

JAARBOEKJE

VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

VAN

LEIDEN EN OMSTREKEN

1951

GEDRUKT VOOR DE VERENIGING „OUD-LEIDEN”
DOOR A. W. SIJTHOFF'S UITG.MIJ N.V. TE LEIDEN

LEIDS JAARBOEKJE

1951

DE V.M. KOBPOORTSGRACHT, THANS DOEZASTRAAT, NET EEN
KIJKJE IN DE RAAMSTEEG, ca. 1875.

Op de voorgrond de leuning van de Raambrug. De huizen links op de hock (broodbakker Haalebos) maakten plaats voor het Stedelijke Gymnasium (1883) thans Gewestelijk Arbeidsbureau, waarbij de Raamsteeg verbreed werd. Rechts de winkel van de kruidenier Affourtit, welk pand ten dele nog bewaard is.

Ingezonden door de heer W. Nieuwenhuys te Leiden.

JAARBOEKJE

VOOR

GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

VAN

LEIDEN EN OMSTREKEN

1951

DRIE EN VEERTIGSTE DEEL

GEDRUKT VOOR DE VERENIGING OUD-LEIDEN
DOOR A. W. SIJTHOFF'S UITG.MIJ N.V. TE LEIDEN

EEN WOORD VOORAF

De redactie biedt de leden hierbij wederom een deeltje van ons Jaarboekje aan. Zij is ook dit jaar weer zeer erkentelijk jegens de vele medewerkers, die bereid waren hun bijdragen af te staan.

Onze commissie spreekt gaarne een woord van welkom tot haar nieuwe zuster, de door het bestuur van Oud-Leiden ingestelde commissie voor Volkskunde. In deze heeft ook onze Voorzitter zitting, hetgeen tot verheugenis stemt en het overleg omtrent eventuele publicaties kan bevorderen. Het Jaarboekje blijft echter, evenals voorheen, ook openstaan voor kleinere artikelen op volkskundig gebied. Onze redactie juicht het van harte toe, dat de mogelijkheid wordt geopend, dat onze vereniging door de zorgen van genoemde commissie voor Volkskunde omvangrijkere studies van deze aard wil gaan overwegen.

DE REDACTIE

VERENIGING „, OUD-LEIDEN”

OPGERICHT OP 5 NOVEMBER 1902

door

PROF. DR P. J. BLOK EN MR DR J. C. OVERVOORDE

BESTUUR :

DR T. P. SEVENSMA (1943), *Voorzitter*.

DR W. C. BRAAT (1931), *Onder- Voorzitter*.

J. W. NIEMEIJER (1950), Secretaris, Haagweg 182, tel. 26893.

Mejuffrouw F. A. LE POOLE (1946), *Penningmeesteres*, Van Slingelandtlaan 5, girorek. 175228.

DR J. E. KROON (1933).

A. BICKER CAARTEN (1936).

IR H. A. VAN OERLE (1938).

E. PELINCK (1949).

Mevrouw J. TERWEN-DE LOOS (1946).

JHR MR F. H. VAN KINSCHOT, aangewezen door het Gemeentebestuur (1946).

IR D. BOOGERD (1945), Directeur der Gemeentewerken.

J. B. F. VAN HASSELT, aangewezen door het L.S.C. (1948).

Mejuffrouw MR H. C. W. VAN WAGENINGEN, aangewezen door de V.V.S.L. (1945).

Ere-Lid : IR G. L. DRIESSEN

Voor administratie ledenlijst: Mevr. J. TERWEN-DE LOOS,
Plantage 5a, tel. 2378 (niet opbellen 14-16 uur).

Commissie voor de redactie van het Leidse Jaarboekje.

Ingesteld December 1902.

E. PELINCK (1938), Voorzitter.

MR N. KOLFF (1943), Secretaris, Beestenmarkt 14, tel. 24472.

DR J. E. KROON (1935).

Mejuffrouw F. A. LE POOLE (1937).

MR R. VAN ROIJEN (1938).

MR S. J. FOCKEMA ANDREAE (1948).

Commissie „Het Leidsche Woonhuis”.

(Beheerster van het gelijknamige Fonds, waarin
opgenomen het legaat MR E. RIJKE) .

Ingesteld op 1 Juni 1945.

PROF. MR A. N. MOLENAAR, Voorzitter.

A. BICKER CAARTEN, Secretaris, Pieterskerkklof 13, tel. 24054.

J. C. VAN ECK, NOTARIS, Penningmeester, Breestraat 56,
girek. 85873.

G. VAN DER MARK.

MR J. SLAGTER.

Commissie voor Volkskunde.

Opgericht 11 September 1950.

A. BICKER CAARTEN, Voorzitter.

Mejuffrouw L. G. DE GRAAF, Secretaresse, Johan de Witt-
straat 26.

NIC. VAN BEELEN, Katwijk.

H. J. DE KORT, Hazerswoude.

Mevrouw M. C. VAN OVEN-VAN DOORN.

E. PELINCK.

L. C. J. ROOZEN.

Bestuurskamer : Regentenkamer van het Brouchovenhof,
Papengracht 16.

CORRESPONDERENDE LEDEN IN RIJNLAND

Voor :

Aarlanderveen: Mevrouw F. TH. VAN DER WIND-PEERE-
ROOM VOLLER (1945).

Alkemade: G. M. ZOETEMELK (1946).

Alphen aan den Rijn: E. VAN ELK (1945).

Hazerswoude-Dorp: B. OFFRINGA (1936).

Hazerswoude-Rijndijk: H. J. DE KORT (1950).

Hoogmade: MR A. J. SORMANI (1941).

Katwijk: C. VARKEVISSER (1950).

Koudekerk aan den Rijn: J. W. VAN OMMERING (1938).

Leiderdorp: G. SCHEEPSTRA (1943).

Lisse: J. P. RAAPHORST (1950).

Noordwijk: PROF. L. OSWALD WENCKEBACH (1941).

Noordwijkerhout: J. J. BERGMAN. (1950).

Oegstgeest: W. J. VAN VARIK (1941).

Rijnsburg: S. C. H. LEENHEER (1945).

Voorhout: C. J. N. DE GRAAFF (1949).

Voorschoten: D. J. BRINKS (1940).

Warmond: P. H. ROMEIJN (1936).

Wassenaar: DR H. J. HONDERS (1942).

Zoeterwoude: A. H. J. PAARDEKOOPEL (1944).

Vertegenwoordiger van „Oud-Leiden” in de Monumenten-
commissie der Gemeente Voorhout :

E. PELINCK (1942).

Idem in die der Gemeente Rijnsburg :

IR H. A. VAN OERLE (1944).

MUSEA, MONUMENTEN EN%. TE LEIDEN

Stedelijk Museum De Lakenhal

Oude Singel 32

Geopend : van 1 Oct.—1 Mei 10—16 ; 1 Mei-1 Oct. 10—17 ;

Zon- en Feestdagen, opening : **13** uur.

Entree : f 0.10. Zon- en Feestdagen : gratis.

Gemeente-archief

Boisotkade 2a

Geopend op werkdagen 9—12 en 14—17, Zaterdags 9—12.

Bibliothèque wallonne

Geopend: de eerste vier werkdagen van de week van

1.30—4.

Academiegebouw

Rapenburg 73

Bezichtiging vooraf aan te vragen ; in de vacantes 9—12
en **14-17**.

Academisch Historisch Museum in het Academiegebouw

Te bezichtigen Dinsdags en Vrijdags 14—17 en in de
vacantes na aanvraag.

Hortus Botanicus bij het Academiegebouw

Geopend: alleen werkdagen van 1 Oct. tot 1 Apr. 9—12

en 13.30—16 ; van 1 Apr. tot 1 Oct. 9—12 en 13.30—17,

Zondags 10—16.

Entree : gratis.

Universiteitsbibliotheek

Geopend op werkdagen 9.30—5.

Prentenkabinet der Rijksuniversiteit

Kloksteeg **25**

Studiezaal en tentoonstellingen, buiten de universitaire
zomervacantie, geopend **14-17**.

Rijksmuseum van Oudheden

Rapenburg 28

Geopend: van 1 Nov.—16 Febr. 10—16, van 16 Febr.—

1 Nov. 10—17 ; Zon- en Feestdagen, opening : 13 uur ;

1 Jan. en 3 Oct. gesloten.

Entree : f 0.10, Maandags : f 0.25.

Rijksmuseum voor Volkenkunde

Steenstraat 1A

Geopend: van 1 Apr.—1 Oct. 10—16, van 1 Apr.—1 Oct.

10—17. Zon- en Feestdagen, opening : 13 uur ; 1 Jan. en
3 Oct. gesloten.

Entree : f 0.10, Maandags f 0.25.

Rijksmuseum van Natuurlijke Historie

Raamsteeg 2A

Geopend: Werkdagen 9—12 en 13.30—17 (behalve Zater-
dagmiddags) .

Entree : gratis.

Rijksmuseum van Geologie en Mineralogie

Garenmarkt 1B

Geopend: Werkdagen 9—12 en 13.30—16.

Entree : gratis.

Rijksmuseum voor de Geschiede& der Natuurwetenschappen
(voormalig Nedevlandsch Historisch Natuurwetenschappe-
lijk Museum)

Steenstraat 1A

Geopend op werkdagen, behalve Maandag 10—16 ; Zon-
dags: 13—16.

Nedevlandsch Legermuseum Generaal Hoefjer, v.m. Pesthuis.

Pesthuislaan 7

Geopend : Maandags, Woensdags en Vrijdags, bij voorkeur
na afspraak.

Pieterskerk

Ter bezichtiging geopend op werkdagen 9—12 en 14—17.
(Woensdags doorgaans dienst).

Entree : f 0.25.

Archief Ned. Herv. Kerk.

Hooglandse Kerk

Ter bezichtiging geopend op werkdagen 9—17.

(Woensdags doorgaans dienst).

Entree: f 0,25, bij groepen f 0.10.

Marekerk

Ter bezichtiging geopend op werkdagen 9-12 en 14—17.

Entree : f 0.25.

St. Anna Hofje

Hooigracht 9

Kapel te bezichtigen op werkdagen 10—18.

Entree : f 0.25, bij groepen f 0.10.

Hofje Meermansburg

Oude Vest 159

Regentenkamer te bezichtigen op werkdagen 9-16.

Entree : f 0.25.

Voor gezelschappen, groter dan 4 personen, toestemming aanvragen bij W. A. A. J. Baron **SCHIMMELPENNINCK VAN DER OYE**, Duivenvoorde, Voorschoten.

Kloksteeg no 2 „In de Spaensche Pot”

16de-eeuws woonhuis, eigendom der Ver. Oud-Leiden.

De bewoner, de antiquair en kunstschilder H. **WERZ** is bereid het inwendige, voorzover daartoe geëigend, aan leden van Oud-Leiden te tonen.

JAARVERSLAG DER VERENIGING „OUD-LEIDEN” OVER 1950

Het jaar 1950 zag verschillende mutaties in het bestuur der Vereniging tot stand komen. De heer N. J. **SWIERSTRA**, bestuurslid sinds 1943, trad af wegens te drukke werkzaamheden, en mevrouw **VAN LEUR-DE** Loos nam op de jaarvergadering van Maart 1950 afscheid als secretaresse, in welke functie zij gedurende vier jaren een onschatbare steun voor de Vereniging is geweest. In de vacature werd voorzien door de benoeming van de heer J. W. **NIEMEIJER**. De heer **VAN OERLE** kon na repatriëring dit jaar zijn bestuursfunctie weer daadwerkelijk vervullen. Ook in de correspondentschappen kwam wijziging : mevrouw M. L. H. **EERDBEEK-CLAASEN** te Katwijk werd opgevolgd door de heer C. **VARKEVISSER** ; te Hazerswoude werd na het overlijden van de heer J. D. **DE KORT** diens zoon H. J. **DE KORT** benoemd, terwijl in Noordwijkerhout thans **de** heer J. J. **BERGMAN** en in Lisse, de heer J. P. **RAAPHORST** de corresponderende leden der Vereniging „Oud-Leiden” zijn.

Het aantal commissies werd op instigatie van de heer **BICKER CAARTEN** uitgebreid met een Commissie voor Volkskunde, welker leden op **11** September werden geïnstalleerd, en die zich ten doel stelt „het volkseigene van Leiden en Rijnland in geschrift en beeld vast te leggen en zo mogelijk in stand te houden”. De Commissie stelt zich voor binnen niet te lange tijd tot een publicatie over te gaan.

Met ijver ondernam of bevorderde het bestuur in 1950 restauraties binnen of buiten de stad. Een der eerste herstellingen die werden verricht betrof het perceel Mare 72/74, waarin een zandstenen kopje uit de Lakenhal werd aangebracht en de zandstenen strekken boven de ramen werden geveafd. Op de Burcht hervatte de Rijksdienst voor het Oudheidkundig bodemonderzoek de in October 1949 met steun der Vereniging begonnen opgravingen, en de resultaten die daarbij

werden bereikt sterken het vermoeden dat thans de fundamenteën zijn gevonden van een versterkte poorttoren. Bovendien werd dit jaar een der wapenstenen aan de ingang, die gebroken was, hersteld. Een der aardigste poortjes in Leiden is de 17de-eeuwse ingang in de Kraaijerstraat, tussen de nrs. 4 en 6; met subsidie van de Vereniging „Oud-Leiden” werd het in October 1950 onder de deskundige leiding van de heer **VAN DER MARK** gerestaureerd, zodat het behoud daarvan voorlopig verzekerd is. Ook voor het behoud van een 18de-eeuws kamerinterieur voerde het bestuur actie. Door de medewerking van de directeur van het Museum De Lakenhal en vele andere instanties werd voor deze kamer, die afkomstig is uit een huis aan de Boommak, op de plaats, waar thans de Telefooncentrale staat, en die in bewaring bij de Lakenhal was, een goede bestemming gevonden in het in restauratie zijnde pand Rapenburg 8.

Maar niet alleen tot oude huizen, ook tot historische stromen strekken „Oud-Leidens” bemoeiingen zich uit, en zo betekende het een grote schok voor het bestuur, toen bekend werd, dat het voornemen bestond de Mare te dempen. „Oud-Leiden” had met requesten, adressen en brochures een levendig aandeel in de papieren strijd, die voor- en tegenstanders van de demping met elkaar voerden, en het bestuur ziet met spanning uit naar de beslissing van de Kroon, die in het volgende verslagjaar zal vallen.

Ook wanneer men, zoals veelal gebeurt, de bloei ener Vereniging afmeet naar het aantal lezingen en excursies, maakt „Oud-Leiden” een actieve indruk : reeds vroeg in het jaar, op 13 Januari, hield mevrouw **DR CHR. KROES-LIGTENBERG** in de Lakenhal een lezing over „De vrouw van een Patriot”, waarvoor grote belangstelling bestond. Kort daarna, op de 24ste van de volgende maand had de jaarlijkse algemene ledenvergadering plaats, eveneens op de Grote Pers, waar de heer **KLEIBRINK** na het zakelijke gedeelte van de avond een tweetal Leidse kleurenfilms vertoonde. Op 21 April sprak **DR R. VAN LUTTERVELT** over Willem 111, naar aanleiding van de tentoonstelling „De Stadhouder-Koning en zijn Tijd”, te Amsterdam. De traditionele rijwieltocht op de langste dag van het jaar voerde de leden ditmaal naar het Zuidhollands merengebied bij de Kaag, en op veler verzoek organiseerde het bestuur op 7 October een excursie door de stad, die de

deelnemers, na bezichtiging van de kamers van het College van Curatoren der Universiteit, binnen de muren van de Clusius-tuin bracht, waar de heer **VEENDORP** als Hortulanus explicatie gaf. Daarna ontving **PROF. DR N. J. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK** het gezelschap in de Bibliotheca Thysiana. De recente opgravingen in Egmond waren aanleiding voor een lezing van **MR C. STEINMETZ** over „Tien eeuwen Abdij van Egmond” op 17 November, terwijl het jaar werd besloten met het eerste optreden naar buiten van de Commissie voor Volkskunde op 20 December, toen **MR JAAP KUNST** in de kleine zaal van „de Burcht” een vocaal- en instrumentaal geïllustreerde voordracht hield over „Het Levende Lied”.

Dat de verdiensten van „Oud-Leiden” van Rijkswegen worden erkend, moge blijken uit de subsidies voor 1949 en 1950, elk groot f 1000.—, die Z. Exc. de Minister van O. K. en W. de Vereniging in het verslagjaar verleende. Met deze bijdragen kunnen nu vele urgente restauraties snel worden gerealiseerd, en kan men gaan uitzien naar nieuwe objecten, die herstel behoeven. Daarbij kan vooral worden gedacht aan gevelstenen, die altijd al tot de troetelkinderen van „Oud-Leiden” hebben behoord en waarvan nog een aanzienlijk aantal op reiniging of herplaatsing wacht. Op advies van „Oud-Leiden” stond de Lakenhal de vijf stenen die herinneren aan de buskruit-ramp van 1807 en de redding daaruit van **JOHANNES LE FRANÇO VAN BERKHFIJ**, af aan de Fa. Sijthoff, die deze gedenktekens ter gelegenheid van haar 100-jarig bestaan deed plaatsen in de gevel van haar gebouw aan de Doezastraat. Daar verkondigen zij thans weer, op de oude plaats van het huis van de veelzijdige Leidenaar, in bloemrijke taal de dankbaarheid die deze na zijn ontkomen aan de ramp gevoelde. Een andere gevelsteen, met het opschrift „De Oranjeboom”, die reeds lang vóór de oorlog door „Oud-Leiden” was aangekocht, heeft thans bij de bouw van nieuwe woningen aan de Oranjeboomlaan te Voorschoten een goede bestemming gevonden.

De daadwerkelijke belangstelling van de zijde der leden was groot : van verschillende kanten werden suggesties gedaan of vragen gesteld, terwijl het bestuur ook dit jaar weer enkele photo's ten geschenke mocht ontvangen, waarvoor het de milde gevers zeer dankbaar is. **IR G. L. DRIESSEN**, erelid der Vereniging, bood aan het photo-archief te ordenen en te

inventariseren, welke omvangrijke arbeid korte tijd geleden een aanvang heeft genomen. Het is te hopen, dat velen de dan beter toegankelijke collectie zullen raadplegen.

Naast al deze redenen tot optimisme voor het volgende jaar is er één feit dat een schaduw moet werpen op dit verslag. Het ledental, dat in de laatste jaren gestaag was opgelopen, neemt helaas af. Voor een groot deel is dit te wijten aan de geringe belangstelling die „Oud-Leiden” van de zijde der beide studentencorporaties ondervindt. Het bestuur spreekt de hoop uit, dat hierin spoedig verandering moge komen, zodat deze inzinking binnen niet te lange tijd weer overwonnen zal zijn, en de ontwikkeling van „Oud-Leiden” in stijgende lijn voortgaat.

J. W. NIEMEIJER, secretaris

LIJST VAN GESCHENKEN, AANGEBODEN AAN DE VERENIGING „OUD-LEIDEN” IN 1950

Mr J. R. VERHEY	— een pakket oude briefkaarten van Leiden en omgeving.
G. VAN DER MARK	— photo's van Leiden.
Ir H. A. VAN OERLE	— oude ingelijste photo van de Stationsweg.
Mejuffrouw J. C. DE LOOS	— oude photo van het Plantsoen.
J. HENNES	— een aantal 18de-eeuwse gravures, afk. uit : Verheerlijkt Nederland en : de Nederlandsche Steden Dorpbescrijver. betrekking hebbend op Rijnland.
W. NIEUWENHUYNS	— photo van een huis aan de Koepoortsgracht ($\pm$ 1890).
A. G. BOEKWIJF	— zeventiende-eeuws gedicht op Leiden in lijst.
L. C. J. ROOZEN	— geschriften over Leiden.
Mr C. W. VAN SANTEN	— oude kaarten en plattegronden van Rijnland.
A. BICKER CAARTEN	— pak photo's van Leiden en omstreken.
W. VAN RHIJN	— „De korenmolen van Van Rhijn” door W. van Rhijn ; handschrift.

REKENING EN VERANTWOORDING OVI

Saldo : Postcheque- en Girodienst.	f 1321.04	
„ Amsterdamsche Bank	„ 689.28	
„ Leidsche Spaarbank	„ 591.12	
„ Rijks Postspaarbank	„ 1427.86	f 4029.3
Ontvangen : Contributies per giro	f 3397.—	
„ „ „ Amsterdamsche Bank. . .	„ 168.—	„ 3565.—
Registers op Jaarboekje		„ 14.—
Contributies voor 1951		„ 121.—
„ „ 1949		„ 4.—
Jaarboekjes van vorige jaren		„ 41.—
Voor Jubileum in 1952		„ 6.—
Platen Lieferinck		„ 94.5
Verkochte tijdschriften		„ 18.—
Cliché's		„ 10.—
In rekening gebrachte incassokosten f 0,96 en f 3.75 . .		„ 4.7
Doorbetaling (zie credit)		„ 7.—
Terug voor restauratie Mare 74		„ 12.5
Subsidie voor restauratie Kloksteeg 2		„ 2030.1
Rijkssubsidie voor restauraties 1949 en 1950		„ 2000.—
Rente Amsterdamsche Bank	f 3.69	
Leidsche Spaarbank.	„ 12.76	
Rijkspostspaarbank	„ 30.82	„ 47.2
		f 12004.3

BALANS PER

ACTIVA

Postcheque- en Girodienst	f 1780.9
Amsterdamsche Bank Leiden	„ 846.3
Rijks Postspaarbank	„ 1458.6
Leidsche Spaarbank	„ 603.8
Nog te vorderen op 1 Januari	„ 210.—
	f 4899.8

Nagezien en accoord bevonden
 Leiden, 19 Januari 1951
 De Kascommissie,
 Get. E. MOENS.
 Get. HOOGTEILING.

50 VAN DE VERENIGING „OUD-LEIDEN”

JITGAVEN		
jaarboekje 1950	f	2568.99
reizen, Excursies.	„	401.97
secretariaatskosten	„	136.50
onkosten Penningmeesteres	„	54.40
contributies aan Verenigingen	„	32.50
portier Brouchovenhof	„	20.-
assurantie	„	7.50
revelsteen plaatsen. Kloksteeg 2	„	9.77
subsidies afgedragen aan het Leidsche Woonhuis	„	2030.10
saldo 1949 afgedragen aan het Leidsche Woonhuis.	„	376.40
Diverse restauraties.	„	931.64
subsidie 1949 afgedragen aan het Leidsche Woonhuis	„	344.40
doorbetaling	„	7.—
Diverse uitgaven	„	151.85
premie voor aanbrengen nieuwe leden	„	50.-
L. W. Sijthoff, brochures Lange Mare	„	173.16
Retour-, incassokosten	„	5.90
onkosten Amsterdamsche Bank	„	12.50
saldo Leidsche Spaarbank.	/	603.88
„ Rijkspostspaarbank	„	1458.68
„ Postcheque- en Girodienst.	„	1780.92
„ Amsterdamsche Bank	„	846.32
	„	4689.80
	f	12004.38

1 JANUARI 1951

PASSIVA		
Nog te betalen op 1 Januari	f	102.90
Vooruit ontvangen contributie.	„	121.—
Fonds voor bijzondere publicaties	„	1458.68
Jubileum Fonds	„	603.88
Kapitaal Vereniging	„	1544.68
Nog uit te voeren restauraties in 1951.	„	1068.66
	f	4899.80

De Penningmeesteres :
F. A. LE POOLE

OVERZICHT

VAN DE FINANCIËN VAN DE COMMISSIE „HET LEIDSCHÉ WOONHUIS”
OVER HET JAAR 1950

ONTVANGSTEN		UITGAVEN	
Huur van het pand Kloksteeg 2 van Januari 1950 t/m 31 December 1950 52 weken à f 9.—	f 468.—	Nadelig saldo 1949	f 4.939.28
Subsidie Ministerie O.K.W.	„ 189.—	Grondbelasting 1950	„ 42.36
„ Provincie Zuid-Holland	„ 363.—	Straatbelasting 1950	„ 14.88
„ Gemeente Leiden	„ 1.822.50	Premie brandverzekering	„ 19.61
Bijdragen van particulieren	„ 16.50	W. Oudshoorn, aannemer	„ 19.47
Vereniging „Oud-Leiden”, voordelig saldo 1949	„ 1.376.40	Onkosten	„ 3.66
Nadelig saldo	f 5.039.26		
		Inlage Leidsche Spaarbank.	f 2.311.16
		Rente daarvan over 1950	„ 55.46
			f 2.366.62
		Nadelig saldo	„ 1.803.86
		Blijft	f 562.76

De Penningmeester,

J. C. VAN ECK

DE LANGE MARE DEMPEN?

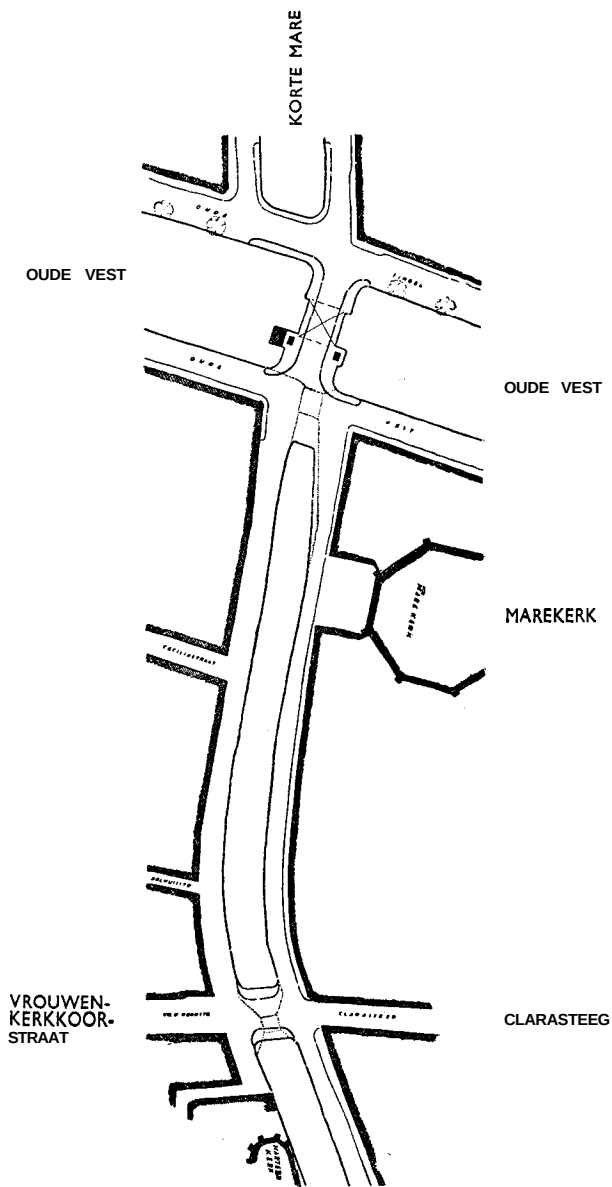
De Leidse Gemeenteraad heeft op 26 Juni jl. met 22 tegen 14 stemmen besloten, de Lange Mare te dempen en vele stadgenoten, onder wie vooral bewoners van de Mare, hebben daar van harte mee ingestemd !

Waarom ? Omdat men meent aldus veiliger verkeer te krijgen ; omdat men van de somtijds optredende stank bevrijd wil worden ; omdat deze gracht toch niets moois meer heeft ; omdat men helemaal niets meer voelt voor het historisch element van dit water.

In de eerste plaats het *verkeer*. Reeds in de Raad is zeer duidelijk naar voren gebracht, dat, wanneer de nieuwe verbinding met Warmond via de Maredijk tot stand is gekomen en evenzo de Langegracht is gedempt, de Mare op den duur geen belangrijke verkeersader meer zal zijn. De Noord—Zuid-verbinding voor het westelijk stadsdeel is reeds bij het Kort Rapenburg en de Prinsessekade gerealiseerd en zal binnenkort via Turfmarkt en langs de Molen de Valk worden doorgetrokken. Meer oostelijk zullen, overeenkomstig de reeds vastgestelde plannen, het Gangetje, de Hooigracht en Pelikaanstraat de aldaar gewenste Noord-Zuid-verbinding opleveren. De thans voorgestane oplossing is van volmaakt incidentele aard en past absoluut niet in de reeds jaren zorgvuldig geprojecteerde doorbraken ten behoeve van de Noord—Zuid-verbindingen. Bovendien zal binnen afzienbare tijd de wekelijkse veemarkt uit de binnenstad verdwijnen.

Een demping van de Lange Mare geeft een ongewenste verkeersstroom, welke juist voor het portaal van de Hartebrugskerk op de toch reeds overbelaste Haarlemmerstraat uitmondt. Deze kerk zal alsdan zeer bezwaarlijk bereikbaar zijn. De nieuwe verkeersstroom zal een verkeersagent of lichten vergen.

De angstige wielrijders van thans mogen wel degelijk bedenken, dat demping wel meer ruimte oplevert, maar tevens

DE LANGE MARE MET NIEUWE BRUGGEN

Bovenaan : Over de Oude Vest ligt de nieuwe **Marebrug** in de as van de Lange Mare. De flauwe stippellijntjes laten de huidige Touwersbrug en smalle rijweg voor de **Marekerk** zien.

Onderaan : De St. Nicolaasbrug, tussen Vrouwenkerkkoorstraat en Clara-steeg, krijgt een ruime breedte en flinke trottoirs in plaats van het kleine bruggetje van nu, dat geheel scheef voor de zijstraten ligt. Er kan op beide oevers een veilig **éénrichtingverkeer** worden toegepast.

ook zwaar verkeer aantrekt, dat nieuwe gevaren met zich brengt.

Wanneer evenwel de nieuwe Marebrug, welke vrijwel in de as van de Lange Mare komt te liggen, gereed is, zal op *beide* oevers van de Mare éénrichtingverkeer mogelijk zijn. Dan zullen wielrijders, die van de Marebrug komend de stad in willen, niet meer moeizaam langs de Marekerk tegen het de stad verlatende verkeer optornen, maar, de rechter (westelijke) oever volgend, zonder moeite via de Vrouwenkerk-koorstraat de Haarlemmerstraat bereiken.

Ook zal de beoogde verlegging van de walkant ter hoogte van de Marekerk een belangrijke verkeersverbetering opleveren, terwijl vooral de nieuwe situatie bij de Touwersbrug en de St. Nicolaasbrug de huidige verkeersmoeilijkheden zullen opheffen.

Is er waarlijk behoefte aan *parkeerterrein* in deze omgeving ? Men kan evengoed gebruik maken van de Stille Rijn, Stille Mare, Van der Werffstraat of Gedempte Voldersgracht, waar overigens zelden een auto geparkeerd staat !

Beseffen de bewoners van de Lange Mare wel, dat indien er dan werkelijk behoefte aan parkeerterrein is, zij waarschijnlijk permanent auto's onder hun ramen zullen zien en heus geen luxe-auto's, maar vrachtwagens, die gelost en geladen worden, met alle onaangenaamheden van dien, gelijk bijvoorbeeld het nachtelijk lawaai van dichtslaande portieren, startende motoren, benzine-stank en het lossen en laden ?

En nu de *stank*. Inderdaad kan dit water op bepaalde zomeravonden bijzonder onaangenaam rieken. Dat is echter voor een groot deel het gevolg van het uitmonden in de Mare van voorheen open, doch thans overwulfd grachten met haar van rioolgassen verzadigd afvalwater. Mettertijd zal dit euvel bij het voortschrijden van het centrale rioleringsplan zeker worden ondervangen, terwijl thans reeds een aanzienlijke verbetering kan worden verkregen door geregeld baggeren. Werkelijk warme zomeravonden zijn in ons huidige klimaat helaas zeldzaam en indien men bedenkt, hoe de toestand in vroeger eeuwen was, toen de Leidse grachten nog meer verontreinigd werden, dan mag men thans, nu vanwege het Hoogheemraadschap van Rijnland geregeld gespuid

wordt, werkelijk niet klagen. Juist het dempen van de Mare zou de doorstroming der andere grachten, welke vanwege de scheepvaart nu eenmaal niet gedempt kunnen worden, nog meer stremmen.

Het *historisch belang*. Leiden is ontstaan aan de splitsing van Mare en Rijn, juist op het strategische punt, waar bovendien de beide Rijnarmen samenkomen en de oude Burg verrees. De Mare is steeds het hart geweest van het noordelijk deel van onze stad.

Het *stadsschoon* ? Inderdaad, afgezien van de Marekerk (welke dan ook wel zeer fraai genoemd mag worden !), is het aantal monumentale gevels niet zo groot als bijvoorbeeld aan het Rapenburg. Maar de schoonheid van een straat of gracht wordt niet uitsluitend bepaald door de ongerepte stijl van de gevels. Een veel belangrijker factor is het profiel, de verhouding tussen gevelwand en straatbreedte.

De onderbreking van het wegdek door de verdieping van het spiegeland grachtwater is juist bij uitstek karakteristiek voor de Mare. Ook in onze moderne wijken heeft men profijt weten te trekken van het water in het stadsbeeld, gelijk bijvoorbeeld op verscheidene punten in de Professorenwijk. Het water is nu eenmaal een typisch Hollands element — laten we dat niet verloochenen. Prof. HUIZINGA schreef in 1923, toen er eveneens een stroming was tot demping van de Mare: „De grachten zijn in een Hollandse stad, wat de ogen zijn in een aangezicht. De hoofdschoonheid van Leiden, die zo sterk spreekt ondanks de geringe rijkdom aan mooie oude gevels, ligt in het beloop van haar grachten.” En deze zo bij uitstek tot oordelen bevoegde cultuurhistoricus liet voorts zijn waarschuwende stem horen, dat de *structuur ener stad* als zodanig uitermate veel voor haar schoonheid betekent.

Gaat men tot demping over, dan verkrijgt men een in verhouding tot de gevelhoogte veel te breed straatdek, zoals we dit thans dagelijks op het Levendaal kunnen zien.

Beseft men wel, wat een dergelijk straatvlak, naast schoonheidsbezwaren, voor onaangenaamheden van practische aard oplevert ? Laat men niet vergeten, dat een dergelijke, bijna pleinachtige, vlakke een bij uitstek geschikte speelplaats is

DE LANGE MARE, ZOALS DEZE THANS IS.

Foto : 4 Juli 1950.

DE LANGE MARE, GEZIEN VAN DE SIST NICOLAASBRUG.

Foto : 4 Juli 1950.

DE LANGE MARE, NABI J DE HAARLEMMERSTRAAT, ZOALS DEZE THANS IS.

Foto: 4 Juli 1950.

TOEN DE LANGE MARE SOG BOMEN HAD. FOTO : 1923.
Zo kan het weer worden.

voor opwarrelende stofwolken, welke thans onmiddellijk door het grachtwater worden opgevangen.

Met een behoorlijke beplanting, welke helaas in de oorlogs-jaren sneuvelde, kan dit weer een van de fraaiste stadsbeelden van ons land worden. Wij ontberen reeds al te zeer de factor „groen” in onze binnenstad.

Toegegeven dat het historische element van de Mare, dat evenwel onmiskenbaar aanwezig is, niet tot ieder onmiddellijk spreekt ! De fraaie buiging van deze gracht, het spiegelen van de gevelwanden in het water en de hoge Hollandse luchten spreken echter des te sterker, terwijl zij, die de schoonheid van dit karakteristieke stadsbeeld nog niet in alle opzichten beseffen, dan toch zeker uit het voorgaande zullen begrijpen, dat

ten eerste : demping geenszins noodzakelijk is ;

ten tweede : de ontworpen bruggen en wegverbreding de zo zeer gewenste verkeersverbeteringen brengen ;

ten derde : het parkeervraagstuk, voorzover aanwezig, ook onaangename problemen voor de bewoners met zich brengt.

Ieder stadsbeeld heeft zijn eigen karakter en indien dit karakter historisch gegroeid is, moet men bij eventuele wijzigingen hiervan zich terdege afvragen of de beoogde voordelen wel opwegen tegen de bezwaren. zoals het verloren gaan van dat typische karakter.

De Vereniging „Oud-Leiden” is geenszins een gezelschap van sentimentele „Oudheidminnaars” zonder begrip voor de eisen des tijds. (Tegen de tot stand gekomen demping van het Levendaal heeft „Oud-Leiden” zich destijds niet verzet !) Zij beseft zeer wel, dat er op bepaalde punten offers gebracht moeten worden, en dat wat het zwaarst is, ook het zwaarst moet wegen, maar zij vraagt zich af, of alle argumenten vóór de demping in het geval van de Mare wel even juist zijn gewaardeerd.

Een deel der burgerij heeft zich door schijnbare voordelen om de tuin laten leiden. Bovendien heeft zij, evenals de Raad, daarmee getoond geen oog te hebben voor de schoonheid van de stad. Dat is bedenkelijk en betreurenswaardig,

want schoonheid is voor de mens even noodzakelijk als eten en drinken.

De Vereniging „Oud-Leiden” hoopt dat dit raadsbesluit zal worden ongedaan gemaakt. Maar zij is er tevens van overtuigd, dat er voor de bewoners verbetering zal komen door : de geprojecteerde nieuwe bruggen, de verbreding van de rijweg, verbetering van het plaveisel, éénrichtingverkeer en goede riolering.

Wanneer dan ten slotte nog wat bomen geplant worden, waardoor voor de bewoners ook nog „groen” onder hun ramen komt, zal men zeggen : „Kijk, dat is een mooie gracht, een van die oude hoekjes, die aan Leiden zo'n schilderachtig cachet geven. Hoe heeft men indertijd toch op het idee kunnen komen om de Lange Mare te willen dempen !”

**HET BESTUUR VAN DE
VERENIGING „OUD-LEIDEN”**

LEIDEN, 5 Juli 1950.
Haagweg 182.

KORTE KRONIEK VAN LEIDEN EN OMSTREKEN VAN 1950

JANUARI

- 5 Overleden te Hazerswoude-Rijndijk J. D. **DE KORT**, correspondent aldaar van de Vereniging Oud-Leiden, die vooral ook in het kerkelijke leven een belangrijke plaats heeft ingenomen.
- 6 Wegens zijn kloekmoedig gedrag in de oorlogsdagen van Mei 1940, toen hij de leiding had bij de verovering van Duitse geschutopstellingen op het vliegveld Ypenburg, ontvangt J. **DEELSTRA** te Alphen aan den Rijn de Bronzen Leeuw.

- 8 Afscheid van Ds C. **VAN DER JAGT** als predikant der Gereformeerde Kerk te Voorschoten.

Ir F. K. T. **BEUKEMA TOE WATER**, directeur der Meelfabriek „De Sleutels”, benoemd tot Ridder der Militaire Willemsorde, 4de klasse, wegens zijn verdiensten als illegaal strijder.

- 9 De Stichting Ned. Hervormde Jeugdzorg opent een clubhuis in het St. Elisabethshof aan de Oude Vest, waaraan zij de naam „Het Kraaiennest” geeft.

De Burgemeester opent in de eerste „Finse school” van Leiden een gemeentelijke opleidingsschool aan de Lorentzkade in aanwezigheid van vele autoriteiten.

Prof. Dr C. **WESTSTRATE**, hoogleeraar in de Staathuishoudkunde en Statistiek aan de Leidse Universiteit, neemt een benoeming aan voor de Universiteit van Christchurch in Nieuw-Zeeland.

Huldiging van Mejuffrouw J. M. **BREEVELD**, die 50 jaar geleden in dienst trad bij de Firma Wed. P. de Wilde & Zn. Ter receptie overhandigt de Burgemeester haar de zilveren medaille, verbonden aan de Orde van Oranje-Nassau.

JANUARI

Ten kantore van de C.V. Tieleman & Dros reikt de Burgemeester de zilveren medaille der Orde van Oranje-Nassau uit aan J. **FILIPPO** en N. **JANSEN**, die 50 jaar op dat bedrijf werkzaam waren. Mede wordt M. **SPUYMAN** gehuldigd wegens een gelijk aantal dienstjaren, doch aan wie bij zijn veertigjarig jubileum reeds deze onderscheiding werd verleend.

- 10 Het zendingsvaartuig Sarohan te Voorschoten op de scheepswerf van Gebr. Akerboom te Oegstgeest, te water gelaten, bestemming Borneo, varende onder Indonesisch-Nederlandse vlag.

Benoemd tot officier in de Orde van Oranje-Nassau J. **VAN DER BRUGGE**, plaatsvervangend Voorzitter voor de commissie voor de machinistenexamens.

De plaatselijke commissie van de Vereniging Alcoholbestrijding bij snelverkeer, onder voorzitterschap van Prof. Mr J. M. **VAN BEMMELEN**, geïnstalleerd.

- 11 Bezoek van de directie der Nederlandse Spoorwegen aan de Leidse spoorwegwerken.

Prof. **VAN ITTERBEEK** te Leuven benoemd tot buitengewoon hoogleraar te Leiden. Tevens zal hij optreden als tijdelijk directeur van het Kamerlingh-Onneslaboratorium.

Overleden te Lisse J. C. **ZANEVELD**, oud-Gemeente-ontvanger en oud-kassier van de Coöp. Boerenleenbank in de leeftijd van 82 jaar.

Afscheid van A. **DE KOSTER**, directeur van de meelfabriek „De Sleutels” als voorzitter van de Ned. Vereniging van Meelfabrikanten, welke functie hij 40 jaar heeft bekleed. Bij deze gelegenheid wordt hij benoemd tot ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw.

- 13 Feestvergadering van de Christelijke Wijkvereniging Levendaal, die 75 jaar bestaat.

- 15 Opening van een nieuw V.C. J.C.-huis te Woubrugge.

Pastoor S. **LIGTHART** geïnstalleerd als pastoor van de nieuwe parochie in de Googh onder Alkemade.

JANUARI

- 19 Aanvang van de lustrumviering der Vereniging van Vrouwelijke Studenten te Leiden, welke dit jaar 50 jaar bestaat.
- 20 Op het vliegveld Valkenburg vindt een ongeluk plaats, waarbij de vlieger-arts **AE. SCHURINGA** uit Den Haag omkomt.
- 24 De Bronzen Leeuw is toegekend aan H. J. **DE KOSTER**, directeur der meelfabriek „De Sleutels” wegens zijn verdiensten als illegaal strijder.
- Intocht van de Reunisten van de V.V.S.L., onder wie zich H.M. de Koningin bevindt.
- 27 Het gerestaureerde en vergrote kerkgebouw der Gereformeerde Gemeente te Leiden aan de Nieuwe Rijn 76 in gebruik genomen.
- 28 A. **EDERVEEN** te Leiderdorp ontvangt het Bronzen Kruis voor zijn gedrag in de Meidagen van 1940.
- Huldiging van H. A. G. **BOTS** te Voorhout bij zijn 40-jarig jubileum als geneesheer. Hem wordt de zilveren erpenning der Gemeente toegekend.
- T. **VAN EGMOND** te Oegstgeest gehuldigd bij zijn aftreden als lid van het burgerlijk armbestuur, bij welke gelegenheid hij de eremedaille der Gemeente ontvangt.

FEBRUARI

- 10 Inaugurale rede van Prof. Dr E. M. **UHLENBECK**, hoogleraar in de Javaanse Taal- en Letterkunde : „De tegenstelling **KRAMA-NGOKO**. Haar positie in het Javaanse taalsysteem”.
- 11 De Zaterdagse markt wordt weer naar de gewone plaats verlegd.
- 13 Diamanten bruiloft van het echtpaar **WIJLING** te Leiden.
- 14 De nieuwe Ned. Hervormde kerk te Valkenburg in gebruik genomen.
- 20 Diamanten bruiloft van het echtpaar **TENDELOO-VAN KEMPEN** te Leiden.

FEBRUARI

De Afdeling Leiden e.o. der Nederlandse Banketbakkers-vereniging viert haar 50-jarig bestaan. Van de twee overlevenden der oprichters is de heer G. **HULST** nog alhier gevestigd.

- 21 De Gemeenteraad van Leiden besluit tot restauratie van de Stadsgehoorzaal in gedeelten. De gelden voor het eerste onderdeel worden gevoteerd. Het College van Burgemeester en Wethouders wordt uitgenodigd bij het voorstel in zake de kosten van het tweede gedeelte, tegelijk aan de Raad advies uit te brengen over de mogelijkheid van een nieuwe Stadszaal.

Overleden **Th. B. J. WILMER**, lid van de Leidse Gemeenteraad, fractieleider der Kath. Volkspartij en hoofdredacteur der Leidsche Courant.

- 23 Overleden de Weduwe **VAN ROSSEN-SOLLIE**, de oudste inwonster van Leiden in de leeftijd van 100 jaar.
- 25 Gevierd wordt het 350-jarig bestaan van het Leidse Gymnasium (gerekend van het tijdstip der vestiging in het thans nog bestaande oude gebouw in de Lokhorststraat). Dr H. J. **PUNSELIE** viert zijn 50-jarig jubileum als predikant bij de Ned. Herv. Kerk.
- 27 Herdenking van het 100-jarig bestaan der Gereformeerde Gemeente van Benthuisen.

MAART

- 3 Geboorte van de 60.000ste Leidenaar.
- 5 Dr H. J. M. **BOONACKER**, die tot 1930 jaren lang als huisarts te Leiden practiseerde en aan de opleiding E.H.B.O. medewerkte, te Wassenaar overleden.
- 23 Opening door de Minister van Landbouw en Voedselvoorziening van de nationale bloemententoonstelling, voor het eerst op het overterrein van het landgoed De Keukenhof onder Lisse ingericht.
- 25 Aan de familie van wijlen Dokter **POORTMAN** wordt een gedenksteen op diens graf op de begraafplaats Rhijnhof overgedragen.

MAART

- 29 A. N. **BALLEGO**, dahliakweker te Leiden, benoemd tot Officier de l'Ordre du Mérite agricole.

H. L. Du **BOEUFF**, sedert 1931 burgemeester van Maasland, benoemd tot burgemeester van Oegstgeest.

E. C. **WITSHEY**, sedert 1937 burgemeester van Hellendoorn, benoemd tot burgemeester van Alphen aan den Rijn.

APRIL

- 1 Aan Opperwachtmeester H. J. **HOOGENBOOM**, postcommandant der Rijkspolitie te Hoogmade, die met pensioen de dienst gaat verlaten, wordt in het oude raadhuis van Woubrugge door de Burgemeester de zilveren medaille der Oranje-Nassau-Orde uitgereikt. De wachtmeester **CHR. WISSE** ontvangt het oorlogsherinneringskruis 1ste klasse met gespen wegens zeer bijzondere prestaties in Zeeland als sergeant-sectiecommandant gedurende de oorlogsdagen van 1940.

- 12 Overleden Mejuffrouw J. C. **VAN MANEN**, bekende figuur in de kringen van het Vrijzinnig-Protestantisme.

- 15 Opening van de nieuwe algemene begraafplaats aan de Hoogmadese weg te Leiderdorp.

- 16 Afscheid van Ds J. **SWIJNENBURG** van de Ned. Hervormde Gemeente te Leiden.

Afscheid Ds E. J. **NIJHUIS** van de Gereformeerde kerk te Valkenburg.

- 17 Opening in het Groot-Auditorium der Leidse Academie van het 12de congres van natuurfilosofische en technische studenten.

- 18 Installatie van Burgemeester **WITSHEY** in Alphen aan den Rijn.

- 20 Bloemenfeesten in Noordwijk begonnen.

- 21 Installatie van Burgemeester **DU BOEUFF** in Oegstgeest.

- 22 Vijftigjarig jubileum van de Leidse Bestuurdersbond.

APRIL

- 23 Intrede van Ds **J. VAN DIJK** als predikant der Ned. Hervormde Gemeente te Woubrugge.
- 25 Overleden M. **VAN DEN HOEK**, bekend zakenman te Alphen aan den Rijn, lid van de Kamer van Koophandel voor Rijnland.
- 29 Wethouder **JONGELEEN** legt in de Roodenburger polder de eerste steen voor 188 arbeiderswoningen.
- 30 Intrede van Ds P. **KLOEK**, komende van Windesheim als 'predikant der Ned. Hervormde Gemeente te Leiden.

MEI

- 1 Een gedeelte van het dak der Leidse overdekte zweminrichting ingestort, zonder persoonlijke ongevallen te veroorzaken.
Begonnen met de restauratiewerkzaamheden aan de toren der Ned. Hervormde kerk van Benthuisen.
Dr K. J. **BROUWER** 25 jaar zendingsdirecteur.
- 2 Overwinning van de Leidsche Studenten Carrouselvereniging bij de interacademiale wedstrijden te 's-Gravenhage.
- 4 B. en W. stellen de Raad voor het terrein van de sinds jaren buiten gebruik zijnde molen De Stier voor uitbreiding van het terrein van de Gemeente-Reinigingsdienst aan te kopen.
J. **FLAMAN** 50 jaar werkzaam bij de N.V. Gebrs Van Wijk & Co.
- 6 Uit handen van de Burgemeester ontvangen 170 Leidse oud-strijders uit de Mei-dagen van 1940 het oorlogsherinneringskruis .
De eerste steen gelegd voor 73 woningen te Lisse volgens het Verminderde-bijdragenbesluit 1950.
- 8 Het echtpaar **VAN DORP-KOETSIER** te Hazerswoude is 60 jaar getrouwd.
- 9 Afscheid als voorzitter van de Vereniging voor schoolkindervoeding en -kleding van F. A. **SCHILTHUIZEN**, sedert 1898 bestuurslid dier vereniging, waarbij hij benoemd wordt tot erevoorzitter.

MEI

Overleden in de leeftijd van 65 jaar C. **BEZEMER**, oud-hoofd der Ds R. P. A. Rutgerschool te Katwijk aan Zee.

- 11** Wegens schenking van een collectie kevers aan het Rijksmuseum voor Natuurlijke Historie te Leiden is aan J. J. **DE Vos TOT NEDERVEEN CAPPEL** de zilveren museumpenning toegekend.
- 14** Het echtpaar **HAKKAART-VAN DEN BERG** viert zijn 60-jarig huwelijk.
- 16** C. D. **VAN DER VIJVER**, directeur N.V. Van der Vijver's Conservenfabriek en Wethouder van Rijnsburg, benoemd tot ridder in de Orde van Oranje-Nassau.
- Prof. **DUYVENDAK** doctor honoris causa van de universiteit te Oxford.
- 17** Herdenking van de grote filosoof **RENÉ DESCARTES** (1596—1650) op Kasteel Endegeest, waar hij enige tijd verblijf gehouden heeft.
- Bouw van een nieuwe brug over het afwateringskanaal bij Warmond aanbesteed.
- „Avifauna”, het vogelpark te Alphen aan den Rijn, door de Burgemeester aldaar geopend.
- zo De Leidsche Studenten Roei vereeniging Njord wint acht eerste prijzen op de Hollandia-wedstrijden.
- De inbraak bij de Stichting 1940-'45 te Leiden op 21 Juli 1949 wordt opgehelderd.
- 21 Na **18** jaar dienst aldaar neemt Ds W. A. B. **TEN KATE** afscheid van de Ned. Herv. Gem. te Wassenaar en wordt hij bevestigd als predikant in algemene dienst ten behoeve van de Nederlanders in Davos.
- 23** De opgravingen op het Kerkplein te Valkenburg worden onder leiding van Prof. **VAN GIFFEN** weer voortgezet.
- Te Alphen aan den Rijn neemt Wethouder **BROUWER** ontslag wegens moeilijkheden ten departemente in zake extra-woningtoewijzing.
- 24** Wethouder **OUWERSLOOT** legt de eerste steen voor 27 nieuwe woningen te Valkenburg.

MEI

Veertigjarig jubileum van het aannemersbedrijf der Firma **GROENEWEGEN & ZN.** aan de Oude Rijn te Leiden.

- 25 Een nieuw café-restaurant Zomerzorg aan de Stationsweg te Leiden als voortzetting van het in 1944 door bombardement grotendeels vernielde en in verband met de spoorwegwerken geheel afgebroken restaurant, wordt enige huizen dichterbij de oude stad geopend.
- 26 Het café-restaurant De Harmonie aan de Breestraat te Leiden komt door opening van hotelruimte enigermate tegemoet aan het grote tekort in dezen.

Inaugurale rede van Dr R. A. J. **VAN LIER** als buitengewoon hoogleraar in de Sociologie en Cultuurkunde van Suriname en de Nederlandse Antillen : „Ontwikkeling en Karakter der Westindische Maatschappij”.

JUNI

- 1 J. **VOLBEDA**, hoofd der Oranjeschool te Katwijk aan Zee 40 jaar bij het Christelijk onderwijs.

Afscheidsbijeenkomst in de „Professorenwijk” voor Ds D. M. **VERMET**, emeritus-predikant, die zijn ambt van hulp-prediker heeft neergelegd.

- 3 Huldiging in de Stadsgehoorzaal van 11 jubilarissen waaronder 5 gouden, bij de N.V. Gebrs Van Wijk & Co.

Afscheid van B. M. **NOACH**, na 50 dienstjaren bij het onderwijs, als leraar in de Nederlandse Taal- en Letterkunde aan de Gem. H.B.S. met 5-jarige cursus te Leiden, waarbij hij een fonds sticht, waaruit jaarlijks een prijs voor de beste leerling voor dit vak kan worden uitgereikt. Hij wordt op deze dag onderscheiden door de benoeming tot ridder in de Orde van Oranje-Nassau.

- 7 De „burgerijdagen” van de lustrumviering geopend met een tentoonstelling, Academie en Studentencorps betreffende, in het Stedelijk Museum De Lakenhal.

- 10 H.M. de Koningin en de drie oudste Prinsesjes wonen onverwacht de uitvoering bij van het zangspel „Sprookjesmelodie” (tekst van mevrouw H. **BOS-SWART** en

JUNI

gecomponeerd door C. VERRUYT JR.), uitgevoerd door het kinderzangkoor van de Ned. Protestantenbond te Alphen aan den Rijn.

Het zestigjarig bestaan van het Leidsche Universiteitsfonds wordt in een plechtige vergadering herdacht, waarin Mr K. P. VAN DER MANDELE een kapitaal van ruim f 100.000, in hoofdzak door alumni der Universiteit bijeengebracht, als Fonds der Vrijheid in memoriam Prof. Mr B. M. TELDERs ter beschikking stelt.

Plechtige opening in de Pieterskerk van het 75ste lustrum der Leidse Hogeschool.

Huldiging in intieme kring van J. F. VAN WIJK, sedert 1915 Collegiùmsbediende (daarvoor reeds 22 jaar studenten-oppasser), aan wie de zilveren medaille der Orde van Oranje-Nassau is toegekend.

De oud-Archivaris van Leiden, Mr Dr J. W. VERBURGT te Wassenaar, herdacht de dag, waarop hij zijn archief-loopbaan voor 50 jaar begon.

- 11 Afscheid van de Leidse Hervormde Gemeente van Dr A. Th. VAN LEEUWEN, die zich in 1948 aan haar verbonden had met een speciale opdracht voor het werk onder de Oosterse studenten, thans vertrekkende naar Malang.
 - 12 Zestigjarig huwelijk van het echtpaar BORST-GEERHOF te Alphen aan den Rijn.
 - 13 Afscheid van Mr M. B. Vos als secretaris van het Departement der Maatschappij voor Nijverheid en Handel, als hoedanig hij wordt opgevolgd door Mr W. DE CLERCQ.
 - 15 De Stadsgehoorzaal wegens restauratie tot November gesloten.
- Mejuffrouw E. C. KNAPPERT, de eerste directrice van het Leidse Volkshuis, wordt 60 jaar.

Het petitionnement met 7500 handtekeningen voor een eigen zeehaven van Katwijk wordt aan de Minister-President overhandigd.

JUNI

- 20 De afbraak aanbesteed van twee panden aan het Terwee-park met het oog op de spoorwegplannen.

Dr K. W. TACONIS aanvaardt het lectoraat in de Natuurkunde met een openbare les over koeltechniek bij zeer lage temperaturen.

- 22 Overleden, in de leeftijd van 71 jaar, Dr J. G. VAN ES, arts te Leiden, die de homoeopathische methode toepaste.

Overleden te Sassenheim, E. J. SPEELMAN, bekende figuur in de wereld der bloembollenkwekers.

- 24 Officiële overhandiging aan de directeur van het Nederlandse Legermuseum van de vlag en twee emblemen der 7-Decemberdivisie.

- 26 De Gemeenteraad van Leiden besluit tot de demping van de Lange Mare. De Burgemeester draagt deze beslissing voor aan Ged. Staten ter vernietiging door de Kroon.

- 28 Het merenplan dat in de behoefte aan terrein elders voorziet door zandzuigingen in polders onder Warmond, waarbij 64 ha cultuurgrond zal verloren gaan, na ampele discussie door de Leidse Gemeenteraad aanvaard.

- 29 Ruim 300 oud-militairen uit Indonesië krijgen ten Stadhuize van Leiden een herinneringsoorkonde van het Gemeentebestuur.

Zilveren jubileum van A. VAN DER BIJL, arts te Oude-Wetering.

- 30 Afscheid wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd van A. VAN DER BAAN, hoofd van de Plantsoenschool van de Vereniging voor Christelijk Onderwijs.

JULI

- 4 Afscheid van Mejuffrouw Dr M. M. ASSMANN, lerares in de Klassieke Talen aan het Leidse Gymnasium.

- g Zestigjarig huwelijk van het echtpaar VIJLBRIEF-VAN HELDEN te Leiden.

JULI

Huldiging van J. **VESSEUR** bij zijn gouden jubileum als koorzanger in het parochiekoor te Oude-Wetering.

- 16** De directeur van de Leidse Dienst der Gemeentewerken legt de eerste steen voor 51 woningen, te bouwen door de woningbouwvereniging „Ons Doel”.
- 20** Afscheid van de Gemeenteraad van Leiden van Mr M. B. Vos, fractieleider der V.V.D., benoemd tot kantonrechter in Den Haag.
Besluit van de Gemeenteraad 871 gaslantaarns door 1200 elektrische te vervangen.
- 21** De viering van het 40-jarig jubileum van „De Kaagweek” begint (duurt tot 25 Juli).
- 23** Afscheid van de Ned. Hervormde Gemeente te Leiden van Ds P. W. **SPRUYT**, beroepen naar Amsterdam.
- 25** Overleden G. E. E. **KUYNTJES**, directeur der Leidse Ambachtsschool.
- 26** De Provinciale Staten van Zuid-Holland besluiten tot verlaging van verschillende tarieven, geheven aan de tol bij het Warmonderhek met ingang van 1 Januari 1951.
- 28** Afscheid van L. **VAN AKKEREN** als hoofd van de R.-K. jongens- en meisjesschool te Nieuwe-Wetering.

AUGUSTUS

- 1** A. **CRAMA** 40 jaar bij de N.V. J. C. Zaalberg & Zn.
Vijfentwintig-jarig ambtsjubileum van de Gemeentesecretaris van Leimuiden en Rijnsaterwoude J. W. **DE REN**.
Overleden H. M. **PONT**, personeelschef bij Clos & Leembruggen.
- 4** Het gestolen zelfportret van Frans van Mieris terug in de Lakenhal.
Opening van het sportpark Warmond door de Commisaris der Koningin.
- 13** Overleden op 54-jarige leeftijd P. **KAAYK**, een vooraanstaande figuur in het verenigingsleven van Voorschoten.

AUGUSTUS

- 17 P. **EDUARD** 50 jaar bij Tieleman & Dros.
- 18 N. **BAKHUYZEN** 50 jaar bij de Zilverfabriek te Voor-
schoten.
- 20 Afscheid van Ds F. H. **VON MEYENFELDT** van de Gere-
formeerde kerk van Noordwijk-Binnen.
- 22 Overleden Prof. Dr J. J. **BLANKSMA**, oud-hoogleraar in
de Organische Scheikunde aan de Leidse Universiteit.
- 23 Er is een aanvang gemaakt met de sloping van het Huis
Treslong in Hillegom, dat plaats moet maken voor een
nieuwe bloembollenbeurs.
- 24 Huldiging in het Dorpshuis van Dokter W. **VAN DER**
WIND, 25 jaar arts te Aarlanderveen.
- 27 Bevestiging van Ds J. **GROOT** als Ned. Hervormd predi-
kant te Leiden (vacature Ds **KELDER**).
- 28 Viering van het 50-jarig jubileum van J. M. **VAN DER**
HERDEN bij de naaimachinehandel A. Lewenstein.
- 31 Afscheid van de hoofdinspecteur der Rijksbelastingen,
1ste afdeling te Leiden J. **DE LA SABLONNIÈRE VAN EELDE**
wegens zijn benoeming in Den Haag.

SEPTEMBER

- 1 Opheffing van het Leidse psychologische instituut aan de
Rijnsburgerweg.
- 4 Huldiging in de Gemeenteraad van Zoeterwoude van
Burgemeester **SMEETS**, die 30 jaar tevoren tot gemeente-
secretaris werd benoemd en thans 12½ jaar burgemeester is.
- 6 Voor de in dit Academiejahr aankomende studenten wordt
onder leiding van de Rector Magnificus een bijeenkomst
in de Pieterskerk gehouden. Hierbij wordt een boodschap
van H.K.H. Prinses **WILHELMINA** voorgelezen.
Overleden C. **VAN DORSSSEN**, directeur der Leidse Schelp-
kalkbranderij Trio.
- 8 Huldiging van de Voorzitter der 3-Octobervereniging,
W. **VAN DER LAAN**, op zijn 80ste verjaardag.

SEPTEMBER

- 10 Diamanten bruiloft van het echtpaar VAN LEEUWEN—
DEN OS.

Intrede Ds H. VAN ANDEL als Ned. Hervormd predikant van Ter Aar, nadat hier twee jaar een vacature is geweest.

- 12 Overleden Mejuffrouw A. M. BUITENDIJK, bekende figuur in de Meisj espadvinderij.

- 13 Jubileum van het Leidsche Wollendekenhuis, dat 75 jaar bestaat, terwijl de oudste firmant, B. DE KONING, 55 jaren als zodanig werkzaam is.

Mr MOHAMMED ROEM verzegelt bij Brill de eerste zending boeken voor een, naar een vijfjarenplan, in Indonesië te vormen wetenschappelijke bibliotheek.

Plotseling overlijden van N. C. F. VAN GINKEL, o.a. oud-directeur der Koninklijke Nederlandsche Grofsmederij.

- 14 Opening van het nieuwe Prytaneum van de Leidse studenten in het pand Rapenburg 6.

- 18 Rectoraatsoverdracht aan de Leidse Universiteit.

Bij het afscheid als hoogleraar aan de Leidse Universiteit van Prof. MEIJERS wordt zijn borstbeeld in de z.g. Meijers-zaal van het Academiegebouw geplaatst.

- 21 Prof. Dr F. E. SIMON uit Oxford wordt de gouden Kamerlingh-Onnesmedaille uitgereikt door Prof. Dr C. J. GORTER.
Opening van jaarlijkse veetentoonstelling de „Vebo”.

- 22 De eerste paal geslagen voor het viaduct aan de Pesthuislaan.

Het was zestig jaren geleden, dat J. P. DRIESSEN verbonden werd aan het bedrijf, dat thans deel uitmaakt van de C.V. Leidsche Goud- en Zilverhandel VAN ROSSUM DU CHATTEL en DRIESSEN.

- 26 Het oude huis van de voormalige buitenplaats Vreewijk, laatstelijk woning van wijlen Prof. VAN NES, als Ned. Herv. tehuis voor ouden van dagen geopend.

De bekende Boerhaave-boom op Oud-Poelgeest is dezer dagen bezweken.

SEPTEMBER

- 30 De Nieuwe Leidsche Courant, die dit jaar 30 jaar bestaat, neemt het gebouw van het onlangs als hotel opgeheven „Rijnland” in gebruik.

A. SCHÖTTELNDREIER 50 jaren bij de Inspectie der Rijksbelastingen.

Aan de Voorzitter der 3-Octobervereniging, **W. VAN DER LAAN** wordt de zilveren erepenning der Gemeente toegekend.

OCTOBER

- 2 Doctoraal examen in de Kunstgeschiedenis van N. J. **SWIERSTRA**, oud-onderwijzer en Leidens oudste student, tot voor kort bestuurslid van „Oud-Leiden”.

- 3 De traditionele viering van Leidens Ontzet heeft als afwijkend programmapunt voor dit jaar een reclame-optocht.

- 6 Officiële proefrit van de geëlectriceerde spoorwegverbinding Leiden-Woerden-Utrecht.

- 8 Afscheid van Ds **H. MUNNIK** van de Gereformeerde kerk van Ter Aar wegens vertrek naar Maastricht.

- g Overleden te Zeist in de ouderdom van 78 jaar **ARIE VERHEUL AZN**, van 1903 tot 1937 burgemeester van Benthuisen en Moerkapelle.

- 10 P. **RIETKERKEN** 55 jaar bij N.V. J. C. Zaalberg en Zn.

- 13 Receptie ter ere van het 100-jarig bestaan der Firma **BENDER**, pianohandel.

Huldiging in De Burcht van **CORRY DE WEKKER**, 50 jaar piano-, zang- en balletpaedagoge.

- 14 Het echtpaar **VAN HOOIDONK-ZWANENBURG** 65 jaar getrouwd.

- 15 Intrede Ds W. A. **BIJLEFELD** als zendings-predikant en predikant voor de Oosterse studenten.

- 16 Overleden in de ouderdom van 80 jaar te Leiden **JAN OUDEGEEST**, de bekende voorman van S.D.A.P. en N.V.V.

OCTOBER

- 25 Huldiging van H. **FLANDERIJN**, 55 jaar werkzaam bij Gebrs Van Wijk.
- 27 Inaugurale rede van Dr **TJAN TJOE SOM** als bijzonder hoogleraar in de Chinese Wijsbegeerte aan de Rijks-universiteit te Leiden : „De plaats van de studie der kanonieke boeken in de Chinese filosofie.”
- 29 Intrede van Ds P. **MOERENHOUT**, komende van Maarssen, die de zesde predikantsplaats te Katwijk aan Zee bezet.
Intrede Ds J. **WIERSEMA**, komende van Oudemirdum, in de Gereformeerde kerk van Noordwijk-Binnen.
Afscheid van Ds Mr G. A. **ALMA**, Ned. Hervormd predikant te Lisse.
- 30 De 600ste inwoner van Rijnsburg geboren.
- 31 K. W. **WIJK**, inspecteur van politie te Leiden, verlaat de dienst met pensioen.

NOVEMBER

- 1 Viering van het 75-jarig bestaan van de verfwarenzaak, thans N.V. Herfst en Helder aan de Hogewoerd te Leiden, eertijds te Leiderdorp.
Receptie ter ere van het 40-jarig bestaan van de Leidse Coöperatieve Boerenleenbank.
Huldiging H. **KIJK IN DE VEGTE**, 50 jaar bij het bedrijf, thans N.V. Scheepsbouw- en reparatiewerf „De Hoop” werkzaam.
- 3 Inaugurale rede van Mr J. **DRION**, benoemd tot gewoon hoogleraar aan de Leidse Universiteit in het Burgerlijk en Internationaal Privaatrecht: „Stare decisis. Eet gezag van precedenteren.”
- 5 Intrede Ds P. P. J. **MONSTER**, komende van Bussum, als predikant der Ned. Hervormde Gemeente te Katwijk aan Zee.
- 8 Overleden J. **VAN DUYN**, oud-Wethouder van Bedrijven der Gemeente Katwijk (C.H.-raadslid) in de ouderdom van 57 jaar.

NOVEMBER

Overleden C. G. J. **ALKEMADE**, oud 87 jaar, van 1931 tot 1940 lid van de Gemeenteraad van Noordwijk voor de R.K. Staatspartij, geruime tijd Wethouder.

- 10 Het is zestig jaar geleden, dat Dr J. J. **HAGEN** te Leiden tot doctor in de Rechtswetenschap promoveerde.

Inaugurale rede van Dr A. A. **PRINS** als bijzonder hoogleraar in de Engelse Taal- en Letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Leiden : „Geest en vorm. De Engelse volksaard weerspiegeld in de taal.”

- 11 Door steun o.a. van het Leidsche Universiteitsfonds kan een unieke collectie Linnaeana voor de Universiteitsbibliotheek worden aangekocht.

A. **HEKSTRA**, leider van de post van de dienst der Invoerrechten en Accijnzen, neemt afscheid van de belastingdienst van Leiden.

- 16 Overleden D. **TAAT**, een belangrijke persoonlijkheid voor de Nederlandse visserij te Katwijk.

Litteris Sacrum werkt mede aan de toneelavond ter ere van het Koninklijk bezoek aan de hoofdstad van Zuid-Holland.

- 18 Overleden mevrouw **CHR. A. SIEGENBEEK VAN HEUKELOM-LAMME**, die grote verdiensten had voor de kennis der geschiedenis van de Leidse Universiteit.

- 20 De Gemeenteraad stelt nieuwe tarieven voor de Stadsgehoorzaal vast.

- 22 Mr **TH. M. J. DE GRAAF** als burgemeester van Lisse geïnstalleerd.

- 25 Onthulling in het Groot-Auditorium van het Academieggebouw van twee glas-in-loodramen bij de herdenking van de 26ste November 1940, op welke dag Prof. **CLEVERINGA** met zijn rede naar aanleiding van het ontslag der Joodse docenten de stoot gaf tot het eerste openlijke verzet tegen de maatregelen van de bezettende macht, welke tegen het Volkenrecht ingingen.

NOVEMBER

Overleden op 80-jarige leeftijd H. P. H. WÜRTZ, die verschillende functies heeft vervuld op maatschappelijk gebied en in 1936 voor Nationaal Herstel deel uitmaakte van de Leidse Gemeenteraad.

Overleden op 89-jarige leeftijd J. DE LANGE, oorspronkelijk aannemer, daarna burgemeester, laatstelijk van Nijkerk, en ten slotte wethouder van Leiden.

Opening van Hotel Nieuw Minerva en du Commerce in het pand hoek Bloemmarkt-Vrouwensteeg te Leiden. Eerste-steenlegging voor de R.-K. kerk in de nieuwe parochie De Googh onder Alkemade door de Vicaris-Generaal van het bisdom Haarlem Mgr N. L. A. AMMERLAAN.

Openbare les als lector in de Mediaevistiek aan de Leidse Universiteit van Dr F. W. N. HUGENHOLTZ : „De Kruistocht in de Noordnederlandse historiografie der Middeleeuwen.”

- 29 Overleden te Leiden A. C. PAARDEKOOPER, bekende figuur in landbouwkringen en o.a. Gemeenteraadslid van Zoeterwoude voor de K.V.P.

DECEMBER

- 1 Inaugurale rede van Dr H. P. BLOK als bijzonder hoogleraar in de Bantoeistiek aan de Rijksuniversiteit te Leiden: „Afrikanistische taalwetenschap. Problemen, taak en doel.”
- 7 Gouden doctoraat van Mr A. VAN DE SANDE BAKHUYZEN, oud-burgemeester van Leiden.
- 8 Inaugurale rede van Dr L. J. OOSTERHOFF, benoemd tot hoogleraar in de Scheikunde aan de Rijksuniversiteit te Leiden: „De praktijk der theorie in de Organische Scheikunde.”
- g Overleden P. J. BROEKHOVEN, hoofdinspecteur der Rijksbelastingen te Leiden.
- 10 Ter plaatsing in het Jean Pesijnshofje aan de Kloksteeg te Leiden biedt de Heer CHARLES PALMER, president van de Franklin Delano Roosevelt War Springs Memorial Commission namens deze commissie in de Regentenkamer een gedenkplaat aan.

DECEMBER

Overleden te Moerkapelle Dr C. J. A. **VAN ITERSON** in de ouderdom van 74 jaar, eertijds neus-, keel- en oorarts te Leiden.

- 12 Het nieuwe Reglement van het Hoogheemraadschap van Rijnland verkrijgt de Koninklijke goedkeuring.
- 16 Vijftig jaar geleden promoveerde te Leiden in de Klassieke Letteren Dr K. H. E. **DE JONG**, thans nog privatdocent aan de Universiteit.

Bij huldiging van **14** jubilarissen bij Tieleman en Dros wordt aan 4 hunner de bronzen medaille van de Orde van Oranje-Nassau uitgereikt.

Laatste vergadering van het Hoogheemraadschap Rijnland volgens de samenstelling, berustend op de sedert **1857** ongewijzigde regeling.

De Gemeenteraad van Oegstgeest besluit tot het heffen van progressieve reinigingsrechten.

- 21 Gouden doctoraat van Prof. Jhr Mr W. J. M. **VAN EYSINGA**. J. J. **PERSANT SNOEP**, geneesheer te Leiderdorp, 50 jaar arts.

Mejuffrouw Ir A. M. D. **LANGEZAAL**, een der eerste vrouwelijke ingenieurs h.t.l. viert haar 40-jarig docentschap in de Wis-, Natuur- en Scheikunde aan de Leidse Meisjes-H.B.S., waarvan zij onderdirectrice is. Zij wordt benoemd tot ridder in de Orde van Oranje-Nassau.

- 26 Huldiging van **W. KRALT**, die 40 jaar bij het Zondagschool-onderwijs te Rijnsburg werkzaam is ; hij ontvangt de zilveren medaille, verbonden aan de Orde van Oranje-Nassau.
- 29 Afscheid na 32 dienstjaren van J. A. **VAN DER LEE** als gemeentesecretaris van Alphen aan den Rijn, waarbij hem de zilveren erepenning der Gemeente wordt uitgereikt.
- 30 Afscheidsreceptie van L. A. **MENNES**, die is afgetreden als directeur van de Markt- en Havendienst te Leiden.
- 31 Overleden Ds R. P. A. **RUTGERS**, emeritus-predikant, hulpprediker te Katwijk aan Zee.

I N M E M O R I A M

J. D. DE KORT

15 JANUARI 1886-5 JANUARI 1950

Toen op 5 Januari **1950** het plotseling overlijden van de heer J. D. DE KORT bekend werd, was de verslagenheid over dit onverwachte heengaan, groot. Niet alleen in Hazerswoude, de woonplaats van de overledene, doch ook in Koudekerk en omliggende gemeenten. Immers, de heer DE KORT bekleedde niet alleen van **1901** af onafgebroken zijn betrekking op het notariskantoor in Hazerswoude, doch ook zijn vele andere werkzaamheden op Maatschappelijk, School- en Kerkelijk terrein brachten hem in nauwe verbondenheid met het leven der bevolking van Hazerswoude en Koudekerk, in al haar geledingen.

Geen wonder, dat het verscheiden van deze altijd toegewijde en werkzame overledene, diep werd gevoeld. De grote belangstelling niet alleen uit de beide gemeenten, maar ook uit omliggende plaatsen, bij de rouwdienst in de Ned. Herv. Kerk te Koudekerk en bij de begrafenis aldaar, getuigde daarvan.

De heer DE KORT was, behalve Secretaris-Penningmeester van acht Polders, sedert 1922 Bestuurslid en Penningmeester van de N. Herv. School te Koudekerk. Voorts, sedert Juli 1929 Kerkvoogd en van 1942 af President-Kerkvoogd der N. Herv. Gemeente Koudekerk-Hazerswoude (Rijndijk). En verder Voorzitter van de Commissie van Bijstand en vele jaren lid van het Kiescollege dier kerk.

Eveneens was hij Penningmeester van de sedert kort opgerichte stichting voor een Gebouw van Christelijke Belangen.

Inzonderheid gingen zijn werkzame geest en initiatieven uit, naar alles, wat de belangen der kerk betrof, financieel en ook cultureel, gelijk hij, vooral bij de kerkrestauratie in 1937 en daarna, op allerlei wijze heeft getoond.

Sinds 1943 was de heer DE KORT correspondent van de Vereniging „Oud-Leiden”. Ook maatschappelijk, was hij steeds veler gewaardeerde vraagbaak.

Zo stond de overledene al die lange jaren in het volle leven, waaruit hij helaas zo geheel onverwacht ten gevolge van een hartaanval werd weggenomen.

E. R.

TH. B. J. WILMER

3 NOVEMBER 1883-21 FEBRUARI 1950

Over enige tientallen jaren zullen belangstellenden in de stedelijke en gewestelijke geschiedenis dit Leids Jaarboekje 1951 raadplegen en bij het bladeren er in de naam lezen, welke hierboven geschreven staat. Het zal voor hen een naam zijn zonder meer, evenals die van vele andere persoonlijkheden, waardig bevonden in de Jaarboekjes te worden herdacht en in de geschreven herinnering te worden bijgezet. Het is ongeveer een jaar geleden, dat **THEODORUS BERNARDUS JOSEPH WILMER** ontsliep en zijn stoffelijk omhulsel in het graf werd neergelaten. Het nageslacht moge weten — ter kenschetsing van de plaats, welke **TH. WILMER** in het openbare leven van deze stad heeft ingenomen — dat, al heeft de aarde zich over zijn lichaam gesloten, de herinnering aan hem nog steeds een open tombe is. Zijn zetels, zowel in de gemeenteraad, waarvan hij ruim 30 jaar (sinds 1917) lid was, als die aan De Leidse Courant, waar hij bijna 40 jaar (sinds 1911) het hoofdredacteurschap bekleedde, zijn door anderen bezet, maar èn in de gemeenteraad èn in het krantenbedrijf wordt zijn afwezigheid voortdurend gevoeld als een groot gemis. Het is nog pas een jaar geleden ! Doch van hoeveel mensen, die een rol speelden in het openbare leven, kan gezegd worden, dat zij na een jaar nog zwaar gemist worden ? Het is niets bijzonders lid van de gemeenteraad te zijn geweest, of hoofdredacteur van het Katholiek gewestelijk dagblad, of kerkmeester van de Hartebrugparochie. De heer **WILMER** echter heeft van deze min of meer bescheiden functies glansrollen gemaakt, ze tot uitzonderlijke hoogte verheven door zijn persoonlijkheid. In het uiterlijk leven was de heer **WILMER** een zeer eenvoudig, in het innerlijk leven een zeer nederig man. Hij ging er niet prat op, wat een veel voorkomende dwaasheid is, begaafd te zijn met een scherp en snel-ontledend verstand. Hij liet zich niet voorstaan op

zijn brede en diepe ontwikkeling (humaniora te Venray, philosophische en theologische studie te Warmond). Hij poogde niet te schitteren, ofschoon hij slagvaardig en gevat was. Hij wilde nooit overheersen, hoewel hij verre uitstak boven zijn dagelijkse omgeving. Hij deed nooit vroom, hoewel hij zeer godsdienstig was. Het was hem echter onmogelijk te voorkomen, dat in deze sfeer van oprecht zichzelf vergeten en wegcijferen, de ster van zijn verstandelijke begaafdheid en geestelijke grootheid des te opvallender schitterde. Zijn liefde voor de evennaaste en zijn belangstelling voor het algemeen welzijn dreef hem aan tot schrijven en spreken — steeds weloverwogen en verantwoord en met grote kennis van zaken — en zo kon zijn licht niet onder de korenmaat blijven.

„Als hij sprak” zeide burgemeester VAN KINSCHOT in een herdenkingsrede — „luisterde de Raad steeds met grote aandacht. Stilzwijgend erkende men in hem de meer ervarene in bestuurszaken . . .” In de gemeentepolitiek en in de journalistiek is TH. WILMER een ster geweest, welke, nadat zij uitdoofde voor deze wereld, een stille glans heeft achtergelaten. In de harten dergenen, die het voorrecht hadden hem te kennen, zal die niet doven.

L. C. J. ROOZEN

J. C. VAN MANEN

11 AUGUSTUS 1876—12 APRIL 1950

Op 12 April 1950 overleed na een ziekbed van slechts enkele weken in het Diaconessenhuis alhier mejuffrouw J. C. VAN MANEN. Met haar is een zeer markante persoonlijkheid in Leiden heengegaan, die onder verschillende lagen der bevolking een grote bekendheid had verworven.

In Zierikzee geboren, waar haar vader predikant was, kwam zij reeds op jeugdige leeftijd naar Leiden, waar zij een gelukkige jeugd doorbracht in het grote huis op de Hogevoerd, toen haar vader als hoogleraar naar de Leidse Universiteit geroepen werd, om tezamen met zijn tijdgenoten **KNAPPERT**, **KUENEN**, **OORT** en **TIELE** de vrijzinnige richting in de theologie te vertegenwoordigen.

Hierin was dan ook de oorzaak te vinden, dat mejuffrouw **VAN MANEN** reeds vroeg een bijzondere belangstelling aan de dag legde voor alles, wat het vrijzinnig-godsdienstige leven betrof. Zo was zij tal van jaren met groot enthousiasme en toewijding verbonden aan de Zondagsschool, terwijl zij bij herhaling deel uitmaakte van het bestuur van de Vereniging van Vrijzinnig-Hervormden en van de Protestantenbond.

Mede door haar werklust en ijver kwam de oprichting tot stand van het Vrijzinnig-Christelijk Federatiehuis aan het Gerecht, dat dezer dagen zijn zo-jarig bestaan mocht herdenken.

Zij was een trouwe bezoeker van de bijeenkomsten der Vereniging van vrouwen ter bevordering van theologische kennis (oneerbiedig ook wel eens de theologische theetantes genoemd !), waar o.a. de professoren **HEERING** en **ROESSINGH** zeer gewaardeerde sprekers waren.

Tal van jaren bezocht zij 's zomers één of meer cursussen van de Vereniging „Woodbrookers in Holland” te Barchem en was zij zowel hier als in Bentveld een zeer geziene gast.

Naast de theologie waren het vooral de kunst en cultuur,

die haar grote en warme belangstelling hadden ; speciaal de schilderkunst trok haar zeer, waarschijnlijk mede onder invloed van haar jong-gestorven zuster, die zeer verdienstelijk en talentvol schilderde.

Op concerten en tentoonstellingen miste men haar zelden ; trouwens haar grote belangstelling strekte zich uit over een groot gebied der menselijke samenleving, en tal van reizen o.a. naar Indo-China en Zuid-Afrika hadden haar blik verwijd en haar oordeel verbreed. Gaarne gaf zij haar opvatting ten beste, als deze gevraagd werd, of haar critiek, als zij dit gewenst achtte ; daarbij beschikte zij over een sterk gevoel voor rechtvaardigheid, en had een open oog voor de vragen en noden van haar tijd.

Na de dood van haar moeder richtte zij te Leiden een tehuis op voor Studerende Meisjes, en vele oud-studenten dachten in latere jaren vaak nog met genoegen terug aan de goede jaren op Morssingel 5 doorgebracht. Zij bezat in hoge mate de gave om zich voor de belangen en de problemen van de jeugd te interesseren, en bleef ook na de studietijd zoveel mogelijk de band met haar vroegere huisgenoten aanhouden. Dit kwam nog heel duidelijk naar voren bij gelegenheid van het lustrum der V.V.S.L. in Februari '50, toen menige reuniste mejuffrouw **VAN MANEN** kwam opzoeken op haar mooie kamers tegenover de academie, waar zij haar gelukkige levensavond sleet.

Gaarne hadden haar vrienden haar nog enige goede, rustige jaren toegewenst. Heel haar leven had zij een zwakke gezondheid gehad, maar thans scheen het sein op veilig te staan, zodat het leek, alsof de toekomst nog veel goeds zou kunnen brengen. Plotseling helaas maakte een ernstige ziekte een einde aan het leven, dat zij zo lief had, en dat zij tot een harmonisch geheel had weten op te bouwen. Dankbaar en in vrede nam zij afscheid van dit leven, dat haar naast veel strijd ook veel vreugde en geluk had geschonken, door het rijke bezit van goede vrienden, dierbare familieleden en een onwankelbaar geloof.

Zij ruste in vrede.

C. HOVENS GRÉVE

G. E. E. KUYNTJES

23 APRIL 1891—25 JULI 1950

Na in zijn geboorteplaats Amersfoort de lagere school te hebben doorlopen, bezocht **GEERT EDUARD EMILE KUYNTJES** de Ambachtsschool daar ter plaatse en behaalde in 1907 daarvan het einddiploma in de afdeling machinebankwerken.

Na in verschillende bedrijven werkzaam geweest te zijn, kwam hij in 1911 als tekenaar en machineconstructeur op de fabriek van de firma Stork te Hengelo.

Hij behaalde in 1914 de vroegere nijverheidsakte Mf. en deed in hetzelfde jaar zijn intrede in het nijverheidsonderwijs.

In 1916 verwierf **KUYNTJES** de akte Mg. Met ingang van 1 September 1917 werd hij benoemd tot directeur van de Ambachtsschool te Emmen.

KUYNTJES was toen nog pas 26 jaar oud en het was niet eenvoudig daar alle leraren aan de school te Emmen een hogere leeftijd hadden, maar hij wist zich goed door de moeilijkheden heen te slaan.

Op 1 Juni 1925 werd hij benoemd tot directeur van de Ambachtsschool te Leiden. Op voortreffelijke wijze heeft **KUYNTJES** zich gekweten van zijn taak. Hij was een goed leider maar daarnaast een vaderlijk vriend van de leerlingen. De Ambachtsschool te Leiden heeft onder zijn directoraat belangrijke uitbreidingen ondergaan en het is zeer zeker voor het grootste gedeelte aan hem te danken dat het ambachtsonderwijs in de laatste 25 jaren te Leiden zo belangrijk is gegroeid. De belangen van de school waren bij **KUYNTJES** steeds nummer één. Onvermoeid was zijn ijver en hij wist steeds met grote energie door te zetten wat naar zijn mening in belang van het nijverheidsonderwijs op touw moest worden gezet. Doch niet alleen de school had zijn belangstelling, het nijverheidsonderwijs in al zijn geledingen trok hem aan.

Jarenlang was hij eerste secretaris van de Vereniging van directies van Nijverheidsscholen en sedert 20 September 1946 voorzitter dezer vereniging.

Daarnaast was hij lid van de Nederlandse Centrale voor vakopleiding.

De V.O.L.A., vereniging van oud-leerlingen van de Leidse Ambachtsschool, is mede door zijn belangrijke steun tot stand gekomen.

Voorts zij vermeld dat **KUYNTJES** lid was van de Contactcommissie V.D.N. Bemetal later Ned. Verbond Bemetal en als zodanig de geestelijke vader van de vacantieleergangen in de metaalbewerking. Vanaf 1932 was hij secretaris van de Centrale Commissie voor het groot diploma als autobestuurder en lid der commissie voor de examens vestigingsdiploma in het Automobielreparatiebedrijf.

In 1948 openbaarde zich een ernstige ziekte, maar desondanks heeft **KUYNTJES** met onvermoeide ijver zijn taak voortgezet.

Tragisch was de omstandigheid dat **KUYNTJES** toen hij op 1 Juni 1950 zijn zilveren ambtsjubileum herdacht, ten gevolge van zijn lichamelijke toestand op dat ogenblik tijdelijk niet meer in functie was, maar merkwaardig voor zijn onverwoestbare energie was zijn getuigenis op dit jubileum, waaruit duidelijk bleek dat **KUYNTJES** vertrouwd na de zomervacantie 1950 weer aan de slag te kunnen gaan.

Het heeft niet zo mogen zijn; de ziekte, die zich reeds enige jaren tevoren had geopenbaard, veroorzaakte ruim zes weken na dit jubileum betrekkelijk nog onverwacht het einde.

De Leidse Ambachtsschool zal hem node missen en het Bestuur van deze school had **KUYNTJES** zo gaarne als directeur behouden tot zijn pensioengerechtigde leeftijd en had hem daarna nog een lange periode van rust gegund omdat hij na zijn werken van de vroege ochtend tot de late avond in het belang van het nijverheidsonderwijs dit zozeer had verdiend.

DE C.

N. C. F. VAN GINKEL

12 SEPTEMBER 1873—13 SEPTEMBER 1950

Nadat hij als correspondent zijn intrede had gedaan bij de Koninklijke Nederlandsche Grofsmederij, in het jaar 1897, werd de heer **VAN GINKEL** al spoedig benoemd tot Chef de Bureau.

Allen, die hem kenden, zullen hebben ervaren, dat hij een zeldzame werkkraft wist te ontwikkelen en dat hij speciaal voor zijn onderneming een uitermate grote belangstelling had en geheel in zijn werk opging. Nooit was hem iets te veel en ook zijn vrije tijd werd dikwijls besteed om het nodige te doen in het belang van zijn werk.

Het is dan ook niet te verwonderen, dat hij, tezamen met Ir A. M. Touw, in 1920 benoemd werd tot directeur van de Vennootschap.

Op 31 Augustus 1927 werd hij, naar aanleiding van een rapport van de Kettingcommissie, benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau.

In 1931 werd de heer Touw gepensionneerd en de heer **VAN GINKEL** bleef voorlopig alleen directeur. Alleen doorworstelde hij de donkere jaren van 1930 tot 1936. Dat de zaken in die tijd zo slecht gingen, ging hem zeer ter harte. De vele ontslagen van werklieden en beambten, welke noodzakelijk waren, vielen hem uiterst zwaar. En het was voor hem dan ook een grote vreugde, toen, na de devaluatie op 1 October 1936, de opdrachten langzamerhand weer begonnen te komen en een tijd van opbouw en veel werk was aangebroken.

In 1937 werd hij benoemd tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau. Met zijn 68ste jaar en wel op 30 April 1942 trok hij zich terug als directeur en hij werd toen benoemd tot Commissaris van de Vennootschap. Van 22 Januari 1946 af bekleedde hij de functie van President-commissaris.

Ook buiten zijn eigenlijke werk had de heer **VAN GINKEL** veel belangstelling ; voor verschillende colleges heeft hij zijn

tijd beschikbaar gesteld en mede leiding daaraan gegeven. Zo memoreren wij, dat hij o.a. jarenlang, nl. van 25 Mei 1923 af, zitting had in het bestuur van de Maatschappij voor Nijverheid en zelfs gedurende 26 jaren het voorzitterschap daarvan bekleedde. Voorts trad hij op als Voorzitter van de Vereniging voor Vreemdelingen-Verkeer en als bestuurslid voor de Sociëteit Amicitia. Vele jaren maakte hij deel uit van de Raad van Commissarissen van de Leidse Duinwater-Maatschappij, waarvoor hij zich zeer heeft ingespannen, o.a. toen deze overging in handen van de Gemeente Leiden.

Hoewel hij, nadat hij was gepensionneerd, zich niet meer daadwerkelijk met de zaken van de Grofsmederij bemoeide, was hij nog lang niet geneigd om rustig te gaan leven. De oorlogsjaren boden weinig mogelijkheden.

Na de oorlog aanvaardde hij met veel genoegen het aanbod, om op te treden als beheerder van de Nederlandse Rotogravure Maatschappij N.V. ; later werd hij zelfs tot directeur van deze Vennootschap benoemd. Hij gaf zich, zoals hij altijd deed, ten volle en wist in de enkele jaren, waarin hij de leiding van dit bedrijf had, deze onderneming tot grote bloei te brengen en de werkzaamheden belangrijk uit te breiden.

Toch kregen wij de indruk, dat het werk hem de laatste tijd wel te veel was. Hij trad op 1 Juli 1950 af als Directeur van de Rotogravure Maatschappij en werd benoemd tot Commissaris van deze Vennootschap.

Slechts korte tijd heeft hij rustig thuis geleefd en wel zeer plotseling en zonder dat iemand dit had kunnen vermoeden kwam aan dit zeer werkzame leven een einde.

M. C. DE JONG

DE VISBRUG TE LEIDEN

De Visbrug — met haar verlengde over de Oude Rijn, de St Jansbrug — is de oudste Rijnovergang te Leiden. in Leiden niet alleen ; ook voor een verre omtrek had deze brug het monopolie. Tot in de veertiende eeuw was er tussen de duinstreek en Zwammerdam (om niet verder oostwaarts te gaan) geen enkele Rijnbrug, dan alleen deze „Grote brug” te Leiden. Een factor van betekenis in de eerste opkomst van Leiden als verkeers- en handelscentrum.

Wanneer zijn deze bruggen het eerst gelegd ? Hangt de vroegste bouw er van samen met de aanleg van de Leidse Burcht — 11de—12de eeuw, stel omstreeks het jaar 1100 ¹⁾? Het is mogelijk. In 1204 waren ze er, dat is zeker ; ze spelen een rol in de oorlogsgebeurtenissen van dat jaar ²⁾. Maar een andere, moeilijker te achterhalen, factor moet hierbij ook betekenis hebben gehad. Dit bruggenstelsel had nl. een zekere waterstaatkundige functie, wat blijkt uit het feit, dat „de 24 ambachten” belast waren met het onderhoud zowel van de Visbrug ³⁾ als van de St Jansbrug ⁴⁾.

„De 24 Ambachten”, dat zijn de ambachten lozende op de Rijn en op de wateren ten Zuiden er van. Tot in de nieuwe tijd is deze groep ambachten speciaal belast geweest met enige werken dienende tot de Rijn-uitwatering naar het Noorden : de Does (van de Rijn tot Hoogmade), de Zijlbrug en de Heimansbrug. Aanleg van de Does (kennelijk immers een recht-gegraven water) wijst op een tijd waarin de Hei-manswetering nog niet bestond en de Zijl en de Mare voor de waterlozing niet konden dienen. Inderdaad, het is aannemelijk dat er zo'n tijd is geweest. De Heimanswetering is — men kan

¹⁾ E. H. TER KUILE, Monumenten in Leiden en westelijk Rijnland (1944) blz. 37.

²⁾ BLOK, Gesch. Holl. Stad I², blz. 14-15.

³⁾ Handv. v. Leiden, blz. 503—504.

⁴⁾ S. J. ROCKEMA ANDREAE, Het Hoogheemraadschap v. Rijnland (1934), blz. 29, 31.

het als vrij waarschijnlijk aannemen — omstreeks het jaar 1202 gegraven ¹⁾. En wat betreft de Zijl en de Mare, we menen dat deze waren ingesloten door de allervroegste algemene bedijkingen — de „Ommedijk” en de „Wendeldijk” — die gedeelten van de lage landen ten Noorden en ten Zuiden van Leiden moeten hebben beschermd vóórdát er van een algemene bedijking of peilbeheersing sprake was, vóórdát het Spaarne (omstreeks 1225) was afgedamd ²⁾.

De „Ommedijk” ten Zuiden van Leiden is nog vrij goed terug te vinden : van Leidschendam door Stompwijk en langs Zoeterwoude tot de Hoge Rijndijk bij „Ik Leer Nog”. Ten Noorden van de Rijn begint een Ommedijk bij Leiderdorp en vindt men verderop, achter Warmond en Sassenheim, in het „lage land”, nog met moeite enigszins betrouwbare sporen van de Wendeldijk terug. Aannemende dat deze — fragmentarische en door interpolatie aangevulde — gegevens inderdaad resten uit de tijd vóór 1225 zijn, dan zou het ook begrijpelijk zijn, dat men deze beide bedijkingen door een dwarsafdamming, een primitief sluizenstelsel in de Rijn, heeft willen verbinden. En waar kon dit dan beter geschieden dan onder de beheersing van de Leidse Burcht ? Afsluitingen, sluisjes, die tegelijk enig bescheiden verkeer konden dragen — zo zou men zich dus de beide Rijnbruggen in haar vroegste staat moeten denken. Begrijpelijk ook, dat reeds nadat de waterkerende functie van deze werken was vervallen toch de waterstaats-organisatie de onderhoudslast behield, al ware het slechts in het belang van de doorstroming.

De qualificatie „24 Ambachten” komen we het eerst tegen in 1324. In vroeger tijd zal dat aantal kleiner zijn geweest ; in de eerst in een opstelling van c.1375 overgeleverde lijst treft men ook aan de ambachtjes aan en bij de Gouwe en andere veenambachten zoals Benthuisen en Schoot, die eerst in de 13de eeuw zijn ontgonnen. Maar — als afsplitsingen van oude ambachten, die vanouds aan deze werken onderhoudsplichtig waren geweest. Daarom doen deze laatkomers aan de ouderdom van het geheel o.i. niet af.

Had de burggraaf van Leiden met deze Burcht-bruggen

¹⁾ S. J. FOCKEMA ANDREAE, *Studiën over Waterschapsgeschiedenis IV, Het Nedersticht* (1950), blz. 8.

²⁾ FOCKEMA ANDREAE, *Het Hoogheemraadschap v. Rijnland*, blz. 29, 32.

ook iets te maken ? In zoverre waarschijnlijk, als er te zijnen behoeve bruggeld, tol, werd geheven ; de burggraaf bezat immers, met de gehele Rijn van Zwammerdam tot Katwijk, ook alle veren over dat water en speciaal de veerrechten te Leiden en aan het Haagse Schouw ¹⁾. Moet men zich voorstellen, dat er naast en behalve de brug(gen) ook nog een veer, een pont was ? Het is mogelijk, althans niet te weerleggen. Simon van Leeuwen en later Blok hebben het aangenomen. Men kan zich wel denken, dat die oude houten sluis-bruggen, smal en zwak van constructie, geen wagenverkeer hebben kunnen dragen.

Inderdaad, al te intens moet men zich het oud-Leidse verkeer niet voorstellen. Dat blijkt wel duidelijk als in 1324 de bouw van een tweede Rijnbrug aan de orde komt. De Noordzijde van de Rijn, Marendorp (thans Haarlemmerstraat), is dan nog landelijk ; waar het Maredijkje op de hoofdweg uitkomt, sticht men een kapel (de latere Vrouwenkerk, 1364). Van dat Maredijkje af moet de nieuwe brug aansluiting geven op het Leidse „Noordeinde”, — dat is in deze tijd, waarin de oude stad nog door het Rapenburg begrensd wordt, natuurlijk het noordelijke gedeelte van de Breestraat ²⁾. En waartoe moet die brug dan dienen ? Voor de hooiwagens, voor het landbouwverkeer ; en buiten het bouwseizoen voor de melkmeisjes alléén. De gewone reiziger, de burger en buitenman blijven op de „Grote brug” aangewezen ; ze moeten daar hun veerpenninkje blijven betalen en de winkeliers van de Maarsmansteeg mogen niet in hun nering worden getast. Op die voorwaarden geeft de burggraaf zijn toestemming, en ook de vroede vaders der stad doen hetzelfde, nadat de graaf beloofd heeft er voor te zullen zorgen, dat de 24 Ambachten het oude bruggenpaar zullen blijven onderhouden, gelijk ze voorheen hadden gedaan.

Maar dat verkeers-monopolie liet zich niet meer handhaven, nadat de stad zich op de noordelijke Rijnsoever had uitgebreid, nadat Marendorp in 1355 binnen de stad was gebracht. Het aantal bruggen moet kort hierna zijn vermeerderd ; en men

¹⁾ Vgl. ons opstel over de Oude Rijn, in de Opstellen aangeboden aan Prof. MEYERS (1935) blz. 699—715, daarvan blz. 702.

²⁾ De nieuwe brug van 1324 is dan dus de Kippenbrug in de Vrouwensteeg, niet de Bostelbrug, zoals v. MIERIS (Beschr. v. Leyden 11, blz. 515) o.i. verkeerdelijk zegt.

verneemt dan niet meer van veerrechten in Leiden of van verkeer+beperkingen alleen voor hooiwagens en melkmeisjes. De burggraaf moet nu aan het stadsbestuur de vrijheid toestaan, in en over de Rijn alle noodzakelijke publieke werken te maken ¹⁾; voor bruggenbouw zou zijn toestemming voortaan niet meer vereist zijn.

De Visbrug wordt nu ook tot een stenen brug; in 1427 is ze dat reeds, zegt VAN MERIS. Wanneer en hoe die verandering heeft plaats gehad, onttrekt zich aan onze waarneming. Maar een nagalm van de oude verhoudingen blijft hangen. Men houdt een vaag besef, dat de brug „Rijnlands” territoir is; dat men „naar Rijnlands recht” er op mag bouwen.

Deze nagalm wordt verlevendigd, als het stadsbestuur in 1532 de brug ingrijpend wil vernieuwen en tot een brug-plein maken. Men wil dan de „Rijnlanders” er voor aanspreken. Maar welke Rijnlanders? De herinnering aan de oude onderhoudsplicht van de 24 ambachten speciaal is dan geheel verwaagd; men wendt zich tot alle dorpen binnen het baljuwschap, ook tot die in het Westland, ook tot de dorpen aan het meer: zelfs tot Aalsmeer, dat nota bene in Kennemerland ligt. Maar om de medewerking te verkrijgen, moet een speciale tegemoetkoming op het gebied der rechtsvordering in uitzicht worden gesteld. Een aantal dorpen laat zich hierdoor paaien; niet alle. Dientengevolge behield die Visbrug-historie ook voor een later geslacht nog enig belang ²⁾. Maar op de brug zelf had zulks geen invloed meer. Ze was een gewoon stads-werk geworden. Een belangrijk werk; een integrerend deel van het markt-complex. Een brug zoals de Brol in Leeuwarden of de Brede brug in Zierikzee: verkeers-middelpunt, voorzien met zuilen en wapens zoals men ze voor een „forum” passend vond. Men weet, dat de oude sierzuilen van de Visbrug in de zeventiende eeuw naar de Burcht zijn overgebracht en daar thans nog het hek naar de opgang van de burchtheuvel helpen verfraaien. In 1637 is de brug, bij de aanleg der Hoogstraat, nogmaals vergroot.

Wat hebben we te denken van die jurisdictiekwestie? In

¹⁾ Accoord van 19 Maart 1404.

²⁾ SIMON VAN LEEUWEN, *Costumen van Rijnland*, blz. 201; vgl. Handv. v. Leyden, blz. 504—506.

de zestiende eeuw was het hier dus niet een beschreven recht, 'maar een geldende praktijk, dat de stad en de dorpen elkan- ders civiel rechtsgebied ontzagen ; gelijk een dorpeling-crediteur niet tegenover de stedeling-debiteur „domicilie” voor het dorpsgerecht kon scheppen door beslaglegging op des debiteurs goed in het dorp (immers een algemeen stedelijk voorrecht, ook van Leiden), zo stond hetzelfde aan de stads- burger ook niet vrij tegenover de dorpelingen ; op de „brieven van afschrijving” van het dorpsgerecht werd de zaak door de Leidse schepenbank aan het dorpsgerecht overgedragen. Inderdaad iets bijzonders ; zó bijzonder, dat de stads-magistra- ten van 1532 meenden, voor het behoud daarvan wel iets te kunnen bedingen (een bijdrage voor de Visbrug nl.). We behoeven niet nogmaals te betogen, dat o.i. de oude onder- houdsregeling der Visbrug in oorsprong niets met deze juris- dictiekwestie te maken had : de in 1204 reeds bestaande Vis- brug is, mèt haar onderhoudsregeling, ouder dan de **stad** Leiden, welker stadsrecht immers ook door OPPERMANN niet ouder dan de periode van graaf WILLEM 1 (omstr. 1220) wordt geacht. Doch vanwaar de — laten we zeggen — „collegiale” verhouding tussen stads- en dorpsgerecht hier, zo anders dan bij de meeste steden ? Misschien mag men ter verklaring hiervan aannemen, dat het oude Leiden niet was een neder- zetting van handelaren-van-elders, een vreemd element aan de streek opgelegd, *doch* een ontwikkeling uit de streek zelf, een centrum-vorming van Rijnlanders, onder de leiding van de burggraaf èn van de graaf (die immers in de aanvang elk de helft der stadsschepenen benoemden). Laat ons als symbool daarvan de Visbrug ook zien als het verbindende element der beide prae-stedelijke kernen van Leiden — de burcht op het eiland, en het Gravenhof bij de Pieterskerk in het centrum van de oudste stadswijk.

Was nu in 1532 de eigenlijke geschiedenis van de Visbrug als aparte figuur in Leiden afgelopen, de historieschrijvers zouden er het hunne van hebben te zeggen.

JAN VAN HOUT vooreerst ¹⁾. Hem komt het vooral er op aan,

¹⁾ Op de plaats door VAN MIERIS in de Handvesten weergegeven. De „riemtalen”, waarmede VAN HOUT werkt, zijn een uitvinding van hemzelf ; hij heeft de riemtalen-verdeling die voor de grafelijke werken en inkomsten gold (vgl. v. LEEUWEN, Costumen, blz. 70—72) eenvoudig op de Visbrug toegepast.

te stellen (bewijzen doet hij het niet), dat de Visbrug een oud werk van het *baljuwschap* Rijnland moet geweest zijn, en niet van het hoogheemraadschap, „als jonger zijnde, en eerst in 1285 aan het baljuwschap gehecht”. Het in 1285 gereorganiseerde hoogheemraadschap Rijnland heeft zich nooit met de Visbrug bemoeid, dat kan men aan **VAN HOUT** toegeven; in het algemeen onthield het waterschap zich van inmenging binnen de stadsvesten ¹⁾. Maar oude publieke werken van het baljuwschap? daarvan blijkt niets hoege-naamd, hier evenmin als elders.

SIMON VAN **LEEUVEN**, in zijn Beschrijving van Leiden, legt nauwer verband met de burggraven en hun oude macht over heel Rijnland. Dat kunnen lateren natuurlijk weer niet slikken. Speciaal **VAN MIERIS** niet, en evenmin lateren. De burggraaf is huns inziens maar een gewone ambtenaar geweest, een leenman, die zijn macht door usurpatie heeft vergroot.

Aan al die reconstructieve bespiegelingen van later tijd kunnen we slechts weinig waarde toekennen. Betrouwbare elementen van overlevering hadden die schrijvers niet tot hun beschikking, dat is wel duidelijk. Hun arsenaal aan betrouwbare gegevens was geringer dan het onze; de fundamentele gegevens aangaande de oorspronkelijk k-onderhoudsplichtige „24 ambachten” hebben zij niet gekend, althans niet gebruikt. De voorstelling van **VAN HOUT** is al even onhistorisch als die van **VAN MIERIS**, die kalmweg zegt, dat het onderhoud der brug oorspronkelijk (voor 1324) is geregeld bij een overeenkomst tussen de stad en de ambachten. Alsof er voor 1200 reeds een stadsbestuur van Leiden, in staat om overeenkomsten aan te gaan, in wezen was geweest! — **VAN HOUT**: anti-hoogheemraadschap; **VAN LEEUVEN**: anti-Leidse oudheid; **VAN MIERIS**: pro-Leidse oudheid; elk dezer schrijvers vertegenwoordigt een tendenz.

Heeft het enig nut, zich in kwesties als deze te verdiepen? Prof. **BLOK** placht in zijn eerstejaars-college wel eens te spreken over de rol der Leidse bruggen in de oorlogsgebeurtenissen van 1204. De vluchtende Kennemers — men weet het — zijn toen door het instorten van „de” brug, in het strijdgewoel,

¹⁾ Op verzoek van partijen hebben hoogheemraden zich met de regeling van 1532 bemoeid. vgl. Archief Leiden, Secretarie I, regesten 1456, 1459.

afgesneden. De gangbare geschiedschrijving pleegt deze gebeurtenis op de Visbrug te betrekken. Ten onrechte, deed Prof. **BLOK** opmerken : de Kennemers vluchtten naar het Noorden, en dus moet de rampspoedige brug geweest zijn die over de Oude Rijn, de St Jansbrug, en niet de Visbrug. Een geniaal toehoorder, nu wijlen Dr H. B. **WIARDI BECKMAN**, kon deze détail-critiek niet verdragen. Wat voor belang heeft het hoorden we hem zeggen — te weten, wat voor een bruggetje er in **1204** inviel ? Wat betekenden die Hollandse oorlogjes voor de wereld ?

Inderdaad ; van iemand begaafd met de visie van de be-treurede **BECKMAN** moet men niet verlangen, zich met zulke dingen op te houden. Maar. . . dat deed Prof. **BLOK** ook niet. Een kleine oefening in practische historische critiek is voor de gemiddelde student niet misplaatst. De les die hij heeft willen leren — om bij het streven naar historiekennis niet blindelings op auteurs af te gaan, maar zelf te denken, zelf te kijken — is nimmer overbodig. Onze oude Visbrug, struikelsteen voor zo velen, kan een tastbaar bewijsstuk dezer waarheid zijn.

BIJLAGE

Wij geven hier de lijst der „24 Ambachten”, die de Visbrug en de St Jansbrug met aanverwante werken vanouds onderhielden, naar de vroegst-bekende optekening : een registerfragment van 1375 in het archief van Rijnland (Inv. nr. 9508, fol. 8v). Ter vergelijking geven we daarnaast de lijst der ambachten die in **1532** voor een laatste bijdrage tot het herstel der Visbrug zijn aangezocht en die deels daaraan hebben voldaan (naar **V. LEEUWEN**, Costumen v. Rijnland, blz. 201). Onze toelichtingen tussen haakjes.

1375	1532
Soeterwoude (met Stompwijk)	Zoeterwoude
Benthuisen	Stompwijk
	Benthuisen
	Hogeveen
Alfen	Alphen
Coudekerc	Koudekerc
Hasaertsoude	Hasarswoude
Waddinxveen	Waddinxveen

Boscoep	(ontbreekt)
Middelburch	Middelburg
Gronsvoerde	Gronswaart
Randenburch	(ontbreekt)
Snidelwijn	(onder <i>Waddinxveen</i> ?)
Danels ambocht uten Waerde	(als voren ?)
Noertich	Noortwij k
(met Noordwijkerhout)	Noortwij kerhout
Leyderdorp	Leyderdorp
Zoetermeer	Zoetermeer
Zegwaerde	Zegwaart
Valkenburch	Valkenburg
(met Katwijk)	Katwijk
Zuudwijn	Zuydwij k
(met Wassenaar)	Wassenaar
Voerscoten	Voorschoten
Are	Aar
Scote	(ontbreekt)
Aerdeveen	Aarlanderveen
Outsoern	(ontbreekt).

Tot zover de lijst van 1375, en die van 1532 voorzover ze daarmede overeenstemt. Men ziet, de overeenstemming is wel enigszins aanwezig, hoewel het ontbreken van Boskoop, Randenburg, Oudshoorn en Schoot op zijn minst genomen vreemd is. Maar nu komen de echte, grote afwijkingen : datgene wat de lijst van 1532 méér bevat dan de oude opgave.

Vervolg der lijst van 1532

(A. Ambachten ten Noorden van de Rijnstreek en nimmer belast met de groep van waterstaatswerken voor de Rijn-uitwatering.)

Aalsmeer	Alkemade
Esselijkerwoude (Woubrugge)	Leymuyden
Lisse	Oegstgeest
Reinsaterwoude	Warmond
Zassenhem	Hogemade
Kalslagen	Kuydelstaart
Nieuwveen	Rijnsburg
Zevenhoven	Voorhout

(Voorzover in deze categorie naar volledigheid is gestreefd, blijft het ontbreken van Hillegom bevreemdend. De Vennep kan, als onbewoond, buiten aanmerking zijn gelaten ; Vriese-koop kan onder Leimuiden begrepen zijn geacht. Aalsmeer behoorde tot het baljuwschap Kennemerland, doch wèl tot het hoogheemraadschap Rijnland. Nieuwveen en Zevenhoven, Kalslagen en Kudelstaart behoorden niet tot het hoogheemraadschap, daarentegen wèl tot het baljuwschap Rijnland).
(B. Ambachten die later mede op de Rijn zijn gaan lozen).

Rewijk	Sluypwijk
Zwadenburgerdam	Nieuwkoop
	Noorden

(De zogenaamde ingenomen landen, waaronder Reeuwijk, Sluipwijk en Zwammerdam met nog tal van polders in oostelijke richting, zijn later door Rijnland mede betrokken in de onderhoudslasten van de Does c.a., dus in zoverre met de „24 Ambachten” gelijk gesteld ; dit valt evenwel behoudens alleen voor Zwammerdam, ná het jaar **1532**. Nieuwkoop-Noorden daarentegen, door een contract van 1394 in een aparte positie geplaatst, is daar altijd buiten gebleven).

(C. Ambachten ten Zuiden van de Landscheiding onder het hoogheemraadschap Delfland gelegen, vanouds wèl tot het baljuwschap Rijnland gerekend.)

Monster	Naaltwijk
Poeldijk	Rijswijk
Voorburg	Wateringen
	Zand-ambagt

(Haagambacht ontbreekt hier, en ook het territoire der stede ‘s-Gravezande ; beide gebieden die al in een heel vroeg tijdperk **aan** de baljuw van Rijnland waren onttrokken. Men vgl. over het territoire van het oude baljuwschap ons opstel in het Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis van **1931**. — De lijst van **VAN HOUT** bevat ook nog het Honterland, een inpoldering buiten de Maasdijk nog jonger dan ‘s-Gravezande !)

Men ziet wel, dat de lijst van 1532 geheel willekeurig is. Men heeft er „met de haren bijgesleept” al wat maar iets met Rijnland te maken kon hebben : met baljuwschap, met hoogheemraadschap, het deed er niet toe — als men van de

boeren maar een beetje geld kon los krijgen. Van enige vaste traditie, van een gebruik van betrouwbare gegevens, is hierbij geen sprake.

We achten ons verplicht nog enkele opmerkingen te beantwoorden, die bij een critische lezer kunnen rijzen.

Dat in de oude lijst Noordwijk/Noordwijkerhout is opgenomen onder de Rijn-ambachten, heeft zijn goede reden. Voor deze dorpen moet de „Maandagse watering” oudtijds de enige uitlozing zijn geweest (naar de Rijn bij Katwijk dus). Tot het maken der „Dinsdagse watering” door Sassenheim en Warmond werd door graaf **WILLEM DE GOEDE** in 1324 eerst toestemming verleend, zoals een akte in het archief der Heren van Warmond ons leert.

Hetzelfde geldt voor Ter Aar en Schoot. De oude uitwatering dezer ambachten was door de Aar — de huidige Kromme Aar, tussen Aarlanderveen en Oudshoorn, tot in de Rijn. Eerst sedert 1364 is, op vergunning van graaf **ALBRECHT VAN BEIEREN**, de Leidse Vaart van de Aar tot in het Braassemermeer tot stand gekomen; men zie de desbetreffende akten in het ambachtsarchief van Ter Aar, onder Rijnland. (Het geheel verdwenen Schoot lag ten Noordoosten van Korteraar, in de tegenwoordige polder Nieuwkoop.)

De oude groep der 24 Ambachten was dus geen willekeurig conglomeraat, doch een werkelijke waterstaatkundige eenheid der vroegste periode.

S. J. FOCKEMA ANDREAE

DE WAPENZUILEN OP DE VISBRUG

Reeds een aantal jaren geleden publiceerde Ir. H. VAN OERLE ¹⁾ een aanwinst van het Leidse Universiteitsprentenkabinet, bestaande uit een tekening van **JAN VAN GOYEN** met een weergave van de Visbrug te Leiden. Aangezien aan deze tekening een bijzonder topografisch belang was verbonden, met name de afbeelding van de beide wapenzuilen, meende de redactie, dat het aanbevelenswaard was deze tekening in een meer blijvende vorm onder de ogen van de belangstellende lezers te brengen. Daar er evenwel aan de Leidse Visbrug ook een aantal problemen van historische aard verbonden was, verklaarde Mr. S. J. **FOCKEMA ANDREAE** zich bereid de hiervoren staande studie samen te stellen.

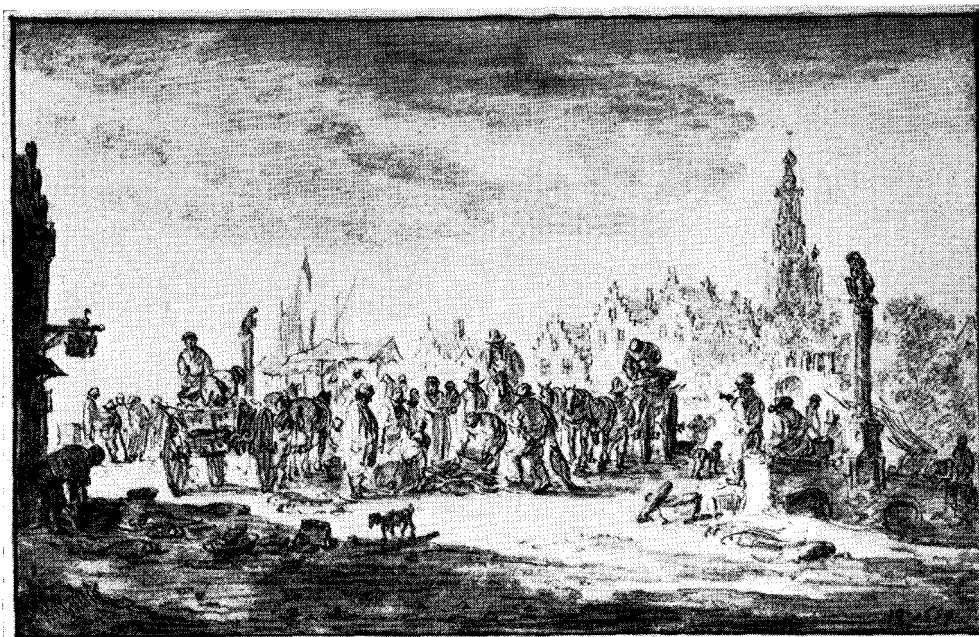
Terwijl Mr. **FOCKEMA ANDREAE** zijn onderzoek naar het ontstaan en de kwestie van het onderhoud van deze brug in positieve zin heeft kunnen afsluiten, kan dit helaas niet gezegd worden ten aanzien van de beide wapenzuilen, welke laatste juist zo'n grote merkwaardigheid zijn en die, naar we op gezag van VAN MIERIS (die weer op SIMON VAN LEEUWEN steunt) aannemen, identiek zijn met de beide thans aan de voet van de Rurgheuvel geplaatste wapenzuilen. Het zijn twee zuilen, in haar gedraaide balustervorm typisch voor de eerste helft van de 16de eeuw, maar kennelijk vernieuwd of misschien ook wel opgehakt. Haar vorm zou zeer wel kunnen overeenstemmen met een vernieuwing van de brug in **1532** ²⁾ hetgeen evenzeer gezegd kan worden van de beide schildhoudende, op deze zuilen geplaatste dieren : De ram met het wapen van Leiden en de leeuw met de dubbele adelaar, hetzij het wapen van de keizer, hetzij van Rijnland ³⁾.

Opmerkelijk is vooral de ram als schildhouder, een dier dat niet alleen zelden of nooit in deze rol optreedt, maar ook te Leiden, waar de leeuw immers het stadswapen pleegt te houden en zelfs te verdedigen, verder, behalve bij de Penshal!

¹⁾ Leidsch Dagblad 26 Mei 1937.

²⁾ Zie hiervoor blz. 57 e.v.

³⁾ Aangezien het hartschild van de adelaar tot zeer diep in de steen is weggehakt, kan niet meer worden uitgemaakt, of dit hartschild een dwarsbalk (de keizer), dan wel een leeuw (Rijnland, Willem II) vertoont.

J A S VAN GOYEN

Foto Prentenkabinet
VISBRUG T E LEIDEN

(Tekening, Prentenkabinet Rijksuniversiteit Leiden)

nergens in deze functie wordt gebezigd. We moeten aannemen, dat het een toespeling op onze stedelijke wolnijverheid is geweest.

Gebruik makende van het onderzoek van Ir VAN OERLE laten wij hieronder nu het resterende probleem volgen.

Ruim een eeuw na het vernieuwen van de grote brug (1532) schijnt men deze andermaal te hebben vergroot in 1637. Volgens het Gerechtsdagboek werd echter reeds in Maart **1652** weer besloten de op de tekening van **VAN GOYEN** nog aanwezige stenen borstwering te vervangen door een ijzeren leuning. Het is niet onwaarschijnlijk, dat de wapenzuilen toen naar de Burg zijn overgebracht, een historisch monument, dat de stad enige jaren te voren had gekocht en van lieverlede poogde te verfraaien. Het wonderlijke is nu, dat de zuilen bij **VAN GOYEN** aanmerkelijk slanker lijken te zijn en niet zo typisch 16de-eeuws als de exemplaren bij de Burg. Is dit een vrijheid van de tekenaar ? Tekende hij wellicht thuis uit zijn herinnering ? Of vernieuwde men de zuilen in 1653 in een „archaïserende” vorm (welk archaïseren weinig waarschijnlijk) ? Had men toevallig enige zuilen over ? Maar dan passen de maten van het voetstuk wel heel toevallig. Bovendien, we zeiden het reeds, de zuilen lijken eer nieuw (zij het dan na een ouder voorbeeld) dan opgehaakt.

Een andere zijde van het probleem is, dat de tekening van **JAN VAN GOYEN** 1654 gedateerd is en de afbraak reeds in **1652** of 1653 plaats zou hebben gehad. Wijst ook dit op een uit het hoofd werken van de kunstenaar ? Of had de verandering eerst enige jaren na het besluit plaats ?

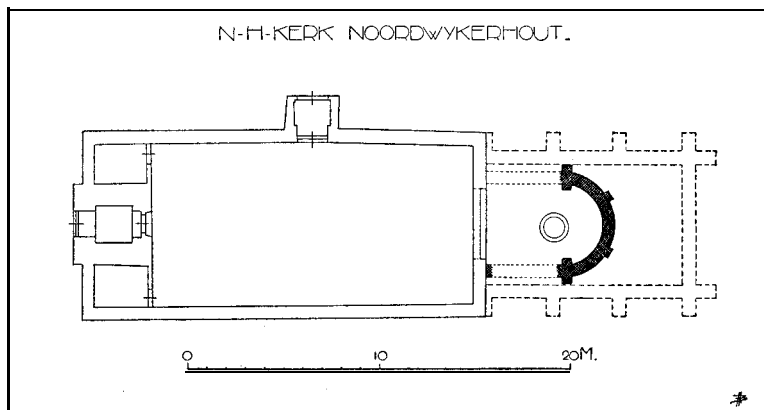
Deze brug, eens de plaats waar de witte steen lag (de blauwe steen ligt nog — of beter : wéér — op de Breestraat ; de rode op de Haarlemmerstraat voor de Donkersteeg verdween ook reeds eerder) was een belangrijk centrum vanwege de vismarkt, welke aldaar gehouden werd en haar naam aan de brug verleende. We mogen ons gelukkig prijzen, dat een andere Leidse kunstenaar, met name **JAN STEEN**, in zijn schilderij te Frankfurt eveneens voor ons vastlegde, hoe deze brug er in al haar bedrijvigheid, en ditmaal met de ijzeren balie, in de tweede helft van de 17de eeuw uitzag¹⁾.

E. PELINCK

¹⁾ Voor de verschillende keuren over de Vismarkt kijke men bij VAN MIERIS 11, blz. 527 e.v.

HET WITTE KERKJE VAN NOORDWIJKERHOUT

Midden in het dorp Noordwijkerhout ligt een alleraardigst witgepleisterd zaalkerkje, waarvan de ingebouwde, door een zeer hoge spits gedekte Westtoren uit de 13de eeuw stamt en in de 15de eeuw met een verdieping is verhoogd en waar-

van het schip door zijn bepleistering een moeilijk te definiëren ouderdom heeft .

Van de stichting is niets bekend en uit de geschiedenis eigenlijk alleen, dat zij, evenals vele andere Middeleeuwse kerken, na de Reformatie hersteld moest worden ; een herstel, dat echter slechts tot het schip en de toren beperkt bleef. De schilderachtige ruïne van het gotische koor is eerst in het einde van de 18de of het begin van de 19de eeuw verdwenen¹⁾. Dit koor, waarvan ons de gedaante bekend is door

¹⁾ DR. E. H. MR KUILE. *De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in Leiden en Westelijk Rijnland*. 's-Gravenhage 1944 blz. 169—171.

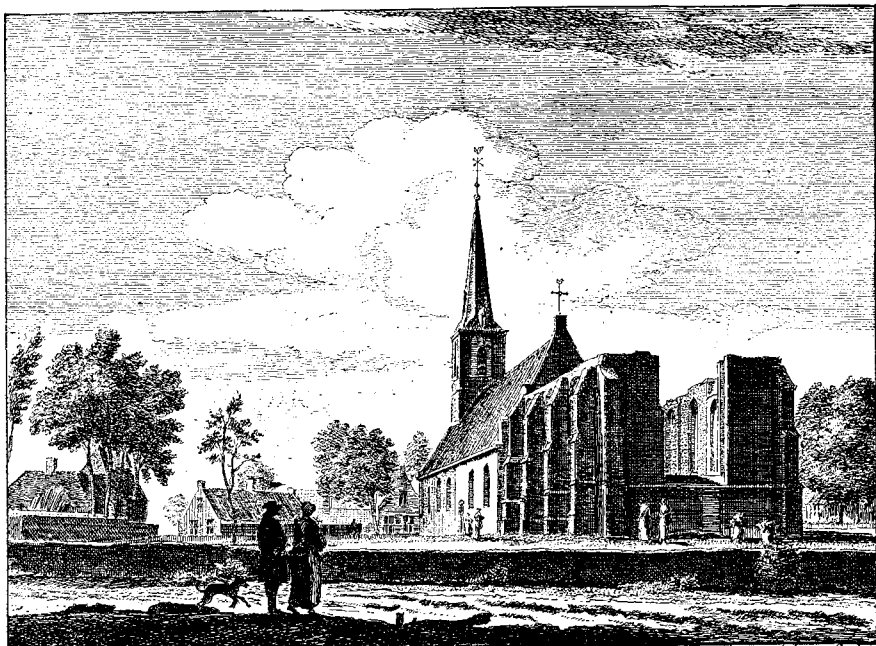

Foto Monumentenzorg
DE HERVORMDE KERK VAN NOORDWIJKERHOUT
UIT HET Z.W.

Eigen opname
DE HERVORMDE KERK VAN NOORDWIJKERHOUT
UIT HET N.O. IN JANUARI 1950.

Door verwijdering van de klimopbegroeiing is de thans dichtgemetselde spitsboogdoorgang tussen het schip en het voormalige koor zichtbaar geworden.

't DORP NOORDWYKER HOUT. *H. Spilman del. et sculp.*

DE HERVORMDE KERK VAN NOORDWIJKERHOUT

met de resten van het rechtgesloten Gotische koor in 1739. Naar een afbeelding in Het Verheerlijkt Nederland.

Eigen opname

FUNDERING VAN DE ROMAANSE KOORSLTJING VAN DE KERK TE NOORDWIJKERHOUT UIT HET S.O.

oude afbeeldingen (o.a. een prentje van 1739 in *Het Verheerlijkt Nederland* VI No 441) is uit architectuurhistorisch oogpunt van belang, vanwege zijn rechte sluiting. Immers, afgezien van de provincie Groningen, kent ons land voornamelijk polygonale gotische koorsluitingen, terwijl rechtgesloten koren als die van Abbenbroek, Poortugaal (Z.-H.), Aalsmeer (N.-H.), Meeuwen en Veen (N.-Br.) tot de uitzonderingen behoren. Het koor van Noordwijkerhout vertoonde met zijn forse steunberen en rijzige verhoudingen verreweg het meeste architectonische allure. Zeer jammer is het daarom, dat door één onvergeeflijke kortzichtigheid van het Gemeentebestuur — een 19de-eeuws bekrompen gebaar in deze eeuw — de kans is verkeken op nauwkeuriger gegevens omtrent dit verdwenen gedeelte van de kerk.

Wat is er gebeurd? Niet langer tevreden met een karakteristiek en schilderachtig rond kerkhof heeft men in de winter van 1949—1950 een inderdaad meer bij de „moderne” ombouwning dan bij het fraaie kerkje passend gemeenteplantsoen aangelegd. De ingeboren zucht naar orde en netheid volgend heeft men toen de gehele bodem omgewoeld, teneinde deze te reinigen van ongerechtigheden, die nu eenmaal in een fatsoenlijk dorpsplantsoen niet thuishoren. Ietwat al te voortvarend heeft men de hierbij voor den dag gekomen fundamenteën van het gotische koor geheel opgeruimd, zonder deskundigen zelfs maar in de gelegenheid te stellen een en ander van te voren op te meten of te fotograferen. Slechts de aanzetten tegen de oostelijke fundamenteën van het schip zijn nu nog over en alleen een uiteraard onoordeelkundige schets van de gemeente-opzichter stelde ons in staat een globale plattegrondtekening te vervaardigen. De van het koor afkomstige baksteen vertoont een formaat van $29 \times 6,5$ cm.

Gelukkig konden verdere vondsten voor dergelijk vandalisme gespaard worden. Bij de vooruitgang der werkzaamheden kwam nl. binnen de verwijderde resten van het gotische koor, ook de fundering voor den dag van een romaanse, uitwendig door lisenen gelede basis. De absis sloot, blijkens nog aanwezige fundamenteën van de muurdammen, via een triomfboog aan op een nagenoeg vierkante koortravee, waarvan de Zuidmuur nog door een grondspoor en een met de Oostmuur van het schip in verband gemetselde aanzet was aangeduid. De boog, die deze travee verbond met het schip,

is dichtgemetseld ; eerst na verwijdering van de klimopbegroeiing bleek evenwel het enigszins spitsbogig verloop ervan. De fundering is gelegd in het schone zand ; de baksteen van $30 \text{ à } 32 \times 7 \text{ à } 7,5 \text{ cm}$ is opgemetseld in lagen koppen en lagen strekken. Het opgaande muurwerk, waarvan nog iets over is, verhief zich boven het grondniveau na een dubbele versnijding aan de buitenkant ; aan de binnenzijde bevindt zich een enkele versnijding ter hoogte van de voormalige kerkvloer. Het buitenvoegwerk is goed afgewerkt, terwijl de binnenzijde, blijkens de nog aanwezige restanten, vroeger was bepleisterd.

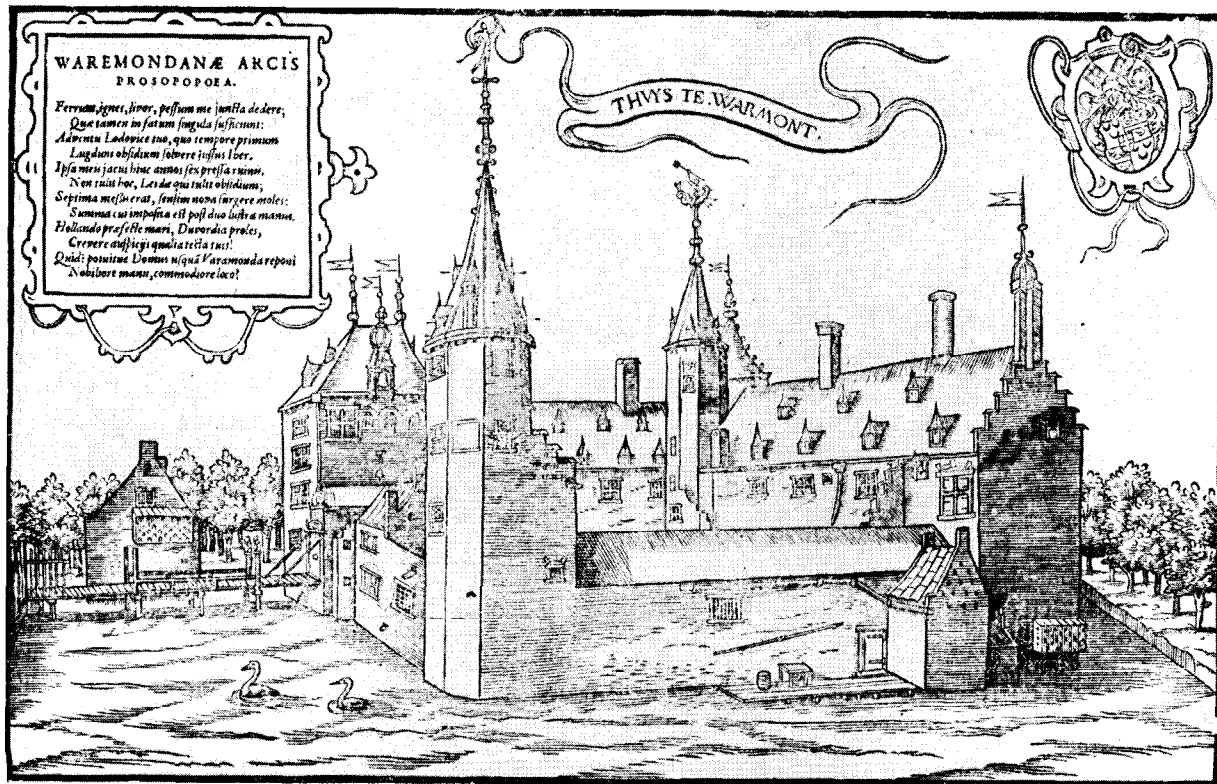
In het centrum van de absis ligt tot een diepte van 80 cm onder zijn fundering een in het schone zand gefundeerde, gemetselde put, waarvan het bestaan reeds sinds een twintigtal jaren bekend was door de bouw van de verwarmingskelder, die ongeveer de noordelijke helft van de voormalige romaanse koortravee in beslag neemt. Het baksteenmateriaal (formaat $19 \text{ à } 18 \times 4 \text{ à } 2 \text{ cm}$) is zeker niet ouder dan honderd jaar ; des te merkwaardiger is daarom de plaats van de put in het centrum.

De teruggevonden en weer onder het zand bedolven fundering van de absis moet uit dezelfde tijd stammen als de toren.

Van opgravingen binnen de kerk is niet veel te verwachten, daar een groot gedeelte er van door grafkelders wordt ingenomen. Het is evenwel niet uitgesloten, dat bij een eventuele ontleistering van de muren wat meer gegevens zouden kunnen verkregen worden over de ouderdom van het schip, dat, gezien de baksteenformaten van de funderingen ($33 \text{ à } 28 \times 7 \text{ cm}$), het onregelmatige verloop van de zijmuren en de afwezigheid van steunberen in substantie nog romaans kan zijn.

Het romaanse kerkje bestond dus uit de gebruikelijke delen, een Westtoren, een schip en een smaller koor, waarvan de absis uitwendig met lisenen en rondboogfriezen versierd is geweest.

J. J. F. W. VAN AGT

HET HUIS WARMOND ca 1600. (Uit: P. Merula, Tractaat van de Wildernis).

SALOMON DE BRAY EN HET HUIS TE WARMOND

In het Gemeente-archief van Haarlem berust een vel papier, dat aan weerszijden pentekeningen van **PIETER SAENREDAM** vertoont. Het zijn schetsen op kleine schaal naar de ongetwijfeld veel grotere bouwkundige tekeningen uit 1629, die **PIETER SAENREDAM** in Augustus 1632 had gecopiëerd voor zijn tijd- en stadgenoot **SALOMON DE BRAY**, schilder en architect (1597—1664). De notities terzijde van de tekeningen getuigen met welk een naarstigheid, maar ook met welk een tegenzin **SAENREDAM** dit copiëerwerk verrichtte; men vindt ze volledig afgedrukt in de monografie van **SWILLENS** ¹⁾. Het eigenaardige is, dat er niet bij staat, voor welk gebouw deze ontwerpen van **DE BRAY** waren gemaakt.

De eerste, die melding maakt van deze penschetsen naar ontwerpen van **SALOMON DE BRAY** was wijlen C. H. **PETERS**. In een artikel over Protestantse kerkgebouwen bespreekt hij en passant de meestal zeer summiere bouwkundige tekeningen, waarmee men in de 17de eeuw volstond, en merkt daarbij in een voetnoot op: Het Gemeente-Museum te Haarlem is in het bezit van een facsimile van een geheel op die wijze behandeld ontwerp van een belangrijk gebouw, hoogst waarschijnlijk een ontwerp voor een nieuwe vleugel van het Raadhuis aldaar, getekend: S. **BRAY** 3/6 A° 1629; een ontwerp also van de boven bij herhaling genoemde **SALOMON DE BRAY**; de facsimile zelf is van 1632 ²⁾.

Wat **PETERS** alleen maar onderstelde, namelijk dat het ontwerp van **DE BRAY** voor een verbouwing van het Stadhuis van Haarlem zou zijn gemaakt, is, zoals dat meer gaat, voor latere schrijvers een zekerheid geworden. **VERMEULEN**, die in 1934 op het Historisch Congres in Den Haag over deze tekeningen sprak, hield het voor een vaststaand feit, dat

¹⁾ P. T. **SWILLENS**, Pieter Janszoon Saenredam, 1935, blz. 87—88.

²⁾ Oud-Holland XIX, 1901, blz. 163.

zij betrekking zouden hebben op plannen tot vergroting van het Haarlemse Stadhuis met een vleugel langs de Zijlstraat ¹⁾. **SWILLENS**, in zijn monografie, die het jaar daarop verscheen, hield het ook voor een uitgemaakte zaak. In 1941 herhaalt **VERMEULEN** zijn stelling, dat de lange gevel op de ene zijde van het vel, en ongetwijfeld ook de lengtedoorsnede daar- onder, betrekking hebben op de vergroting van het Stadhuis langs de Zijlstraat, en hij voegt er aan toe dat de twee doorsneden op de andere kant motieven geven van de Vierschaar aan de Marktzijde ²⁾.

Intussen had ik ook aanleiding gehad mij bezig te houden met de onderhavige tekeningen, en wel naar aanleiding van een studie over **LIEVEN DE KEY** ³⁾. Ik moest toen categorisch ontkennen dat de gegeven identificatie juist kon' zijn. Een doorslaand bewijs van de onhoudbaarheid was het feit, dat **SAENREDAM** op het fronton het jaartal 1629 met de naam van **DE: BRAY** geeft, terwijl de vleugel van het Haarlemse Stadhuis langs de Zijlstraat al in 1620 door **LIEVEN DE KEY** was begonnen en in 1622 zeker voltooid was. Maar ook overigens kon ik in het geheel niet inzien dat de bewuste tekeningen in enig opzicht iets te maken zouden hebben met het stadhuis van Haarlem : er was niets dat daarmee klopte. De triton en de Diana op het fronton schenen te wijzen in een heel andere richting, maar het gelukte mij niet tot een oplossing van het raadsel te komen. Het scheen nutteloos zich verder in de zaak te verdiepen, en ik berustte in een „non liquet”.

Enige tijd geleden bekeek ik met aandacht nog eens een foto naar de fraaie tekening, die **ROELAND ROGHMAN** van de voorzijde van het Huis te Warmond maakte ⁴⁾, en die in de Monumentenbeschrijving is afgebeeld. Plotseling trof mij de eigenaardige behandeling van de brede ingangsgevel aan het binnenplein. Wel is daar maar betrekkelijk weinig van zichtbaar, aangezien de gevel tot halverwege de verdieping is bedekt door de muur met poort, die het plein aan de voorzijde afsluit, maar toch steekt er nog genoeg bovenuit om de aandacht te trekken : vensters met afwisselend gebogen en drie-

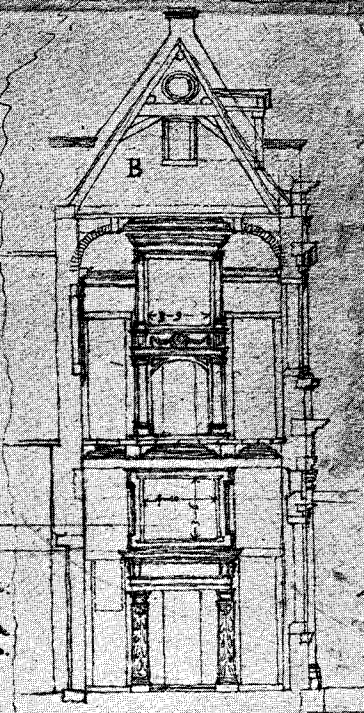
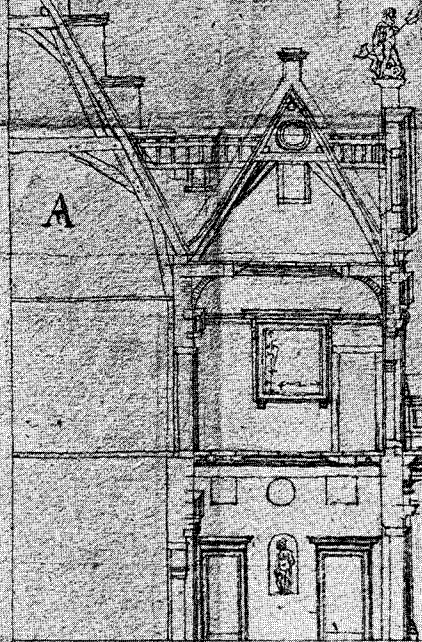
¹⁾ Verslag 2de Congres Nederl. Historici, 1934, blz. 40.

²⁾ **F. A. J. VERMEULEN**, Handboek tot de Geschiedenis van de Nederlandse Bouwkunst 111, blz. 168.

³⁾ Oud-Holland LV, 1938, blz. 249.

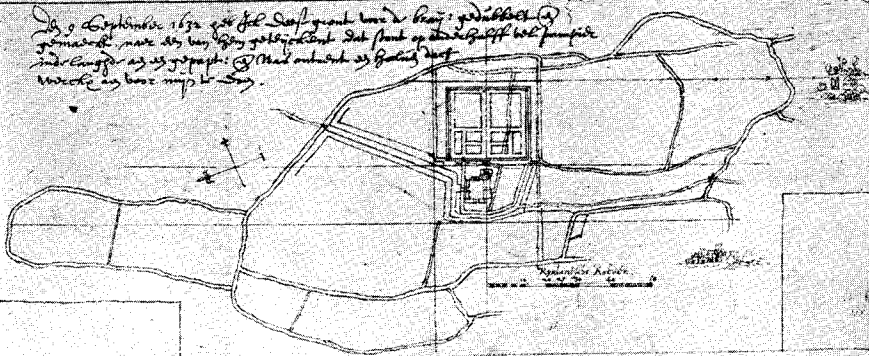
⁴⁾ Rijksprentenkabinet Amsterdam No. 2419.

A Den 15 Augustij A^o 1632 op 58 ponden, die bouw
 Salomon de Bray heeft op gemacht. Maakt
 en fultich mit stenen, dreef en ghe
 got stont op alle middelen galle wel tempel de
 draat mader ghele mit alle de bouwstoffen en
 dreef mader op den dreef. Enneke fult
 got mit den dreef dreef, het mit het al
 den dreef dreef dreef dreef.

B Den 15 Augustij A^o 1632 op 58 ponden, die bouw
 Salomon de Bray heeft op gemacht. Maakt
 en fultich mit stenen, dreef en ghe
 got stont op alle middelen galle wel tempel de
 draat mader ghele mit alle de bouwstoffen en
 dreef mader op den dreef. Enneke fult
 got mit den dreef dreef, het mit het al
 den dreef dreef dreef dreef.

Den 9 September 1632 op 58 ponden, die bouw
 Salomon de Bray heeft op gemacht. Maakt
 en fultich mit stenen, dreef en ghe
 got stont op alle middelen galle wel tempel de
 draat mader ghele mit alle de bouwstoffen en
 dreef mader op den dreef. Enneke fult
 got mit den dreef dreef, het mit het al
 den dreef dreef dreef dreef.

hoekige frontons, een middenpartij met fronton op pilasters. En toen ik deze bijzonderheden observeerde wist ik opeens, dat ik deze gevelordonnantie kende van de tekening van SAENREDAM naar DE BRAY. Vergelijking bevestigde dit zonder dat er twijfel mogelijk was.

De lange gevel wordt door SAENREDAM weergegeven in twee varianten. De gevel van het Huis te Warmond is blijkbaar uitgevoerd geweest naar de linker variant. Een nadere bevestiging geeft de overigens vrij grove prent in het boekje van G. GORIS : *Les délices de la Campagne à l'entour de Leyde*, t.o. blz. 142. Het achtkante torentje, dat links op de lengtedoorsnede van SAENREDAM voorkomt, is ook goed thuis te brengen ; het komt al voor op de houtsnede in MERULA'S boek over de Wildernissen van 1605, vóórdat de vleugel van DE BRAY tot stand was gekomen. Helaas is door de algehele modernisering van het huis in het eind van de 18de eeuw niets van het werk van DE BRAY bewaard gebleven.

Wij kunnen dus voor uitgemaakt houden, dat JACOB VAN WASSENAAR, die zijn vader de „admiraal” in 1610 als Heer van Warmond opvolgde en in 1658 stierf, in 1629 naar ontwerp van SALOMON DE BRAY een nieuwe vleugel voor de oude achtervleugel van zijn slot te Warmond liet optrekken. Helaas zijn hierover geen gegevens voorhanden in het archief op het Huis Warmond ¹⁾.

Door de identificatie, waartoe wij nu zijn gekomen, krijgt het Huis te Warmond een niet onbelangrijke plaats in de geschiedenis van de ontwikkeling van onze 17de-eeuwse architectuur. Dat VERMEULEN SALOMON DE BRAY geen figuur van de eerste rang noemt ²⁾, is te begrijpen, maar juist in zijn ontwerp voor Warmond leren wij hem kennen als een zeer modern man voor zijn tijd. Het is de tijd van overgang tussen de stervende Hollandse Renaissance en het Hollandse klassicisme, dat in aantocht is. HENDRICK DE KEYSER en LIEVEN DE KEY zijn gestorven onderscheidenlijk in 1621 en 1627, JACOB VAN CAMPEN had juist met zijn huis voor de gebroeders COYMANS te Amsterdam (1626) een aarzelend begin gemaakt met een monumentalere stijl, die echter eerst in of na 1633 met

¹⁾ S. J. FOCKEMA ANDREAE, Het Huisarchief der Heeren van Warmond. Beschrijving in machineschrift, 1935.

²⁾ VERMEULEN, a.w. 111, blz. 175.

het Mauritshuis tot volle ontplooiing zou komen. Slechts weinig monumenten vertegenwoordigen de overgangstijd en deze zijn bijna alle verdwenen, zoals het Huis Honselaarsdijk bij Naaldwijk, begonnen in 1621¹⁾, het Huis ter Nieuwburg bij Rijswijk, begonnen in 1630²⁾, en het Koningshuis te Rhenen door Barthold van Bassen, begonnen in 1629³⁾. Elk ontwerp of bouwwerk uit deze tijd tussen 1620 en 1633, waarin een duidelijk streven tot uiting komt naar een min of meer strakke orde-architectuur, is dus van grote betekenis.

De beide varianten voor de gevel van het Huis te Warmond hebben dit gemeen, dat een middenpartij met pilasterstellingen, die een breed fronton draagt, het dominerende element is. Een fronton, zoals hier werd ontworpen, en ook werd uitgevoerd, was tot nu toe in ons land niet voorgekomen. Dit schijnt wellicht boud gesproken, als men denkt aan het Huis Honselaarsdijk, waarvan we het middenpaviljoen kennen met een soortgelijk fronton. Dit middenpaviljoen nu moet een van de oudste delen van het huis zijn geweest ; het werd ongetwijfeld tussen 1621 en 1624 opgetrokken. Maar toch, het fronton, dat wij kennen van de prenten en het model in het Koninklijk Huisarchief was er toen nog niet. Dat is duidelijk te zien op de vogelvluchtprent door **BALTHASAR FLORISZ. VAN BERCKENRODE**: aanvankelijk had het middenpaviljoen een topgevel van vrij steile gedaante⁴⁾. Eerst later, toen men tot modernisering overging van het spoedig ouderwets geoordeelde front, kreeg het middenpaviljoen zijn brede fronton en ongetwijfeld ook zijn zuilenportiek. **SLOTHOUWER** meent het jaar te kunnen opgeven waarin het beeldhouwwerk voor het tympaan werd aanbesteed ; namelijk 1636⁵⁾. Toen toch werd opgedragen twaalf kinderfiguren in hoog reliëf te leveren. Wij twijfelen er aan, of deze 12 kinderfiguurtjes als toonbeeld van **FREDERIK HENDRIK'S** vredelievendheid voor het fronton bedoeld waren. De prenten en het meergenoemde model vertonen niet anders dan een wapen en festoenen in de gevel-driehoek. Maar hoe dit ook zij, het middenpaviljoen van

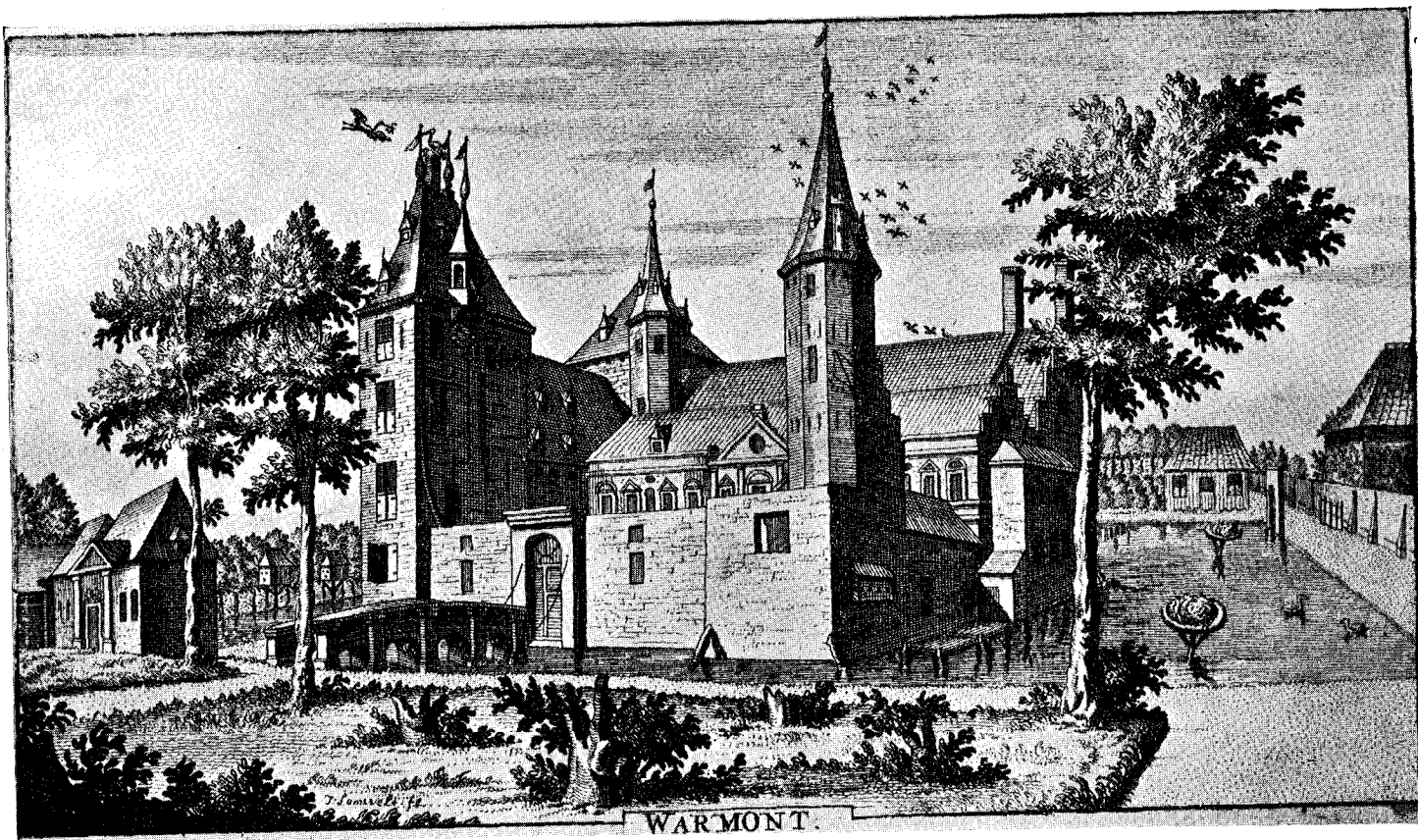
¹⁾ TH. MORREN, **Het Huis Honselaarsdijk**, blz. 11 ; D. F. SLOTHOUWER, **De paleizen van FREDERIK HENDRIK**, blz. 41.

²⁾ SLOTHOUWER a.w., blz. 106.

³⁾ H. E. VAN GELDER in **Bulletin Oudheidk. Bond**, 1911, blz. 234.

⁴⁾ Het best te zien bij SLOTHOUWER a.w., blz. 49.

⁵⁾ A.w. blz. 58.

HUIS TE WARMOND

Naar prent van Jan Lamsvelt bij Goris, Les délices de la campagne à l'entour de Leyde, 1712.

HUIS TE WARMOND. Schilderij ca 1750 (?). Eigendom familie Krantz, Leiden.

Honselaarsdijk had aanvankelijk geen breed fronton, en voorzover wij kunnen nagaan heeft het Huis te Warmond de primeur.

Wanneer wij verder het gevelontwerp analyseren, merken wij op dat de vensters de afwisselend gebogen en driehoekige frontons vertonen die kenmerkend zijn voor het vroege klassicisme ten onzent. De vensters zijn weergegeven als gaten, zonder het geijkte kruiskozijn van hout of steen. Dit klopt met wat op de tekening van **ROGHMAN** en verschillende prenten is te zien : het is niet dat de kruiskozijnen op het ontwerp verwaarloosd zijn, zoals meer dan eens geschiedde, zij zijn nooit bedoeld en nooit uitgevoerd geweest. Dit is een bewijs van sterk romanistisch streven in de architectuur. Het dient overigens erkend, heel groot schijnen deze vensters niet te zijn geweest, vooral de benedenvensters niet. Zó vooruitstrevend was **DE BRAY**, dat hij de ingangspartij, althans die van de rechtse variatie, voorzag van een balkon, waarschijnlijk rustende op twee vierkante pijlers voor de ingangsideur. Dit blijkt duidelijk uit de doorsneden op de achterzijde, die onmiskenbaar bij de twee tekeningen op de voorzijde behoren.

Wat overigens de varianten aangaat, de linkse, die men voor uitvoering koos, was inderdaad de beste. De nissen, die beide varianten tussen de vensters te zien geven, werden noodzakelijk geoordeeld als verlevendiging ter plaatse waar de zijmuren van de vestibule tegen de voorgevel aansloten. Op die wijze werd een eigenaardig rythme bewerkstelligd. Overigens is het wel merkwaardig, dat de middenpartij niet in het midden ligt : de linkervleugel is veel korter dan de rechtse, zowel bij **SAENREDAM** als op de andere afbeeldingen. In uitgevoerde toestand eindigde het dak van de rechtervleugel tegen een trapgevel naast de andere trapgevel van de achtervleugel. Dat is wel heel ouderwets voor deze architectuur. Op de schetsen van **SAENREDAM** is een eenvoudige gevel zonder treden aangegeven. Wat de beelden op het fronton bij Saenredam aangaat: de triton zal wel geen herinnering zijn aan „admiraal van Warmond”, maar met de booghoudende rechtse figuur (Diana ?) het buitenleven in waterrijke streek symboliseren.

Niet onbelangrijk is ten slotte het inwendige van de nieuwe ingangsvleugel. De heer van Warmond had blijkbaar het verlangen naar een ruime, althans brede vestibule. Een trap-

penhuis was niet in het ontwerp opgenomen, hoewel er zeker gelegenheid voor was geweest. Van de vestibule rechts gaande kwam men in een kamer met schoorsteen. Op de verdieping had men dezelfde indeling : een lange galerij zonder schouw en een kamer met schouw boven juistgenoemde.

Al deze ruimten waren kennelijk voor representatie bestemd : in de rechtse variant vinden we een nis met beeld en lijsten aangeduid, waarin ongetwijfeld schilderstukken gedacht waren. Op de verdieping treft de enorme kooflijst, ook een ongehoorde nieuwigheid voor deze streken in 1629.

Al met al mogen we dus zeggen, dat het Huis te Warmond, zoals het in of kort na 1629 door **SALOMON DE BRAY** werd vergroot, een toonbeeld was van de meest geavanceerde architectuuropvattingen in de noordelijke Nederlanden. Dat het architectuur van hoog gehalte was, die **SALOMON DE BRAY** hier schiep, willen wij daarmee nog niet zeggen. Hij was nu eenmaal geen groot kunstenaar, ook als schilder niet. De betekenis van zijn ontwerp voor Warmond ligt voor ons in de wijze, waarop hij tot uitdrukking bracht wat in een tijd van overgang aan architectonische verlangens leefde, voordat een vaste lijn was gevonden.

E. H. TER KUILE

DE GRAVENRAMEN VAN WILLEM THYBOUT EN ANDERE MERKWAARDIGHEDEN VAN DE LEIDSE DOELENS

De doorsnee Leidenaar kent de Doelensteeg, de Doelengracht, de Doelenkazerne en de fraaie, met de ridderlijke St Joris bekroonde Doelenpoort. Dat de doelens oorspronkelijk de oefenplaats van de schutterij vóór 1800 zijn geweest, waar men op het „doel” schoot, is minder bekend, en slechts zeer weinigen kunnen er zich een voorstelling van maken, hoe dit complex er vroeger uitzag.

Te oordelen naar de oudste kaarten van onze stad moeten de beide doelens, die van St Sebastiaan en St Joris, zich reeds in de 16de eeuw hebben bevonden op het terrein van de huidige Doelenkazerne, d.w.z. tussen de Singel, Groen hazengracht, Doelengracht en Doelensteeg, welke laatste toen nog recht doorliep tot de Vestgracht, zodat het gedeelte tussen de „Achterste” Doelensteeg en het huidige Paterstraatje er buiten viel (afb. 1) ¹⁾.

Twee afzonderlijke poorten in de Achterste Doelensteeg gaven toegang tot de beide doelens, welke door een in de lengte van het terrein lopende sloot van elkaar waren gescheiden. De toegang van de zijde van de Oude Varkensmarkt (eertijds 't Zand), dateert, zoals we straks zullen zien, uit later tijd.

Boven de verste poort in de Doelensteeg, die toegang gaf

¹⁾ Volgens ORLERS (ed. 1641, blz. 42 ; verg. ook VAN MIERIS, Beschrijving van Leyden, 11 blz. 408) zou de St Jorisdoelen oorspronkelijk gelegen hebben in de driehoek Levendaal, Vestwal (nu Geeregracht) en Zijdgracht. Dit wordt niet alleen bevestigd door de aan deze schutterspatroon ontleende naam van de aldaar gelegen steeg en toren, maar ook door een akte van 1386 (Archief der secretarie 1253—1575, Reg. 164). De handboogdoelen zou in 1452 aan zekere „Hoflaan” buiten de Koepoort hebben gelegen (Aant. Gem.archief nr. 281). In 1477 besluit de vroedschap een erf naast de voetboogdoelen te bestemmen voor de handboogschutters. Zie voor de ontwikkeling van de Leidse schutterij: P. J. BLOK, Gesch. eener Hollandsche Stad 11 (1912), blz. 124 e.v. (met oudere literatuur).

tot het terrein van de Achterste of St Sebastiaansdoelen, pronkte het wapen van keizer **KAREL V** met de spreuk „Plus Oultre” (afb. 2) ¹⁾, waaruit geconcludeerd mag worden, dat deze poort uit de regeringsperiode van deze vorst moet dateren. Het gebouw zelf, dat oorspronkelijk uiteraard als vergader- en feestplaats voor de schutterij diende, lag onmiddellijk langs de vestsloot en had, over een bruggetje en onder de vestwal door, verbinding met de Schutterstoren, één van de waltorens ten Zuiden van de Witte Poort ²⁾. Er zijn blijkens de bewaarde plattegronden en ook blijkens enkele afbeeldingen aanzienlijke vertrekken geweest in dit naar de architectuur te oordelen (althans in het noordelijke, hoog opgetrokken gedeelte) laat gotische gebouw en men moet van de tweede verdieping of de daarboven gelegen zolder een werkelijk prachtig uitzicht hebben gehad over de stadsgracht en de daarbuiten gelegen landerijen, tot ver in de richting van Voorschoten en de duinen achter Valkenburg (afb. 4 en 5).

Het gebouw was blijkbaar aan het einde van de 16de eeuw reeds zeer bouwvallig ³⁾. Ook in de 17de eeuw heeft men gepoogd de nodige modernisering aan te brengen, o.m. maakte men in 1603 een overigens niet uitgevoerd plan ⁴⁾.

In 1730 was de Achterste Doelen, welke op het laatst als schermeschool en herberg had gediend, dermate bouwvallig, terwijl het onderhoud ieder jaar zoveel vergde, dat men maar tot afbraak besloot, hetgeen in 1732 geschiedde ⁵⁾.

Men vond de Voorste Doelen blijkbaar belangrijker, zodat men vóór 1586 tot uitbreiding van dit gebouw besloot. We moeten, tenzij dit op de Achterste Doelen plaats greep, ten minste aannemen, dat de verbouwing grotendeels gereed was,

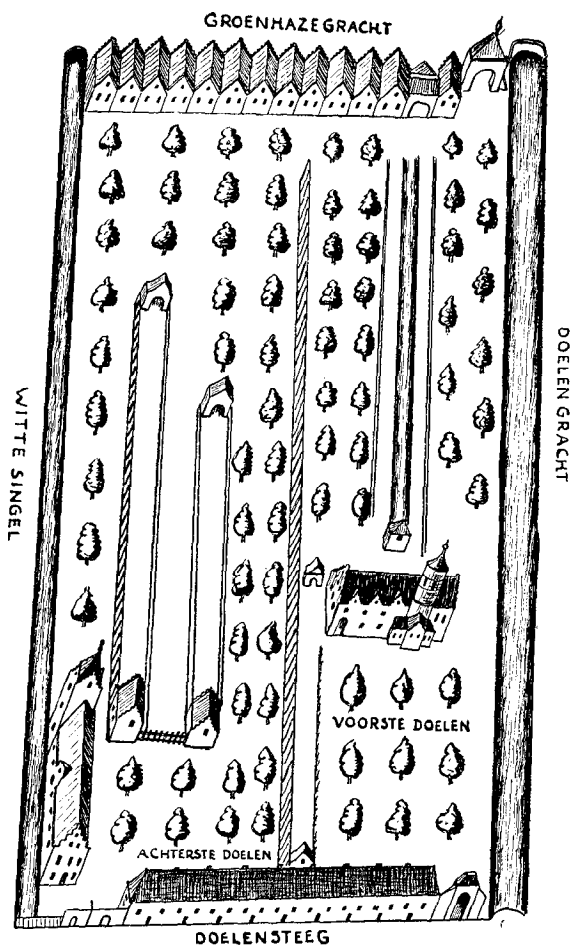
¹⁾ VAN MIERIS 11, blz. 414.

²⁾ VAN MIERIS t.z.p.

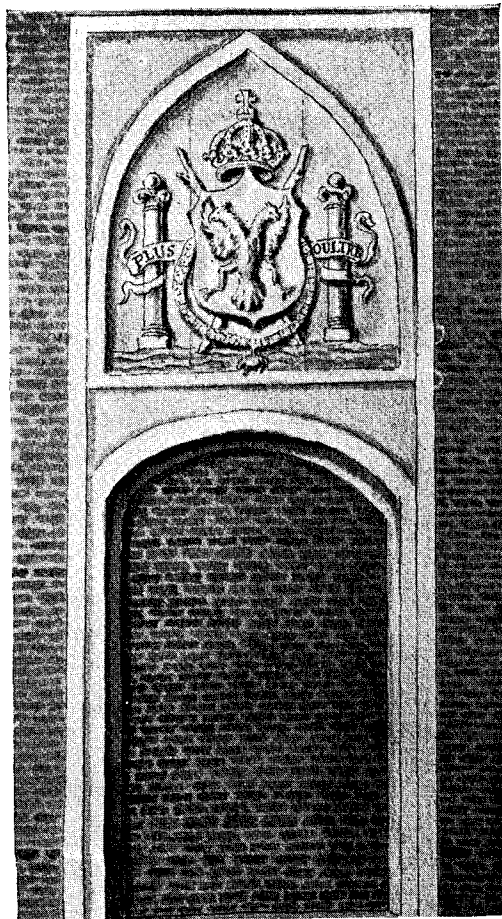
³⁾ Ger. Dagb. B., f 244 e.v. (15. IO. 1592) ; f 299 (2. 4. 1593). Zie over de vernieuwingen Ger. Dagb. 0. f 297.

⁴⁾ VAN MIERIS 11, blz. 413. Zie ook de tekeningen in de Stedelijke Prentverzameling nr. 20500 e.v. (nieuw).

⁵⁾ Men leze bij VAN MIERIS 11, blz. 414, het typische 18de-eeuwse heen en weer schuiven van competentie, wanneer **DIJKGRAAF** en Hoogheemraden van Rijnland het oog hebben laten vallen op de achter de voormalige St Sebastiaansdoelen gelegen Schutterstoren (zie boven) om deze tot ijskelder te mogen gebruiken. (Not. Schutterij 21 Aug. 1732.) Er is een zeer merkwaardige opmeting van dit middeleeuwse bouwwerk in de Stedel. Prentverzameling.

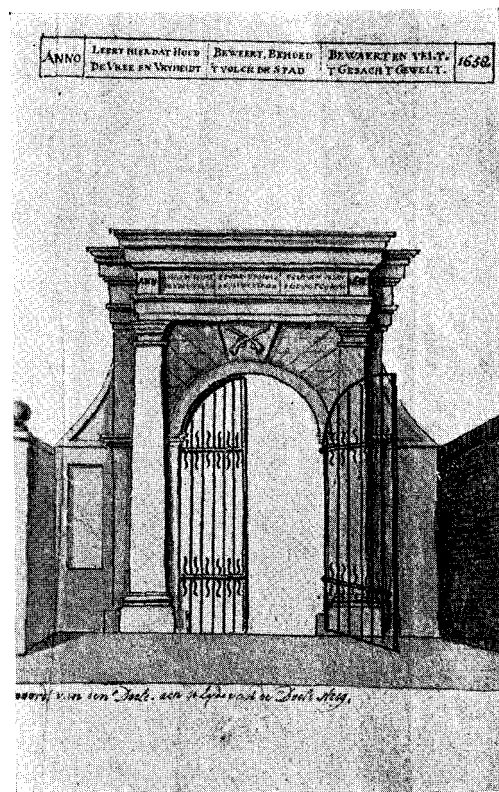

Afb. 1. DE DOELEN IN VOGELVLUCHT
naar de kaart van C. Hagen, 1670

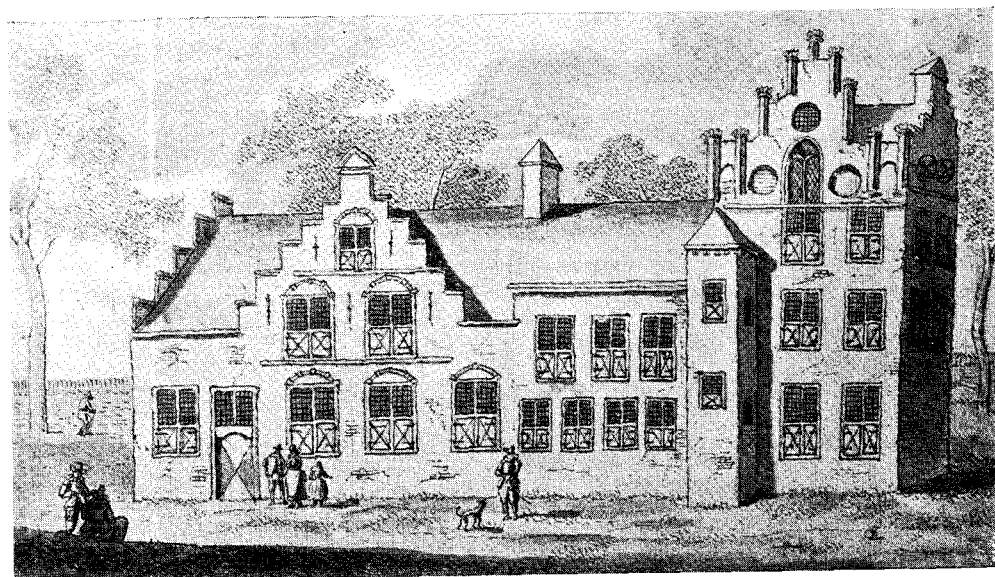
(Foto Gem. Archief)

Afb. 2. POORT VAN DE ACHTERSTE DOELEN
aan de Doelensteeg.

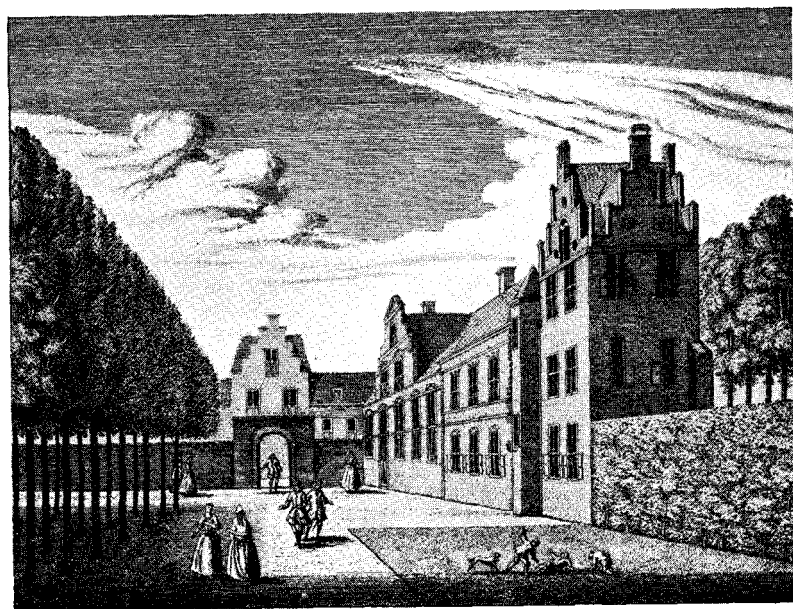
(Foto Gem. Archief)

hfb. 3. POORT VAN DE VOORSTE DOELEN
aan de Doelensteeg, gebouwd 1658.

(Foto Gem. Archief)

Afb. 4. ACHTERSTE DOELEN uit het Oosten, $\pm$ 1650

Vue de l'Hotel nommé le second Doele.

Gezicht van de agterste Doelen.

(Foto Gem. Archief)

Afb. 5. ACHTERSTE DOELEN uit het Noorden, $\pm$ 1700.

Afb. 6. VOORSTE DOELEN met de Doelengracht, uit het Zuiden. Rechts de nog bestaande poort aan de
(Foto Gem. Archief)

toen **LEICESTER** ter gelegenheid van zijn „blyde incomste” ¹⁾ op **14** Januari van dat jaar met een schitterende maaltijd op de Doelens werd ontvangen, een typische voortzetting van de traditie, dat de landsheer kwam gaaischieten, al zal deze sport toen wellicht niet beoefend zijn en de nadruk meer op de maaltijd zijn gevallen.

De oudst bewaarde afbeelding is de kaart van **LIEFRINCK** uit 1578 ²⁾, waar men een gebouw met aan de Zuidzijde een trap-torentje ziet. Aan iedere kant van het torentje 2 ramen en links een tamelijk hoge trapgevel op het Zuiden. De uitbreiding bleek behalve uit een opschrift met datering boven de poortingang in de Westvleugel, ook uit een vergelijking tussen oudere en latere afbeeldingen. Zij moet in westelijke richting zijn geschied met 3 ramen, tot de toestand welke we vooral kennen uit de prent van **ABRAHAM DELFOS** bij **VAN MIERIS** (afb. 6) en een tekening in het gemeente-archief (nr. 2112, oud ; nr. **20517**, nieuw) waarschijnlijk van de hand van de stadsarchitect **SALOMON VAN DER PAAUW**, die zoveel trachtte vast te leggen, wat in het begin van de 19de eeuw verloren ging.

Het was blijkbaar een langwerpig gebouw met een waarschijnlijk als magazijn of stal dienst doende benedenverdieping, waarboven de oorspronkelijk zich over het gehele gebouw uitstreckende Grote of Gravenzaal was gelegen. Door de uitbreiding in westelijke richting lag de traptoren niet meer in het midden van de Zuidgevel. Later heeft men de toren aan weerskanten ingebouwd, waardoor de benedenverdieping enkele vóórvertrekken heeft gekregen.

Blijkens een tekening van de anonyme tekenaar van 1788 (afb. 7) waren er aan de Noordzijde een groot aantal weinig fraaie aanbouswels, waarschijnlijk de woning van de doelwachter en keukens !). **ORLERS** (blz. **170**) verhaalt, dat zich boven in de traptoren (welke in zijn raamtracering nog deels gotische vormen bewaarde) een rond kamertje voor kleinere maaltijden bevond. Desgewenst kon men ten vermake van de gasten de vloer laten draaien ! ³⁾.

De hekken en de vensters van de doelenkamers waren met

¹⁾ Verg. **BLOK**, *Gesch. eener Hollandsche stad* 111 (1916) blz. 87.

²⁾ Sted. Mus. de Lakenhal. Afbeeld. bij **REYTE**, Leiden voor 300 jaar Leids Jaarb. 1948, blz. 96/7, afb. I.

³⁾ Zie ook de tekeningen van **TAVENIER** in de atlas Bode1 Nijenhuis (nr. **30s I, 7** en II).

„groote ruyten, root ende wit” geschilderd ¹⁾, hetgeen we, zij het in zwart en wit, nog op de prent bij VAN MIERIS kunnen zien.

Behalve enkele namen van vertrekkenden weten we eigenlijk heel weinig over de indeling van het gebouw. Het enige wat we weten, is, dat er oorspronkelijk een grote zaal over de gehele verdieping heen liep met aan de Noordzijde 8 en aan de Zuidzijde 7 kruiskoosijzen plus (vanwege de deur !) een enkel raam. Voorts aan ieder einde van de zaal een schouw, geflankeerd door een enkel raam ²⁾. Voorwaar een ruim en alleszins representatief vertrek, waar men heel wat gasten kon bergen.

Men heeft in 1613 behoefte gehad aan een nieuw vertrek voor de hoofdmans of kapiteins, waartoe een gedeelte (wij weten niet eens of dit het westelijke dan wel het oostelijke gedeelte was) van de grote zaal werd afgeschoten.

De meubilering van dit gebouw moet, behalve dan die van de kapiteinskamer, uiterst sober zijn geweest. In 1592 ³⁾ wordt althans gesproken van tafels en schragen en ook een inventaris van 1674 ⁴⁾ vermeldt behalve 19 taferelen, zowel groot als klein (waaronder ook de schutterstukken), een niet veel rijker stoffering. Op de grote zaal hingen tussen de ramen, welke in 1587 en 1588 met de afbeeldingen der 36 graven van Holland waren versierd en welke serie zich derhalve ook op de kapiteinskamer uitstreckte, vier grote doeken met telkens een door JACOB VAN DER MERCK ten voeten uit geschilderd portret van een kapitein ⁵⁾. Boven de schouw hing een groep kapiteins door JORIS VAN SCHOOTEN en tegen de muur van de kapiteinskamer drie schutterstukken van dezelfde meester. Deze laatste leverde nog eens vier schutterstukken op de kapiteinskamer, waarvan er drie tegen de muur van de Grote Zaal hingen en de vierde boven de schouw ⁶⁾. Behalve dat de bovenhelft van de kruiskoosijzen met graven gevuld waren, hadden de kapiteins in 1613 (het jaar van de totstandkoming van deze nieuwe kapiteins-

¹⁾ Journaal 1 f r7 vo : Aanbesteding 24 Juni 1589. T.z.p. f 19 vo : 3 April 1590 eenzelfde aanbesteding voor de achterste doelen.

²⁾ Een en ander blijkende uit de afbeeldingen en aantekeningen op de later (blz. 85) te vermelden kartons.

³⁾ Notarieel archief 914 nr. 124.

⁴⁾ Journaal Schutterij I, 27 Januari 1592.

⁵⁾ Zie cat. schilderijen Lakenhal 1949, blz. 170 e.v.

⁶⁾ Catalogus alsvooren blz. 246 e.v.

kamer) hun wapens in de ramen (derhalve de onderramen) laten aanbrengen ¹⁾, een voorbeeld dat in 1648 door de toenmalige kapiteins werd nagevolgd en waarover aan het slot van dit artikel nader zal worden gesproken. Nog zijn bewaard 34 gesneden wapenschildjes en een fraaie kaarsenkroon in late Marotstijl met het gesneden beeld van St Joris, eveneens met wapenschildjes en wel van de kapiteins uit 1722. Het plafond van de kapiteinskamer werd in 1703 door **PIETER VAN RUYVEN** verfraaid met de wapens der kapiteins, zodat we moeten aannemen, dat alle andere plaatsen aan de wand toentertijd reeds bezet waren en dat men aldus een oplossing zocht, welke ook trouwens in andere gebouwen te Leiden werd toegepast, wanneer er geen plaats meer was voor de telkens aangroeiende reeks wapens dezer min of meer ijdele burgers ²⁾.

In een afzonderlijke kast bewaarde men het kostbare, bij speciale plechtigheden, gebezigde drinkgerei. Behalve het in 1799 nog vermelde glaswerk, waaronder gestipte en gesneden glazen met bepaalde wapens en de gebruikelijke doelstellingen als vriendschap, e.d., werden een drietal bekers van edel metaal in ere gehouden. **VAN MIERIS** maakt behalve van twee kleinere verguld zilveren bekers, „in bijzondere tijden gemaakt en met verschillende wapens beladen”, vooral uitvoerig melding van een grote uit 1682 daterende beker, welke, behalve met het beeld van de schutspatroon, ook versierd was met de wapens der schenkers-kapiteins en aan de binnenzijde van het deksel een gedicht droeg, waaruit we lezen, dat de twee andere bekers *Aelbert* („verout”) en *Wilhem* („half versleten”) heten en derhalve waarschijnlijk hun namen ontleenden aan de schenkers **AELBRECHT** en **WILLEM VAN BEIEREN** ³⁾. In 1782 werd de eerste bij zijn eeuwfeest geëerd met

¹⁾ Notulen van de hoofdmans der schutterij 17 December 1613. De vervaardiger was JAN POST, de vader van de architect PIETER POST en de schilder FRANS POST. Zie ook blz. 91.

²⁾ **VAN MIERIS** 11, blz. 411. O.m. was de gildekamer der droogscheerders aldus versierd, terwijl dit heden ten dage nog het geval is met de kamer van de gemeentecommissie in de Pieterskerk (zie Leids Jaarboekje 1950, blz. 114).

³⁾ De inventaris van 1799 (Secretarie-archief 1575—1851 nr 5 16, Notulen Municipaliteit 1798—1799, F, bijl. 26 f) noemt behalve de St Joriskamer: een dito middelslag, een dito klijnder. Deze inventaris vermeldt op de zaal 4 grote en 4 kleinere schilderijen en op de kapiteinskamer o.m. de vergulde kroon. Op de kapiteinskamer worden geen portretten vermeld. De minder belangrijke zaken zijn toen op een boelhuis verkocht.

een gedrukt gedicht van C. **VAN HOOGEVEEN JR** ¹⁾. Zij werden in **1800** met het glaswerk en de schilderijen publiek geveild ²⁾. Mogelijk vertoonde de St Jorisebeker een zelfde stijl als de Leidse droogscheidersbeker uit 1683 ³⁾.

Wij spraken reeds terloops over de beide poorten in de Doelensteeg, dus aan de Zuidzijde van de Doelens. In 1658 had men de voorste poort aan de Doelensteeg, toegang gevende tot de Voorste Doelen, vernieuwd. Behalve de namen van de hoofdmans en secretaris van de schutterij stond er ook een overigens zeer gekunsteld rijm op gebeiteld (afb. 3) ⁴⁾.

Maar in 1645 heeft men blijkbaar reeds gevoeld, dat de weg langs de Diefsteeg, Gerecht, Houtstraat en Doelensteeg wel de kortste was tussen stadhuis en Doelen, maar dat men over de Breestraat, het Noordeinde en 't Zand (thans Oude Varkensmarkt), langs ruimere weg derhalve, de Doelen beter kon bereiken. Toen werd aldaar, naar ontwerp van de stadsarchitect **ARENT VAN 'S GRAVEZANDE**, de huidige poort opgericht, de enige tastbare herinnering daar ter plaatse ⁵⁾.

Het terrein zelf veranderde van lieverlede. De oude scheilsloot tussen de beide doelens werd in **1618** reeds gedempt, het aantal schietbanen werd verminderd, men had speciale aandacht voor een goed verzorgde beplanting. Dit lommerrijke geboomte was een van de attracties van deze doelens, doch leverde ook van tijd tot tijd zijn problemen op, wanneer de bomen wegens stormschade of ouderdom vernieuwd moesten worden. Men leze bij **VAN MIERIS** (11, blz. **415** e.v.) de uiterst vermakelijke kwestie tussen de hoofdmans der schutterij en het stadsbestuur, wie de opbrengst van de bomen competeerde !

Het moet, hoewel er nog geregeld geoefend werd, meer en meer een sociëteit of clubgebouw zijn geworden. Het is trouwens opmerkelijk hoeveel wijnkopers en bierbrouwers steeds

¹⁾ Bibl. archief 64110 (nieuw).

²⁾ Secretarie-archief 1575—1851 nr 6496 — Op de veiling Amsterdam **10** Januari 1831 (blz. 45 nr 59) werd de St Jorisebeker voor f326.— toegeslagen aan A. RUBENS.

³⁾ Zie Leids Jaarboekje 1950, blz. 115, afb. 2.

⁴⁾ **VAN MIERIS** 11, blz. 412.

⁵⁾ Zie ook **TER KUILE**, Monumenten van Gesch. en Kunst, in Leiden en Westelijk Rijnland (1944), blz. 58, Pl. XXXIV, nr 84.

onder de kapiteins gevonden worden, al moet men bedenken, dat deze lieden in die tijden onder de allervoornaamste burgers hebben gehoord. Vooral de bierbrouwers werden onder de grote industriëlen gerekend.

Hier op de doelens werden vorstelijke personen ontvangen en rijkelijk onthaald, gelijk het reeds vermelde bezoek van **LEICESTER** in 1586 of dat van Prins **WILLEM IV**, die zo goed geluimd was, dat hij zijn gemalin uit Den Haag liet overkomen om, na afloop van de maaltijd, het door de studenten verzorgde vuurwerk te komen bekijken, terwijl ook de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde er in 1766 haar eerste algemene vergadering hield¹⁾. Er kon voor 80 personen gedekt worden ²⁾.

Ook beoefende men op dit terrein de rijkunst. Reeds in 1632 werd er een speciale vergunning verleend tot het geven van rijlessen aan de zonen van de Winterkoning, die hier te Leiden op het Prinsenhof waren ondergebracht, om ver van het Haagse hof een strenge opvoeding te krijgen. Men waar-schuwde echter uitdrukkelijk tegen het beschadigen van de bommen ³⁾.

In 1692 krijgt de piqueur gelegenheid zijn rijlessen op de Doelens te geven, waartoe in het noordelijke gedeelte een houten stal werd gebouwd. Maar in 1744 legde men deze functionaris toch bepaalde beperkingen op. Het is niet onwaarschijnlijk, dat deze beoefening van de hippische sport en overigens wel zeker dat de aanwezigheid der stallen, maakten, dat hier in de 18de eeuw de dragonders en later, in de 19de eeuw, de artillerie werden gehuisvest.

In 1820 heeft het stadsbestuur besloten de Voorste Doelen, evenals dit reeds een kleine go jaar eerder met de Achterste Doelen was geschied, wegens bouwvalligheid te slopen, waarna dit terrein verder plaats heeft geboden voor militaire stallen en kazernes ⁴⁾.

Wat ons thans van dit eertijds zo levendige centrum van oefening in de wapenhandel en tevens ook van ontspanning, nog rest, zijn behalve dan een poort, beschrijvingen, enkele

¹⁾ VAN MIERIS 11, Aanhangsel p 2*.

²⁾ Tegenwoord. Staat **IV** (1742), blz. 529.

³⁾ Burg. en Ger. Dagb. **16** Sept. 1632.

⁴⁾ Verg. G. L. DRIESSEN, Openbare werken der stad Leiden, 1809—1931 (stencil), blz. 92.

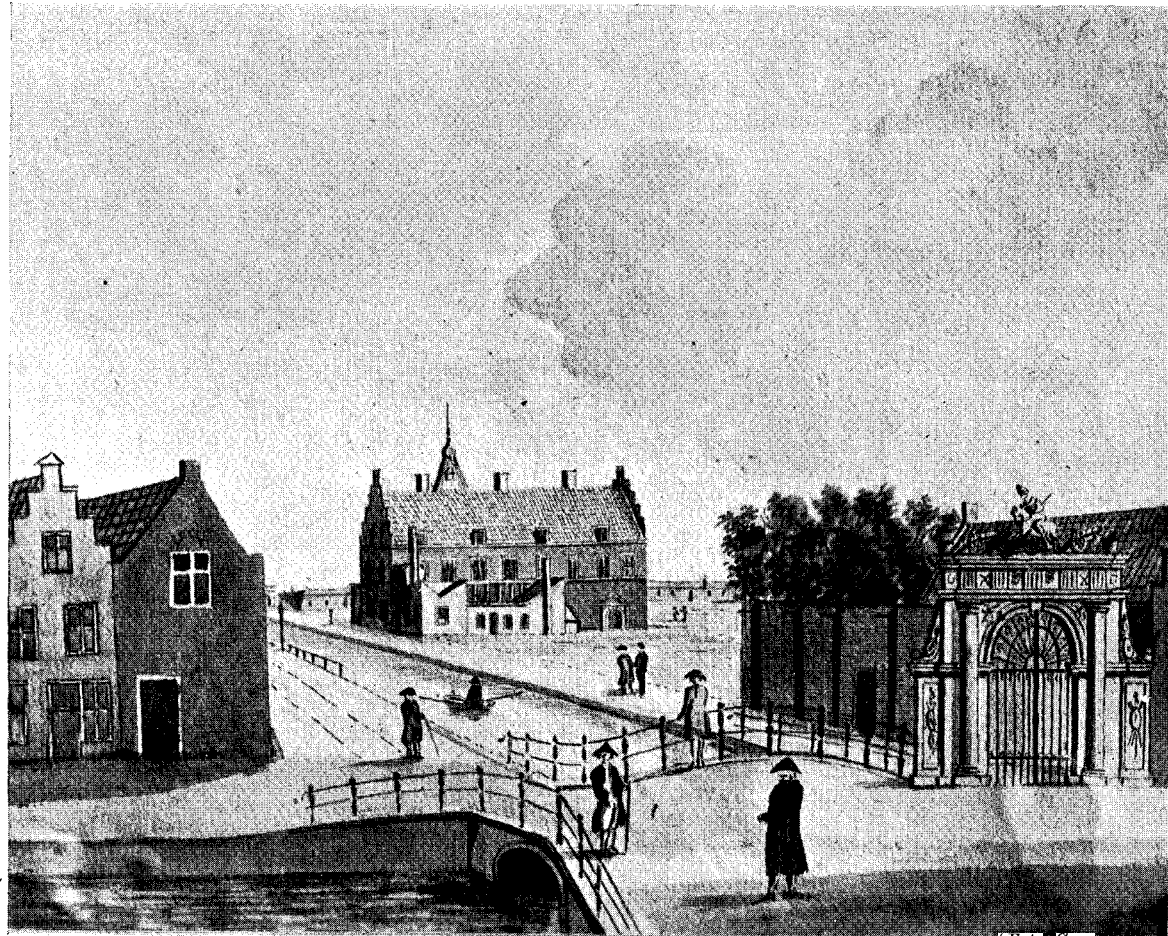
spaarzame afbeeldingen en slechts weinige, zij het dan de belangrijkste stukken van de verder vrij sobere inventaris, waarvan echter helaas de preciosa uit het „buffet” verloren gingen.

Gered werd ook een gedeelte van de oude inventaris van de wapenkamer. De rondassen, hellebaarden, spontons, borst- en rugstukken, alsmede enkele helmen en halsbergen, sieren, nadat een en ander nog dienst had gedaan voor de studenten-maskerade van 1835 ¹⁾, thans de Oude Hal van de Lakenhal. Acht schutterstukken van **JORIS VAN SCHOOTEN** en drie van de vier kapiteinsportretten van **VAN DER MERCK** overleefden de 19de eeuw, maar bij de stadhuisbrand van 1929 gingen twee, overigens de minst fraaie, **VAN SCHOOTENS** en een **VAN DER MERCK** verloren. De resterende zes **VAN SCHOOTENS** en twee **VAN DER MERCKS** sieren met een groot aantal wapenschilden der kapiteins, enkele vaandels en niet te vergeten de prachtige kaarsenkroon, thans nog de Grote Pers van de Lakenhal, welke zaal ingevolge het initiatief van de heer **A. COERT**, zoveel mogelijk de aanblik van de voormalige burgerzaal van de Voorste Doelen heeft gekregen. Hiertoe dragen bovendien vooral bij de gebrandschilderde glazen van **WILLEM THYBOUT** met de afbeeldingen van de graven van Holland, die eertijds de bovenramen van de burgerzaal van de Doelen vulden, vandaar ook wel Gravenzaal geheten (afb. 9).

Op 29 Januari **1821** hechtten burgemeesteren hun goedkeuring aan het onzalige voorstel van de commissie van fabricage om de nog goed zijnde glazen uit de toch te slopen Gravenzaal te nemen en afzonderlijk, ten bate van de stad, te verkopen (Notulen Burgem. Q f **14**). Het raadslid, de kunstminnaar Mr **MATTHIEU VAN NOORT** bewerkte, dat deze glazen, voorzover nog in redelijke staat, niet verkwanseld werden en de meer genoemde stadsarchitect **VAN DER PAAUW** liet er verder zijn zorgen over gaan. In 1843 bood de heer J. M. **VAN MAANEN** te Amsterdam, namens de kerkelijke commissie aldaar, f 300.— voor de restanten dezer glazen, maar gelukkig ook ditmaal zonder gevolg ²⁾. Er waren in 1870 bij het verbouwen van de Lakenhal tot museum, toen deze glazen in het

¹⁾ Leidsch Jaarboekje 1941, blz. 185.

²⁾ Min of meer privé-correspondentie van deze **VAN MAANEN** met zijn neef, de Burgemeester Mr. **PAUL DU RIEU**. Aantekeningen gemeentearchief 268 folio.

(Foto Gem. Archief)

Afb. 7. VOORSTE DOELEN uit het Noorden. Rechts de nog bestaande poort, 1788.

(Foto Gem. Archief)

(Cliché Haarlem)

bij die gelegenheid gebouwde trappenhuis werden aangebracht, nog maar 12 stuks over.

Door een wonderlijke samenloop van omstandigheden zijn de 35 kartons beter bewaard gebleven. De immer zorgvuldige stadssecretaris **JAN VAN HOUT** had deze documenten tot **1605** onder zich gehouden, waarna hij ze aan de toenmalige hoofdmannen overdroeg ¹⁾. Mr P. **VAN LELYVELD** **ZOU** in **1801** (om in de ongunstige financiële toestand van de stad te voorzien) deze serie hebben gekocht. In ieder geval kocht Mr **CH. Dozy**, toen nog adjunct-archivaris te Amsterdam, de serie uit de verzameling van **VAN LELYVELD** ²⁾, waarna de gehele serie ten slotte weer te Leiden op het archief terecht kwam (afb. 8).

Dr W. **PLEYTE** zou in 1885 iemand helpen met enige mededelingen over deze glazen en kwam toen tot zijn uitgebreide studie over de iconografie van de graven van Holland ³⁾. Evenzo is het ons vergaan. We moesten voor een tweede deel van de catalogus van de Lakenhal deze 12 glazen beschrijven en kwamen toen tot een onderzoek over de doelens, dat zowel gebaseerd was op het overigens grotendeels reeds door **VAN MIERIS** doorzochte schutterij-archief alsook op de bewaarde afbeeldingen, een onderzoek, waarvan het resultaat in hoofdtrekken hiervoor werd weergegeven. Wat we in het archief en vroegere publicaties speciaal over deze glazen vonden, moge thans hieronder volgen.

DE GRAVENRAMEN

Reeds betrekkelijk vroeg heeft men hier te lande, evenals ook elders, reeksen landsheren in plastiek en schilderkunst (later ook in prent !) uitgebeeld.

Te Leiden schilderde **JACOB CLEMENTSZ** in 1462 e.v. zijn serie graven op het stadhuis ⁴⁾, welke echter waarschijnlijk

¹⁾ ...Huyssbouck van **TACOB VAN LEEUWEN**, 1605, f. 72 (econ. archief 's-Gravehage ; aantekening **OVERVOORDE**, gemeente-archief Leiden).

²⁾ Zie **PLEYTE**, Bijdragen voor Vad. Gesch. en Oudh. 3de R. 11 (1885) blz. 234. **VAN LELYVELD** zal de kartons gekocht hebben van **ABRAHAM DELFOS**, die deze documenten in 1801 voor 75,— van de liquidatiecommissie der voormalige schutterij overnam (Secret. archief 1575—185 I, nr 6496).

³⁾ **PLEYTE**, t.a.p. blz. 219.

⁴⁾ **Verg.** **OVERVOORDE** in : **Brediusbundel** (1915), blz. 221 e.v.

vrij spoedig weer verloren gingen. Althans in de 2de helft van de 16de eeuw waren ze er niet meer.

Te Haarlem was er in het Karmelietenklooster een eerst op de muur geschilderde en toen dit te vergankelijk bleek, door paneelschilderingen vervangen serie graven en gravinnen. De panelen worden heden ten dage nog op het Stadhuis bewaard ¹⁾, terwijl WILLEM THYBOUT de oorspronkelijke muurschilderingen, toen deze in 1573 tijdens het beleg van Haarlem weer te voorschijn kwamen, nagetekend zou hebben, welke tekeningen PHILIP GALLE in prent bracht voor het werk van Vosmerus, Principes Hollandiae etc (1578). Voorts zijn er reeds oudere graphische series geweest uit de eerste helft van de 16de eeuw ²⁾.

Op 13 December 1586, het jaar dat de uitbreiding der Voorste Doelen voltooid werd, contracteerden deken en hoofdmans van de Leidse schutterij, waarschijnlijk vasthoudend aan deze oude traditie, waarbij ook de overweging zal hebben meegesproken, dat de landsheren steeds zo'n warme belangstelling voor de Leidse schutterij hadden gehad, met de Haarlemse glasschilder Mr WILLEM THYBOUT (1524—1599) om 35 nieuwe glazen te leveren „met sodanige figuren als men hem zoude vertonen ende derselve stellen in de bovenlichten van de kazijnen” tegen 10 gld per stuk, te betalen bij levering, welk contract nogmaals wordt aangehaald op 29 April 1587 : in plaats van de 35 „onbekende glazen” zullen de 35 graven van Holland worden aangebracht ³⁾. 19 Juni 1587 volgt betaling voor de eerste 8 glazen, overeenkomstig besluit van den gerechte van 29 Januari (Ger. Dagb. A f 508 vo). 14 April 1588 ontvangt THYBOUT f 100.— voor 10 glazen (Ger. Dagb. A₂ f 48 vo) en op 23 Juni bezichtigen de speciaal daartoe ge-

¹⁾ Verg. J. M. STERCK-PROOT in : Haerlem, Jaarboek 1938, blz. 46 e.v. met o.m. afb. van het Leidse glas met FLORIS III.

²⁾ JACOB CORNELISZ. VAN OOSTZANEN, bereden (afgeb. W. NIJHOFF, Nederl. houtsneden 1500—1550, Pl. 225-227, 297—301, 335 ; K. STEINBART, Das Holzschnittwerk des JAKOB CORNELISZ VON AMSTERDAM, 1937, blz. 64 e.v., Pl. IX—XI) ; dezelfde, bereden en zonder wapens (afgeb. NIJHOFF, a.w. Pl. 336-338 ; STEINBART, a.w. nr 43-47) ; onbekende meester, staande in architectuurnissen (afgebeeld NIJHOFF a.w. Pl. 343-346 ; STEINBART a.w. blz. 128, Pl. XXVII) ; CORNELIS ANTHONISZ, staand, zonder achtergrond (afgeb. NIJHOFF a.w. Pl. 130—135).

³⁾ Journaal Dekan en Hoofdlieden 1 (secre.-archief 1575-1851 nr 6415) f. 11 ; verg. ook ORLERS, 1641, blz. 170 ; id. VAN MIERIS 11, blz. 409.

committeerde schout FOY VAN BROUCHOVEN, de burgemeester ISAAC NICOLAY (SWANENBURG, zelf schilder !) en de stadssecretaris JAN VAN HOUT de, naar wij moeten aannemen, voltooide glazen ¹⁾, waarop de stad f 50.— beschikbaar stelt, opdat de hoofdmans der schutterij het door THYBOUT verrichte overwerk zullen kunnen belonen ²⁾).

THYBOUT verklaart bij deze gelegenheid, dat het overwerk voortvloeit uit het feit dat het contract van 30December 1586 voorschreef, dat hij zou maken „zodanige figuren en patronen als bij hem „opt huys te Warmond waeren gestelt, van de welcke hij voor de meeste helfte de patronen hadde, die hij alhier al te samen opnieuw hadde moeten maecken”, voorts dat hij grotere wapens had moeten vervaardigen dan gecontracteerd was en ten slotte dat hij in één glas drie personen had moeten uitbeelden. THYBOUT vraagt 30 schellingen per glas extra.

Uit deze bezwaren lezen we dus in de eerste plaats, dat hij reeds eerder een dergelijke serie had geleverd en wel op het huis te Warmond, hetgeen we overigens, zij het zonder vermelding van de voorstelling, wisten uit een publicatie van GONNET ³⁾, waar wordt medegedeeld, dat Haarlem „neffens de Hoofdstede” in 1585 een glas aldaar schonk, waarvoor THYBOUT f 10.— ontving. Te Warmond had hij grotendeels gebruik kunnen maken van bestaande patronen, maar hier te Leiden had hij alles opnieuw moeten maken.

Hier doet zich de vraag voor : Welke was de verhouding tussen de Leidse patronen, die te Warmond en de prenten, welke PHILIP GALLE voor het werk van Vosmerus, Principes Hollandiae etc. (1578), naar de tekeningen van THYBOUT uit 1573, vervaardigde. In ieder geval staat vast, dat de Leidse glazen en de prenten (en we mogen dit waarschijnlijk ook aannemen voor de serie te Warmond) aanzienlijk afwijken van de op paneel geschilderde Haarlemse reeks, thans op het stadhuis, welke de verbleekte muurschilderingen in het begin der 16de eeuw hadden vervangen.

¹⁾ Ger. Dagb. A2 f 67. Merkwaardigerwijze is het glas van WILLEM VI VAN BEIEREN (27) gedateerd Sept. 1588, maar dat kan een gevolg zijn van verkeerde samenvoeging van fragmenten.

²⁾ Ger. Dagb. A2 f 68 ; Journaal schutterij f 15 vo.

³⁾ Brediusbundel (1915) blz. 72.

HOOGEWERFF ¹⁾ verwerpt de mogelijkheid, dat **THYBOUT** ook maar iets van de vergane Haarlemse muurschilderingen zou hebben kunnen herkennen. Maar mogen wij de verklaringen van **VOSMERUS**, dat **THYBOUT** naar de weergevonden muurschilderingen getekend had, dan zo maar overboord gooien ?

De costumes maken, vooral bij de oudere generaties, een geheel andere indruk dan de grotendeels op de Bourgondische drachten geïnspireerde Haarlemse serie op paneel uit het begin der 16de eeuw. Dit neemt echter niet weg, dat **THYBOUT** meermalen in hoofddekfels of uitgesculpte gewaadranden, kennelijk geïnspireerd door de Bourgondische dracht, een quasi oudere periode probeert te suggereren. Het is evenwel een zeer verbasterde en vooral veel grovere vorm.

Het meest waarschijnlijke komt ons voor, dat **THYBOUT** de half vergane muurschilderingen zo goed en zo kwaad als dat ging, geïnterpreteerd heeft. Voor zijn generatie was bij deze reeks het belangrijkste of de wapens juist waren en of de merkwaardigheden als bijvoorbeeld de opgeheven zwaarden voor de gesneuvelde graven klopten, evenals andere toespelingen gelijk de pijl van de vermoorde **DIRK** IV of de lans van de eveneens, zij het niet op straat doch op het privaat vermoorde Govert met de bult, welke laatste tevens door een bochel wordt gekenmerkt.

In hoeverre de oude (spoedig vergane ?) serie van **JACOB CLEMENTS** op het Leidse stadhuis een rol heeft gespeeld, hetzij voor een der series te Haarlem, hetzij voor de prenten van **GALLE** of voor de glazen te Warmond en de Doelen, moeten we in het midden laten.

In een zekere zin geeft **THYBOUT** zelf antwoord op de vraag, in hoeverre hij waarde hechtte aan het exact weergeven van de oude voorbeelden. Vergelijkt men namelijk de kartons voor de doelenglazen met de prenten bij **VOSMERUS**, dan blijkt, dat de kartons slechts in enkele gevallen een enigszins redelijke gelijkenis met de prenten bij **VOSMERUS** vertonen. Blijkbaar was **THYBOUT** in de eerste plaats door de aanstonds te behandelen paarsgewijze opstelling van de converserende landsheren genoodzaakt, in de houdingen bepaalde afwijkingen aan te brengen. Opmerkelijk is echter, dat hij behalve in de

¹⁾ Noord-Nederlandsche Schilderkunst 11, blz. 402.

zoëven genoemde persoonlijke attributen en kenmerkende houdingen der zwaarden, ook ten aanzien van de kleding tamelijk nauwkeurig is, vooral in de ornamentiek der stoffen en andere versierselen. Maar soms wijkt hij er weer volmaakt van af. De gezichten zijn voor hem blijkbaar van geen groot belang, want **ALBRECHT VAN BEIEREN** (26) is op de prent als een baardeloze jongeling weergegeven, maar maakt op de kartons de indruk van een man op jaren.

Juist te beginnen met het Bourgondische huis, derhalve ná **JACOBA VAN BEIEREN**, wanneer **THYBOUT** niet meer op de oudste Haarlemse serie kan steunen, zijn er enige belangrijke afwijkingen tussen de prenten van **GALLE** (naar **THYBOUT**) en de Leidse kartons van **THYBOUT**, gevolg van het feit dat de prenten van **PHILIPS DE GOEDE** en **KAREL DE STOUTE** naar de beelden van het graf van **MAXIMILIAAN** te Innsbruck (of naar hetzelfde voorbeeld ?) werden getekend ¹⁾. Een van de merkwaardigste afwijkingen van het karton voor **KAREL DE STOUTE** is de typische stand der achter elkaar geplaatste voeten, een motief, dat **THYBOUT** meer toepast, o.m. bij **DIRK** 1 (afb. 8) en **DIRK** 111 (no. 4), en dat ook voorkomt bij de Gerinebeeldjes (**PHILIPS DE GOEDE**!). **MARIA VAN BOURGONDIE** wordt evenals in de meeste andere series, zowel op de prent als op het karton getypeerd door de hoge, spitse hoofdbedekking, terwijl **MAXIMILIAAN** op het karton, in afwijking van de prent, een keizerskroon draagt en zijn echtgenote een ring overhandigt ²⁾. Ten slotte kreeg **PHILIPS** 11 in tegenstelling tot de prent op het karton een uiterlijk, dat veel meer op een verder verleden teruggreep ³⁾.

¹⁾ **PHILIPS DE GOEDE** draagt op de prent een platte hoed, wapenrok en staf, terwijl het karton hem in een soort van koningsgewaad met kroon en mantel vertoont. Ook zijn zoon **KAREL DE STOUTE** (**HOOGWERFF** 11 afb. 195) heeft in plaats van de bolvormige hoed van de prent, op het karton een helm en een baard. De tekenaar voor de prenten bij Vosmerus liet zich echter voor **MARIA VAN BOURGONDIE** of **PHILIPS DE SCHONE** weer niet door Innsbruck leiden (verg. **VINCENZ OBERHAMMER**, *Die Bronzestatuen am Grabmal MAXIMILIANS*).

²⁾ Een motief, dat op de tweede Haarlemse serie wel wordt aangetroffen !

³⁾ De zeer gecompliceerde kwestie van de iconographie van de graven van Holland (men vergelijke behalve de reeds genoemde literatuur ook de studies van **W. A. BEELAERTS VAN BLOKLAND** in de *Ned. Leeuw* 51 (1933), k. 202, en **LINDEMANN** over de gravenbeeldjes te Amsterdam in *Oud-Holland* 1941 of de onderzoeken van **VAN DE WAAL**) kunnen wij hier niet verder uitzoeken. Wij volstaan hier met als onze mening weer te geven, dat **THYBOUT**,

Wij vermoeden nu, dat **THYBOUT** met betrekking tot de oudste Haarlemse muurschilderingen zich een dergelijke men-
geling van navolging en vrijheid heeft veroorloofd, d.w.z.
dat hij in de eerste plaats de houdingen gemoderniseerd heeft,
maar zich met betrekking tot bepaalde eigenaardigheden,
ook in het costume, meer gebonden achtte.

We kunnen hier onmogelijk ieder karton analyseren, maar
willen toch enkele merkwaardigheden, zowel van de gehele
serie, als van enkele afzonderlijke exemplaren, in het kort
belichten.

De kunstenaar heeft in de beide bovenramen van ieder
kruiskozijn telkens zoveel mogelijk naar elkaar gekeerde
figuren geplaatst, met dien verstande dat hij de enkelingen **1**,
19 en **20**, naast de schoorstenen, evenals **21** naar rechts laat
kijken ¹⁾. Nr. **22** occupeert zich zowel met zijn voorgangers
als met zijn opvolger, welke laatste vanwege de traptoren
waarschijnlijk ook een enkeling is geweest. Na het zeer spre-
kende contact van het overreiken van de ring tussen **32** en
33 (**MARIA VAN BOURGONDIE** en **MAXIMILIAAN VAN OOSTEN-
RIJK**), kijkt **34**, **PHILIPS DE SCHONE**, recht de zaal in, terwijl
zijn metgezel en opvolger, **KAREL V**, het oog werpt op zijn om
de hoek, links van de westelijke schoorsteen staande zoon,
PHILIPS 11, die weer terugblijkt op het verleden.

gezien de betrekkelijke eenheid bij VOSMERUS, toch wel degelijk de gehele
serie (dus ook na **JACOBA VAN BEIEREN**) moet hebben „bewerkt”. Het
merkwaardige is, dat ook, behalve het zoëven genoemde motief van de
achter elkaar geplaatste voeten, de figuren voor een belangrijk deel de indruk
maken van terug te gaan op plastiek. Zou er dus toch nog een reminiscentie
aan de gravenbeelden van het door de abt **GERRIT VAN POELGEEST** († vóór
1476) geschonken oxaal te Egmond zijn geweest? (verg. **OVERVOORDE** a.w.
blz. 225).

¹⁾ **Uit de** reeds vermelde aantekeningen op de achterzijde van het karton
van **DIRK 1** weten we, dat aan weerskanten van de beide schoorstenen ook
ramen met graven waren te vullen, waarbij o.m. blijkt, dat **DIRK 1** op één
van deze vier bijzondere plaatsen was aangebracht. Daar **DIRK 11** volgens
een eveneens op het karton gemaakte notitie aan de Noordzijde prijkte, moet
(indien de reeks ten minste normaal van links naar rechts liep) **DIRK 1**
rechts van de westelijke schoorsteen hebben gestaan en **PHILIPS 11**, de laat-
ste graaf, links, hetgeen eveneens klopt met de extra breedte van deze beide
kartons. Bovendien blijken nr **21** en **22** weer aan de Zuidzijde te hebben ge-
zeten. Ook zon bij een-andere plaatsing **MARIA VAN BOURGONDIE** en **MAXI-
MILIAAN VAN OOSTENRIJK** niet bij elkaar hebben gestaan! Het raadsel hoe
men **36** graven in **35** glazen kon plaatsen, werd opgelost door de **7de** lands-
vrouw en de **8ste** landsheer samen met het zoontje gedrieën (het raam
waar **THYBOUT** over reclameerde !) op één glas af te beelden.

We zien derhalve, dat **THYBOUT** zich wel degelijk reenschap moet hebben gegeven van de plaats, waar iedere graaf zou worden uitgebeeld, waardoor hoogstwaarschijnlijk zowel de afwijkingen van de in prent verschenen serie van 1578 moet worden verklaard, alsook de door **THYBOUT** gereclameerde wijzigingen ten opzichte van de serie te Warmond.

Wat de figuren betreft, deze vertonen bij de op zich zelf reeds wonderlijke gewaden een opmerkelijk overdreven, grove ornamentiek, terwijl daarentegen de gelaatstrekken vaak van een veel fijnere uitdrukking zijn, gelijk bijvoorbeeld dat van **DIRK V** (nr 10). Terzijde van de koppen hangen telkens twee van kwastjes of franje voorziene banden, waarvan de betekenis niet geheel duidelijk is. Als een soort speelsigheid zijn op de uitgevoerde glazen hier en daar enkele voortreffelijk getekende insecten als libellen en vliegen aangebracht, een soort fopperij derhalve.

Gezien de oudere voorbeelden, waar naar gewerkt moest worden of ook wel op grond van eventuele archaïserende tendenzen kunnen deze glazen niet in alle opzichten representatief voor **THYBOUTS** ontwikkeling worden geacht, hetgeen niet wegneemt, dat ondanks de wijze waarop hij hier waarschijnlijk heeft moeten paraphraseren, hij een zeer geslaagd geheel heeft weten te maken, van een in vele opzichten monumentaal en zeker alleszins decoratieve allure.

DE KAPITEINSGLAZEN

Behalve de in de bovenlichten geplaatste afbeeldingen van de 36 landsheren en de reeds genoemde geslachtswapens van de kapiteins van **1613** en 1648, die in de onderste helft der ramen moeten zijn aangebracht, heeft men nog vaker gebrandschilderde wapens aangebracht. Helaas was van al deze glasdecoraties reeds in de 18de eeuw veel weer verdwenen. De bekende Leidse genealoog en heraldicus **RIJCKHUYSEN** zag in **1741** ¹⁾ op de kelderkamer 8 glazen uit 1592 en op de Grote Zaal 7 glazen uit **1614**, alsmede 10 glazen uit **1670** en 1676, maar alles was reeds zwaar beschadigd. In 1742 zag hij bij de kastelein van de doelen niet minder dan 30 dergelijke glazen, welke in een kist op zolder waren geborgen, waaronder ook de serie van 1648 ²⁾.

¹⁾ Zie zijn Geslacht- en Wapenboek (Hs. Gem.-archief) A. f. 58.

²⁾ Idem f 107. **RIJCKHUYSEN** zegt, dat de glazen **1649** gedateerd zijn.

Door een gelukkig toeval is het karton voor een dezer glazen van 1648, alsmede de schetsen voor al de zes kapiteins bewaard gebleven en zo kunnen we daar gelukkig iets meer over vertellen.

Ditmaal heeft men een wel zeer bijzondere vorm gekozen, namelijk een combinatie van portret en wapen, het eerste mogelijk omdat de plaatsruimte voor portretten aan de wand begon op te raken, al schilderde **VAN SCHOOTEN** dan in 1650 de kapiteins boven de schoorsteen en leverde **VAN DER MERCK** in 1657 de vier levensgrote, ten voete uit geschilderde portretten op de grote zaal.

Het karton¹⁾ (afb. 10) vertoont een borstwering, waarachter een menigte schutters met kanonnen en ander wapentuig, welke borstwering verhoogd is met een voetstuk, waarop een min of meer zwierige kapitein staat. Tegen het voetstuk is een cartouche aangebracht met vage aanduiding van de naam van de voorgestelde : . . . **HOOGBOOT** en het jaartal 1648. Boven zijn hoofd is een gedeeltelijk ingevulde wapencartouche aangebracht, waaromheen putti, wapentropen en de wapens van Leiden en de schutterij (gekruste sleutels en gekruiste geweren !) zijn getekend. Aan de onderzijde is een strook aangezet met een variant voor de schutters op de achtergrond²⁾.

Behalve dit karton zijn er bovendien nog zes schetsen (afb. 11—12) voor de figuren bewaard, waarvan drie voorzien zijn van de namen van **HASIJUS**, **CORTENBOSCH** en **JOHAN VAN STAVAREN**.

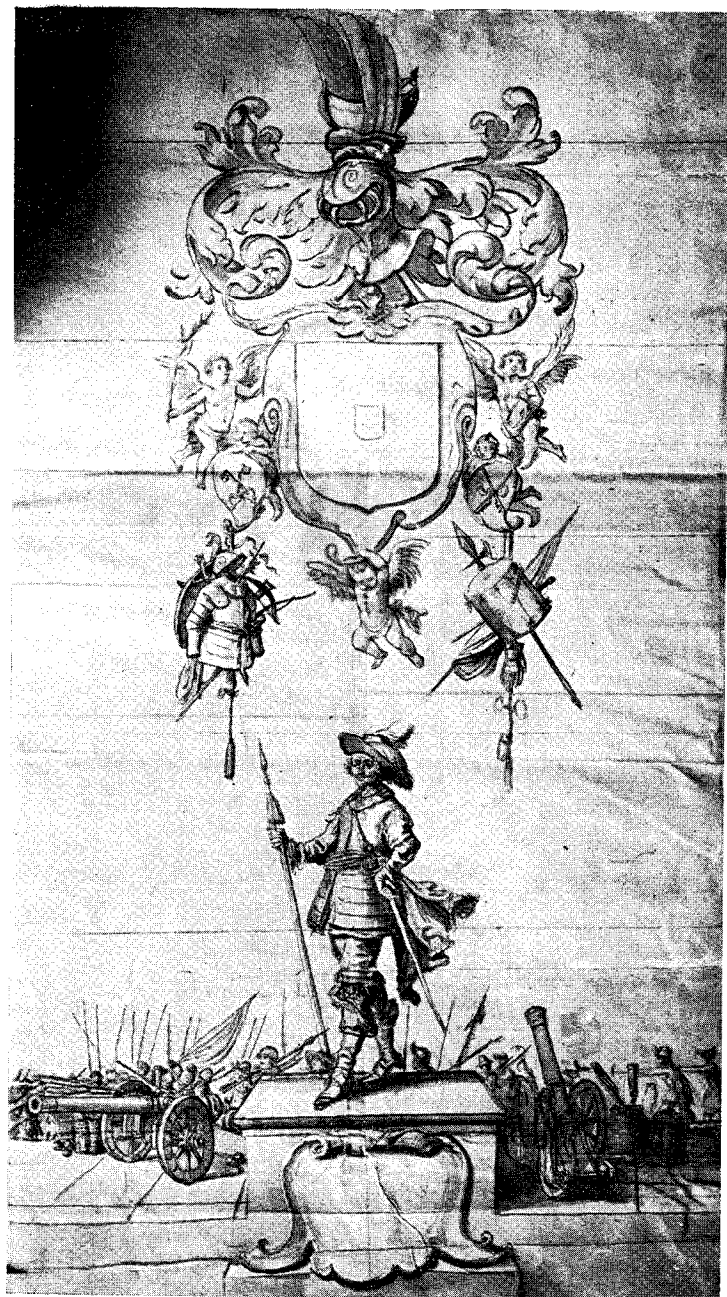
De rekening der schutterij over 1649³⁾ levert ons wel de namen van alle kapiteins uit 1648 : **SYMON MATTHEUS HOOGBOOT**, **JOHAN ADRIAENSZ VAN STAVAREN**, **CORNELIS SYMONS HASIJUS**, **CLAES CLAESZ MOIJ**, **PIETER SYMONS VAN LEEUWEN** en **DIRCK ARENT CORTENBOSCH**, die zich, behalve **HOOGBOOT**, in 1650 nogmaals door **VAN SCHOOTEN** boven een schoorsteen lieten afbeelden, zodat we door vergelijking met het schilderij de getekende naamloze portretten van deze ijdeluiten konden identificeren⁴⁾, maar aangezien de heren de glazen zelf be-

¹⁾ Sted. Prentverz. zonder nummer (nieuw). Gedoubl. papier, 96 × 52 cm,

²⁾ Op de achterzijde staat flauw leesbaar : . . **SIMONS VAN LEEUWEN** (voor **PIETER SIMONS VAN LEEUWEN**).

³⁾ Secr. archief 1575—1851, nr. 6479 f 78 vo e.v.

⁴⁾ Omgekeerd konden de tekeningen de twijfel wegnemen omtrent de benaming van de twee rechtse personen op het schilderij (Zie Cat. Schilderijen enz. 1949 nr. 392 blz. 256).

(Foto Gem. Archief)

Afb. 10. ABRAHAM TOORENVLIET (?),
Karton voor het glas met Symon Mattheus HOOGBOOT, 1648.

(Foto Gem. Archief)

Afb. 11/12. ABRAHAM TOOKENVLIET (?), Schetsen voor twee van de Kapiteinsglazen

kostigden, staat de post *pro* memorie en helaas zonder de naam van de schilder !

Wie zou dit, in zijn sterk onderzicht aan **CALLOT** en in de houdingen der figuren aan **THOMAS DE KEYSER** herinnerend thema aan de kapiteins hebben voorgelegd ? Wij menen veronderstellenderwijze de naam te mogen noemen van de vrijwel uitsluitend als glasschilder, maar verder toch ook als tekenmeester vermelde **ABRAHAM TOORENVLIT**, de meester die niet alleen voor reparatie van glazen op de burgemeesterskamer (1668), wapens op een tapijt, de spiegel „int groote jacht”, tekeningen ten dienste van de stadssteenhouwer (1672) ¹⁾ of wapenschilderingen in het huis der droogscheeters ²⁾ te boek staat, maar die in 1659 betaald werd voor een glas in de kerk te Zoeterwoude met de voorstelling van het ontzet van Leiden ³⁾, terwijl hij ook vermeld wordt als leermeester van **FRANS VAN MIERIS** en **MATTHYS NAIVEU** ⁴⁾.

Wij betreuen het ons onderzoek over de Leidse Doelens ten aanzien van dit laatste onderdeel met een vraagteken te moeten beëindigen, maar prijzen ons gelukkig toch nog zo'n fraai en uiterst zeldzaam document betreffende onze vaderlandse glasschilderkunst hier te kunnen laten zien. Deze glasschilder is niet alleen een kundig vakman en vindingrijk decorateur geweest, maar tevens een voortreffelijk tekenaar en, naar een vergelijking met de portretten van **JORIS VAN SCHOOTEN** laat zien, eveneens een kundig portrettist.

Moge deze studie derhalve niet alleen hun, die zich voor de geschiedenis van verdwenen of nog bestaande oude gebouwen onzer stad interesseren, maar ook hun, die zich met het speciale onderwerp der glasschilderkunst bezighouden, enige bruikbare gegevens hebben verschaft. Wij willen besluiten met de vraag of er geen aanleiding zou kunnen zijn, op de burgerzaal van ons huidige Leidse stadhuis, de 36 graven van Holland, gevolgd door de 12 Oranjevorsten, af te beelden. Voorwaar een moeilijke en kostbare, maar vooral ook mooie en zinvolle onderneming.

E. PELINCK

¹⁾ Rek. Thes. extraord. f. 147 en Bijlage 545 ; idem 1672 f. 120.

²⁾ Leids Jaarboekje 1950, blz. 114.

³⁾ Rek. Thes. extraord. 1659, 1 Febr. bl. 101.

⁴⁾ Blijkens een quitantie in het archief van het Annahofje uit 1675 leverde hij aldaar 3 wapens en repareerde hij de geschiedenis van **JOACHIM** en **ANNA**. (Vriendelijke mededeling van Mejuffrouw F. A. LE POOLE).

HET ARMHUIJS VAN RIJNSBURG

(SCHETS VAN DE ARMENZORG IN VROEGERE EEUWEN)

Eén der leden van onze vereniging merkte eens op, dat Rijnsburg maar een lelijk dorp is. Hij had het echter alleen vanuit de tram bekeken en toen wij hem brachten op plekjes, die alleen de dorpling kent, moest hij toegeven, dat ook Rijnsburg nog zijn bekoring heeft.

Van de „Splitsing” wandelen wij door de Smidsteeg — tegenwoordig Smidstraat geheten — naar „het dorp”. Wanneer in Rijnsburg gezegd wordt, dat men naar „het dorp” gaat, dan is hiermede altijd de Vliet bedoeld. De Smidstraat zelf, hoewel zeer oud, heeft weinig moois meer te bieden ; door een onbebouwde plek aan de linkerhand kan men kerk en toren van de achterkant zien over een kleurig schaakbord van met bloemenveldjes bedekte percelen. Eens waren hier de boomgaarden van de abdij. De akkers, die men overziet, heten ook nu in de volksmond nog steeds „den Boogaard”. Het slootje, dat er doorheen buigt, was een eeuw geleden nog bevaarbaar en markeerde lang geleden de grens van het abdij-complex. Eens weerspiegelde het de groene bladertooi der middeleeuwse appelbomen. Het slootje zelf is zijn vroegere functie niet meer aan te zien en de middeleeuwse kloostersfeer is al lang verdwenen.

Wij wandelen verder naar de Vliet, het grachtje, dat sinds onheuglijke tijden Rijnsburg doorsnijdt. — Dat Rijnsburg oud, heel oud moet zijn, dat zelfs de Romeinen er al gehuisd hebben, is genoegzaam bekend. De Vliet, onafscheidelijk ver-

bonden aan Rijnsburg's geschiedenis, is echter nog ouder. Hij begon zijn loopbaan lang voor de Romeinse tijd als een tussenschakel in de afvoer van het water van de Kagerplassen en het Hollandse achterland naar de Rijnmond. In het goederenregister van de Utrechtse St. Maartenskerk is sprake van landerijen „binorthanfleta” en „bisuthanfleta” in „Rothul-fuashem”, dat nu „Rinasburg” wordt genoemd. Dat „nu” moet liggen in de rode eeuw ! Door het graven van het Oegstgeesterkanaal is de Vliet op pensioen gesteld, of op wachtgeld, zo men wil, want vele riolen van de Rijnsburgse huizen zouden zonder Vliet niet zo voorspoedig hun afval kwijtraken, en welke Rijnsburger heeft schaatsenrijden geleerd zonder zijn dierbare Vliet ?

Soms op een vroege Zondagmorgen in de lente, wanneer de bevolking nog slaapt, kan men zich wanen aan het Minnewater in Brugge, vooral nu de treurwilgtakken in een melancholieke ijver het water hebben bereikt. Maar op stormachtige herfst-dagen, als het zwarte water wordt opgezweept door de na-jaarsbries, neemt de Vliet een Styxachtig karakter aan, al behoeden bruggen op regelmatige afstanden u voor een overtocht met een veerman Charon, die zijn bedrijf nog altijd aan de Rijn tussen Valkenburg en Rijnsburg heeft gevestigd. Neem daarbij nog, dat een vroeger predikant de noordelijke helft van zijn arbeidsveld „het Overjordaanse” noemde, en u bemerkt dat zelfs de Rijnsburgse Vliet talrijke aspecten biedt. 's Zomers stinkt hij

Het wandelen langs de Vliet is geen onverdeeld aesthetisch genoeg meer. In den regel zijn de huizen vrij oud — veelal voor 80 % — , maar wat was een „restauratie” zonder pleister en cement? De metselaars streken en strijken wellustig cement op alles wat goede rode baksteen was ; de ramen met kleine vierkante ruitjes, die men nog overal ziet op foto's en tekeningen van omstreeks 1900, zijn verdwenen — de ambachtslieden braken grotere ramen in om gordijntjes voor te hangen. Van oude huisjes heeft de nijvere winkelstand vaak nog „iets” weten te maken ! Het is lang geleden, dat hier ieder erf zijn eigen hek had om te voorkomen, dat het kleinvee de straat opging. Hier en daar hebben de zware palen de Fordtruck nog overleefd, maar veel is het niet meer. Ook andere aspecten heeft de Vliet verloren. In vroeger eeuwen waren er minder gewone woonhuizen, maar méér herbergen.

Dáár „de Lange Plank”, enkele huizen verder „de Valck”, aan de overkant „de Hoek” en — voor wie nu nog iets over had ! — weer iets verder „de Leste Stuiver”. Thans is de Vliet bijna „drooggelegd”, en voor geestrijk vocht is men op de peripherie van het dorp aangewezen.

Over de Valckbrug (Koestraatbrug) linksaf slaande komen wij te staan voor een gebouw, dat kennelijk mede door het opschrift „Avondrust” een niet gewone bestemming heeft. Vele malen is hier verbouwd. Boven de benedenverdieping is het naarstig bewerkt met een crêmegele laag stuc. Rechts van het gebouw is een inkijkje op het erf met zijn bakstenen huisjes, dat aan een klein hofje doet denken. De vroegere toegangspoort tot het erf is niet zo heel lang gelegen verdwenen, daar de breedte te gering was voor de auto van de melkboer, die hier woonde. Wij zijn hier op het erf van het Heilige-Geest- of Armhuys van Rijnsburg. Eertijds was het met riet gedekt en er was een koestal, waar nu de wasmachine is geplaatst. Alle vorige generaties en ook de onze hebben iets afgeknabbeld van het oude en daarvoor weer iets nieuws toegevoegd. Het resultaat is een gebouw met een uitvoerige bouwgeschiedenis. Er was een gewelf, dat door de veldwachter als arrestantenverblijf gebezigd werd, dan was er de waag, in een aparte ruimte, welke opbrengst mede tot onderhoud van het gebouw diende. De successievelijke verbouwingen hebben van de oorspronkelijke toestand niet veel overgelaten.

Nog over is een regentenkamer, met een bellekoord en een balie, waarvoor zondaren moesten verschijnen. Aan de wand hangt een wandbord met namen en legaten in gouden letters — boven stofdoekhoogte, want de onderste gulden regelen zijn intussen per stofdoek in de Vliet uitgeklopt. Ook hier blijkt het betamelijk weldaden in het zand te schrijven . . . Dan zijn er kelders, niet groot, maar eerbiedwaardig. Eén daarvan is ingericht Om als wijnkelder te gebruiken. Een oud reglement van orde verbood het binnengaan met licht daarin. Wanneer wij dat nu wèl doen, blijken er aardappelen te liggen. In het Armhuys was men in vroeger eeuwen spiritueeler ingesteld dan tegenwoordig. Daarvan zal aanstonds nog het een en ander blijken !

Een reglement van eeuwen terug bepaalde de gewone vergaderingen der regenten op vier per jaar, verband houdende

GEVELSTEEN VAN DE HERBERG „DE VALCK”
 Thans in de achtergevel van een woonhuis aan de Smidstraat

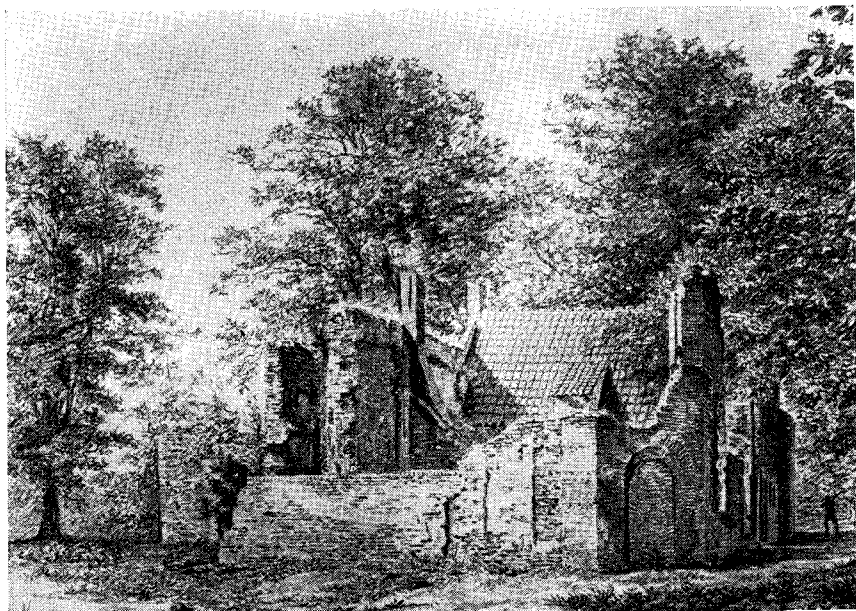
GEZICHT OP DE GRACHT IN RIJNSBURG.

De Valckbrug genaamd naar de herberg op de hoek bij de brug. Tekening in kleuren
 door P. C. la Fargue. 18e eeuw. Gem. Arch. Leiden

KERK EN ABDI J-RUINE TE RI JNSBURG

Tekening toegeschr. aan P. Barbiers, ca. 1800. Gem. archief Leiden

HET GASTENKWARTIER DER RI JNSBURGSE ABDIJ

Tekening door J. P. Visser Bender, 1812. Gem. archief Leiden

met de seizoenen. Men had voor het dagelijks beheer een echtpaar als de binnenvader en binnenmoeder ; het toezicht op elders in het dorp geplaatste arme personen werd uitgeoefend door buitenvaders en buitenmoeders. Wanneer men bedenkt, dat van vóór de hervorming, uit het jaar **1514**, een officieel bericht is bewaard, dat van de 120 Rijsburgse gezinnen er 100 door het Heilige Geestgilde en het klooster werden gesteund, dan bewijst dit, dat de zorgen van de buitenvaders en -moeders in de jaren van ons Armhuis zeker vele zullen zijn geweest. In een resolutie van regenten van **1701**, waarbij een echtpaar in de binnenfunctie werd aangesteld, werden zijn verplichtingen en rechten opgesomd. Ze laten zich gemakkelijk denken : de zorg van alle dag in zo'n inrichting, toezicht op kleding, op onderhoud voor inwonenden en gesteunden, van de armentuin, op het oogsten. Met betrekking tot de rechten van de beherende echtgenoten werd alleen gezegd dat zij — boven kost en drank — 150 gulden per jaar zouden genieten. De jeugdige opgenomenen moesten vanzelfsprekend voor een vak worden opgeleid. Zo leest men van uitbestedingen bij een molenaar, een schoenmaker, voor het tuinmanswerk, voor dienstbode, voor schoolmeester, kortom voor elk passend beroep. Wanneer in 1760 een armhuisjongen Jan Zwaan hogere ambities vertoont dan zijn kornuiten in het huis, wordt hij bij de koster-onderwijzer geplaatst ; in de week assisteert hij bij de lessen en zal al doende het vak moeten leren en des Zondags moet hij de kerkdienst mee helpen verzorgen. Zijn principaal belooft hem geen salaris, maar zakgeld als andere armenkinderen van zijn jaren genieten, en in het verre verschiet — wanneer hij bekwaam zal zijn een schoolmeestersplaats te bezetten — hem verder met schrijfmateriaal te helpen. Zes jaren later is onze jonge Zwaan capabel voor ondermeester en geeft hij zijn regenten voldoening door te Hillegom een bescheiden maatschappelijk bestaan te beginnen.

Trok niet steeds het hart van menige Hollandse jongen naar de zee? Ook uit het Rijsburgse Armhuis moet meermalen een jong conventueel zijn toekomst daar hebben gezocht en zo zal Cornelis Adrichem, die in 1748 met het compagnieschip „De Elswout” naar Oost-Indië uitzeilde — op een gage van vijf gulden per maand, waarvan op voorhand tien door regenten werden ontvangen — niet de enige zijn geweest.

Wanneer men ten slotte zelfstandig was geworden, en ergens in het leven terechtgekomen, dan kon volledige onafhankelijkheid worden verkregen door uitkoop te doen. De daartoe vereiste som was in den regel zeer laag, en dat kon ook moeilijk anders, daar de in het Armhuys gealimenteerden financieel kort werden gehouden. Voor de weesmeisjes, die in het huwelijk traden, was een bepaalde som „voor een uijtzet” vastgesteld.

Naast de wezen, armlastigen en ingekochten, die het huis bevolkten, verschijnen de proveniers telkens ten tonele. Deze woonden in het Armhuis zelf, of hadden inwoning in het dorp en kwamen alleen op het huis eten, ontvingen daarvan turf enz. Sommigen van hen waren gehuisvest in proveniershuisjes op het erf van het Armhuis. Daar zij voor deze verzorging van te voren een som geld hadden betaald, zich dus hadden ingekocht, was hun houding meestal verre van deemoedig. In het resolutieboek komen beschrijvingen van vecht- en scheldpartijen voor, die de schilder Adriaan Brouwer tot onsterfelijke doeken zouden hebben geïnspireerd ! Vele zijn de gevallen, waarin de regenten, na het over en weer horen van getuigen, er toe overgaan bepaalde personen voor enige tijd uit het huis te zetten, of deelname aan de maaltijden te ontzeggen. Ook in hun huizen stonden de proveniers onder het toezicht van de regenten. Zo moesten zij om 10 uur des avonds licht en vuur hebben gedooft, behoudens in geval van ziekte — waarvan aan armmeesters kennis moest worden gegeven — en waren zij schuldig als gewone lieden klappergeld te betalen en banwerk te doen.

In 1702 had zekere QUELLENBURG „seer exorbitante insolentien” in het armhuis gepleegd ; hij had aan tafel veel schelden en vloekwoorden geuit, om zijn misnoegen over de gang van zaken te uiten ; had de regenten of armmeesters „geafronteert” en verder een provenier „tot vegten uijtgetart”, alle dingen die „in een welgeordineert Huijs niet kunnen geleden werden”. Baljuw en regenten besloten de man voor zes weken heen te zenden, terwijl de baljuw het aan zich behield zijn rechterlijk gezag te doen gelden.

Van resolutie op resolutie ontmoeten wij QUELLENBURG als een moeilijk sujet verder. , „Droncken drincken, ongebonden leven, vloecken, schelden, tieren, rasen”, ja, „zijn blooten opsteeker ofte mes trecken” leidden tot het besluit in 1703

van zes maanden verwijdering, waaraan een soort voorwaardelijke bepaling was toegevoegd, dat als hij zich in de maatschappij drie maanden goed gedroeg, de armmeesters de hand over hun hart zouden strijken.

Van de vrij povere inboedel van het Armhuis krijgen wij een idee uit de inventarissen, die af en toe door de regenten werden opgesteld. De eerste daarvan dateert uit het jaar **1702** en is aan de resolutie van 4 Mei van dat jaar toegevoegd. Het gebouw was — zoals overigens wel te verwachten is ! — alleen van het allernodigste voorzien, wat bedden, lakens en dekens betreft. Onderscheid wordt gemaakt tussen de „vrouwesaal” (5 bedden) en de „mans-saal” (5 bedden), „koock-keucken” (2 bedden), „moeders keucken” (1 bed), „de solder” (4 bedden). Het aantal personen, dat toen in het huis was ondergebracht, bedroeg hoogstens **17**, waartoe de binnenvader en -moeder waarschijnlijk ook gerekend dienen te worden. De proveniers woonden voornamelijk in de huisjes aan het plaatsje naast het Armhuis, dat tegenwoordig nog een schilderachtig geheel vormt — al hebben onoordeelkundige herstellingen ook hier veel vernield. Het ware te wensen, dat bij een toekomstige restauratie van „Avondrust” vooral dit deel met zorg in zijn oude toestand wordt gebracht.

Met betrekking tot de thans nog voorhanden zijnde wijnkelder lezen wij, dat op **18 Mei 1705** werd besloten hem tot provisiekelder in te richten „omme de booter, goet bier ende andere provisie daar in te sluiten, van welk slot de outste regenten zowel van de gilden-armen, ende één vande diaconij-armen ijder een sleutel zullen hebben.”

Van 24 Febr. 1756 dateert het besluit om het, thans nog aanwezige, bord te doen ophangen, waarop met gouden letters de namen van de personen, die het Armhuis bij uiterste wil hadden bedacht of nog zouden gedenken, zouden worden geschilderd. Als eerste zou daarop **ABRAHAM VAN DER WEL** prijken.

Tot het jaar **1702** werden ook lieden van Katholiek geloof in het Armhuis als proveniers opgenomen. Sedert, om de reden vermoedelijk dat de Katholieken voor hun eigen armlastigen hadden te zorgen, niet meer. Uit een besluit van 1734 weten we, dat de proveniers zekere uitdelingen in natura kregen, boven de in het huis verstrekte kost.

Het regentschap of armmeesterschap werd blijkbaar op

prijs gesteld, omdat men hierdoor tot de notabelen behoorde. Ook zullen de op gezette tijden plaats vindende feestelijke maaltijden een attractie hebben betekend., De geleidelijk teruglopende welstand, vooral na **1750**, leidde tot het besluit van **16** Sept. 1765, dat alleen bij de jaarlijkse landverhuring zou worden opgedist. Tevens werd toen bepaald, dat alle gealimenteerden kenbaar zouden zijn aan hun kleding : nl. dat zij het wapen van Rijsenburg „het geele Burgje” op de schouder ingenaaid moesten dragen. Dispensatie hiervan was mogelijk. De misdeelden door de fortuin waren dus dadelijk herkenbaar en bij collecten door diakenen in de kerk werden ze overgeslagen ! **16** Mei **1747** was op dit stuk bepaald, dat, als het zakje bij hen kwam, de mannen de hoed moesten afzetten en dat de vrouwen moesten neigen.

Interessant is in de bovenstaande resolutie van 16 September 1765, dat het wapen van Rijsenburg een geel burchtje zou zijn. Dat dit niet geheel juist is, blijkt uit de iets vollediger omschrijving in de resolutie van 21 November 1740, waar wordt vermeld :

„dat voortaan de ouderlooze kinderen, welken door de Armen van kost en kleeen worden onderhouden of wier opvoeding geheel van de arme dependeert, zullen moeten draagen op de boovenkleederen op de regter schoer (schouder) een zwarte burg op een geel velt, genaait in het bovenkleed.”

De oudste afbeeldingen van het dorpswapen bevinden zich respectievelijk op de twee sluitstenen aan weerskanten in de boog van de Kerkstraatbrug, met jaartal **1614**, en in het driehoekig fronton van het renaissancepoortje in de westelijke gevel van de toren, met jaartal **1618**. Op de stenen in de brug vertoont zich het wapen als een ingewikkeld bouwwerk met drie torens ; in het renaissancepoortje ziet men een fijn uitgevoerd rond burchtje met half geopende poort op een heuvel, waarvan de voet wordt omgeven door een soort hek, misschien een herinnering aan een palissade. Op verzoek van Burgemeester G. HERMANS heeft de heer G. JANSEN destijds vanwege het Rijksbureau voor de Monumentenzorg een onderzoek ingesteld naar de oorspronkelijke kleuren der herhaaldelijk overschilderde wapens boven de toreningang en in de Kerkstraatbrug. Daarbij is gebleken, dat het burchtje oorspronkelijk donkergrijs zou zijn geweest. Op een vrij fantas-

tische reconstructie van de abdijgebouwen uit de 17de eeuw, welke wordt bewaard in het Rijksarchief te 's-Gravenhage, komt een wapen voor in de vorm van een gouden veld, beladen met een burchtje van azuur (blauw). Het oorspronkelijke wapen van Rijsenburg zal derhalve een gouden schild, beladen met een burchtje van sabel (zwart) of azuur (blauw) geweest zijn, en in geen geval een zilveren schild, beladen met een burchtje van keel (rood), het in **1816** door de Hoge Raad van Adel vastgestelde Gemeentewapen. Misschien zal eens de tegenwoordige onjuiste kleurenverdeling worden herzien !

Een ander interessant punt in de bovenstaande resolutie van 16 September 1765 is de regeling betreffende tewerkstelling en verhuring van gealimenteerden van het huis.

Daaruit blijkt, dat het af en toe voorkwam, dat armen en proveniers uit werken gingen, zonder dat de daaruit voortvloeiende baten ten goede kwamen aan het armhuis. De lonen, die men bedong, waren lager dan de normale, en een „bekendmaking” laat zien, dat men met de sociale gevolgen van deze praktijken wel degelijk rekening hield — al was het mede tot eigen behoud ! Schout, predikant en gilde- en diaconie-armmeesters deden een bevel uitgaan, dat ordinair daggeld moest worden betaald, doch uitsluitend aan diakenen.

De klandizie van het Armhuis was steeds een twistpunt tussen alle mogelijke mensen, die er iets aan poogden te verdienen. Chirurgijns en docters — waartussen verschil bestond ! —, schoenmakers, timmerlui, metselaars, smeden, vragrijders op Leiden, doodbidders zullen elkaar volgens resolutie van **17** Februari 1735 jaarlijks in de bediening van het armhuis aflossen, waarbij altijd met de oudste in jaren zal worden begonnen.

Inmiddels hadden de regenten, naast al deze regelingen, nog druk werk met het handhaven van de orde in het huis. Vele delicten werden bestraft, waaronder nogal vermakelijke. Tussen **1711** en **1719** zien we dat zekere CORN. HEEMSTEE af en toe terecht moest worden gezet, o.a. wegens eigenge-reid zeep uit de kelder halen ; zeer onordentelijk gebruik van boter, dat hij vingerdik op zijn plakken brood smeerde, hetgeen hij met inhouding gedurende 6 weken van zijn ontbijt moest boeten. Een andere keer wordt hem 4 weken de tafel ontegd, omdat hij zich niet ontzien heeft in de keuken te

komen en „aldaar veele onbetaamelyke en onordentelijke dingen zoo met de Meijdt als anders gepleegt heeft”. In 1721 werd een weduwe-gealimenteerde veertien dagen „op water en broot aan t' block” gelegd, daar zij zich aan misbruik van sterke drank overgaf en haar, door het Armhuis bekostigde, kleren naar de lommerd bracht.

Het kan wel geen verwondering wekken, dat bij de velerlei wijzen, waarop gebruik werd gemaakt van de roerende have van het huis, vooral het aardewerk veel te lijden had. De regenten besloten daarom in 1740 dat voortaan tafelgerei van koper en tin zou worden gebezigd, dat bestand was tegen de vele schermutselingen aan tafel ; voor het prepareren der spijsen door de binnenmoeder zou alleen dat van aardewerk zijn, wat absoluut werd vereist.

Naast het opleggen van de in het bovenstaande voorkomende straffen, werd door de regenten ook getracht langs een andere weg de zondaren tot beteren van hun „ongebonden leven” te brengen. Toen er in 1739 herhaaldelijk klachten waren over de lieden in de achterzaal ondergebracht, nl. dat sommigen van hen dronken thuiskwamen en allerlei ongeregelheden bedreven, werd besloten, dat ieder van bedoeld gezelschap des Zondags twee keer de kerkdienst moest bezoeken en daar moest blijven totdat de predikant de zegen had uitgesproken. Des middags en des avonds moest voor tafel om beurt het gebed worden opgezegd, waarvan alleen spraakgebrekkigen waren vrijgesteld. Een en ander werd gesanctionneerd met zes weken uitzetting.

Er hebben zich in dat oude huis, onder het zware rieten dak heel wat taferelen afgespeeld! Het „geestrijck voicht, genever genaemd” schijnt door de oude lieden vele malen te zijn gebruikt om de stramme ledematen te verwarmen. „Schout, predikant, de Gilde en Diaconie Armmeesteren” (dus de gr lijke en kerkelijke autoriteiten) lieten door de „Geregtshoeden” aan **WILLEM LANGEVELD** aanzeggen „dat hy zig gedurende den tijd van drie eerstkomende Maanden en zulks tot den 20sten van Julij aanstaande (1750) zal hebben te absenteeren uyt het armhuys”, daar men had bevonden, dat hij niet alleen herhaaldelijk onmatig in het gebruik van drank was geweest, maar bovendien één en ander maal jenever in de zaal had gebracht, waardoor groot rumoer, confusie, en ontsteltenis was ontstaan. Tot twee maal toe was

hij met het blok aan het been gestraft ; verder had hij meer-malen dienst aan armmeesters geweigerd, tot het verlenen waarvan hij zich toch bij zijn komst had verbonden. Tweehonderd jaar geleden liep derhalve de arme **WILLEM LANGEVELD** zijn kost op te bedelen langs de Vliet, uit het armhuis gezet wegens te grote gulheid tegenover zijn huisgenoten. . . . Overigens was het aan de andere kant ook weer niet zo gemakkelijk regent te zijn !

Steeds meer vierde de zuinigheid hoogtij. Men moest besluiten „de Binnenmoeder te recommandeeren, zooals haar reets gerecommandeerd is, om telkens naauwkeurig toezigt te neemen, dat de turf in de agterzaal niet te reukeloos worde verbrand” (23 November **1750**). Ook wordt in dezelfde resolutie bepaald, „dat door den oudsten Armmeester en Diacon zal worden onderzocht of ook met meerder voordeel voor het hujs in het toekomende de komynde kaas by boeren hier om heen kan worden gekogt”.

Met zekere provenier **SIMON VAN ZUYLEN** had men in **1741** heel wat te stellen : op een zekere Vrijdag was hij aan tafel begonnen te razen, omdat de meid hem niet spoedig genoeg zijn „koeken” gaf. Hij overtrad hiermede het hem door de schout opgelegde gebod aan tafel te zwijgen. „Ik zal niet zwijgen,” schreeuwde hij, „al haalde de duyvel de tong uyt myn nek.” **VAN DER WEL** trachtte de man te kalmeren ; dat het godslasterlijk was zo te spreken ; zo iets betaamt geen Christen, enz. ; waarop het antwoord van **SIMON VAN ZUYLEN** luidde: „Ik praat niet tegen u”. **VAN DER WEL**, die we misschien met de eerdergenoemde weldoener kunnen vereenzelvigen, repliceerde : „Ik spreek teegen U, en als „wij gaan bidden, dan neemt gy Uw hoed niet af, daar hy „(**VAN ZUYLEN**) op sprak, dat en wil ik niet doen voor „stomme blokken en beelden, waarop **MARYTJE VAN DER** „**GAAG** inviel, wy zullen over U klaagen, daar gy zulke Godde- „loozen leeven alle dag maakt, en **SCHINKEL** en zyn vrouw „was mee ondaan, die ook sprak foei jou, gy behoort hier „niet te zitten, met meer woorden, die zy hebben gesproo- „ken, dat wy allen hebben gehoord, en dat is dagelyks op „de straat en op de werf, met lasteren en schelden; de volle „tafel kant getuijgen.” Aldus het officiële relaas. Er uit voor twee maanden en bij herhaling voor altijd !

Verwondert de lezer zich wanneer hij ten slotte een bekend-

making onder het oog krijgt, waarin op het gemoed van de inwoners werd gewerkt, om zich in het vervolg ordentelijk te gedragen ? In keurig handschrift schreef de secretaris in Jan. 1762 de navolgende ordonnantie neer, die in de eetzaal werd aangeplakt en waarvan we alleen de aanhef hier weergeven : , Schout, Predicant, Gilde en Diaconye Armmeesteren van Rhynsburg, als Regenten van het Proveniershuijs aldaar, in ervaringe gekoomen zynde, dat de vreedzame en broederlyke samenlevinge : die betaamelyk is aan alle menschen en vooral vereyscht word en plaats behoorde te hebben onder zodaanige menschen, welken het laatste gedeelte van hun leevenstyd hebben overgegeeven aan een manier van leeven, die hen, bevryd van de meeste aardsche zorgen en bekommeringen, geleegeheyd geeft om te bedenken die dingen, welken hen voordeelig zouden kunnen zyn na den dood, welke ons allen en in 't bizonder die hoog van jaaren zyn, als op de hielen volgt: nogtans teegenwoordig door veele en de meeste Proveniers, zoowel vrouwen als mannen zeer verontrust en verstoord word"

Voor wij de regentenkamer, met de kleine ramen, het bord met de gouden letteren en de balie, met haar sfeer die nog de 18de eeuw ademt, weer gaan verlaten, een laatste vermeldenswaardige historie. — Zoals bekend, hebben in de 17de en 18de eeuw allerlei mensen om redenen van godsdienstige aard een toevluchtsoord gezocht in Rijsburg, de vrije heerlijkheid, die vóór 1574 werd bestuurd door de abdis, en daarna door de Ridderchap van Holland, waaraan de abdijgoederen, ook het dorp zelf, waren komen te vervallen. De beroemde SPINOZA vond er van 1660-1663 een stille plek om te werken ; de Collegianten hielden er jaarlijks hun Groote Vergadering. Gaarne hadden de laatsten iets voor de armen van Rijsburg over. Zo gaven ze in 1771 gratis een schuur aan de Oostzijde van het dorp aan het Armhuis in gebruik. Als waardering gelasten de heren armmeesters hun secretaris deze „consessie” uitvoerig te notuleren : „ten einde hier uit zoude constaren, op welke conditie de welgemelte Heeren Broederen Collegianten het gebruik van voorn. schuur aan deezzen armen gratis wel hebben gelieven te verleenen”. Toen echter de toestand ter plaatse, die blijkbaar bij armmeesters onbekend was, was opgenomen, bleek het in gebruik gegevene zó vervallen te zijn, dat het voor berging ongeschikt was, waarop besloten

werd bovengenoemde resolutie van 1771 in het armenregister door te halen, als kunnende geen effect meer sorteren !

Tot dusverre hebben wij ons beziggehouden met de armverzorging in het Rijsburg van de 17de en 18de eeuw aan de hand van het oude resolutieboek. Hoewel het verdere archief van het Armhuys bijna geheel verloren is gegaan, zijn er nog verscheidene berichten over de oudste liefdadigheid te Rijsburg. Maria Hüffer vermeldt ¹⁾, dat omstreeks 1327 onder de burgerij het Heylighen Geestesgild werd opgericht, thans dus ruim 600 jaar geleden. De stichtingsoorkonde is niet overgeleverd; de statuten of ordinantiën waren in de 15de eeuw reeds verdwenen. Het jaar der oprichting blijkt echter uit een brief van abdis ELISABETH VAN MATENESSE (1460—1494), waarin zij bekend maakt „hoe dat in voirliden tyden, als doe men „screef dusent driehondert seven en twyntich by consent „onser voirsaten (de abdis) van onsen ondersaten van Rynsburch begonnen is een Ghylde ende Broederscap als vanden „Heylighen Gheest”. Het in de 17de en 18de eeuw nog steeds genoemde Heilige Geest Gilde was toen dus reeds drie tot vier eeuwen oud. Het was gewoonte, dat de Benedictinessen van de adellijke vrouwenabdij gildezuster waren. Bij overlijden legateerden zij niet zelden hun beste „cleet” aan de broederschap.

Zoals ook op andere plaatsen hield het Heilige Geest Gilde zich bezig met bijstand verlenen aan de armen, het best te vergelijken dus met de tegenwoordige diaconie of het armbestuur.

Dat er te Rijsburg al vroeg een *huis* voor arme vrouwen bestond, valt af te leiden uit een stuk, waarin vrouw Janne van Nyevelt (één der kloosterzusters) bepaalde, dat een rente van 1 pond Holl's 's jaars, die aan haar was verkocht, na haar dood zou komen aan het huis in het ambacht van Reynsburch in de Kerkstraat, waar arme vrouwen zullen wonen. Het geld moest dienen voor reparaties of, indien die niet nodig waren, voor levensbehoeften, brandstoffen enz. voor de arme vrouwen ²⁾. Vrouw Janne van Nyevelt stierf in 1445 of 1446;

¹⁾ Zie hierover MARIA HÜFFER, De adellijke vrouwenabdij van Rijsburg, 1133—1574, Nijmegen en Utrecht (1923), p. 195. Voor het onderstaande is dankbaar gebruik gemaakt van een aantal door mej. HÜFFER verstrekte gegevens.

²⁾ 3 Sept. 1429. Alg. Rijksarch. 's-Gravenhage. Origineel, inv. RB.

waarschijnlijk was het begunstigde huis nog voor haar dood gesticht. Verder is er in 1479—81 sprake van de stichting van een „hospitael” te Rijnsburg, voor de „rechter armer menschen”, door broeder **HUYCH SYMONSZ. RECHTEVOIRT**, een dominicaan uit het Haarlems convent, en zijn moeder **MECHTELDIS**. Beiden hadden daartoe een huis geschonken in de Koestraat te Rijnsburg, en daarbij 2 beddenmet toebehoren. Over deze stichting kwam evenwel ongenoegen met de pastoor van Rijnsburg. Vermoedelijk is deze zaak toen niet doorgegaan ¹⁾.

Bij deze stichtingen blijkt niets van de medewerking van het Heilige Geest Gilde. Aannemelijk is echter, dat het eerste huis later is overgegaan aan de broederschap en dat hieruit na de Hervorming het Proveniers- of Armhuys is ontstaan, waarvan enkele der regenten met de titel van gilde- of armmeesteren tot ver in de 18de eeuw de herinnering aan het Heilige Geest Gilde levend hielden. Nadat zo het bestuur van het huis gedurende enkele eeuwen in handen was van de gilde- en diaconie-armmeesteren, kwam later het beheer vrijwel geheel aan de diaconie van de Ned. Herv. Gemeente. De instelling was gedurende de 17de en 18de eeuw niet geheel onbemiddeld. Dit volgt uit een verwijzing naar het „Kaartboek der landeryen van den Armen van Rhijnsburg”. Voor zover wij hebben kunnen nagaan, is ook dit document niet bewaard gebleven.

In 1928 voerde de burgerlijke Gemeente van Rijnsburg een proces tegen de Ned. Herv. diaconie, naar aanleiding van een weigering van laatstgenoemde om een oude vrouw, die geen lidmaat van de Ned. Herv. kerk was, geldelijke bijstand te verlenen. Bij dit proces werd de Burgerlijke Gemeente in het ongelijk gesteld. Uit deze periode stamt ook de modernisering van het huis. Het Waaggebouw op de Z.W.-hoek, binnen de muren van het huis, werd uitgebroken en veranderd in een vrouwenzitkamer. Bij dezelfde verbouwing werd de cel, die zich aan de Oostzijde bevond, door de Diaconie voor f 500.—aangekocht van de burgerlijke Gemeente die van dit kleine deel nog steeds eigenaar was. Ook de twee gedeeltelijk met riet gedekte daken, achter elkaar dwars op het gebouw, werden afgebroken, de muren werden opgetrokken, zodat de

¹⁾ Inv. Rijnsburg, nr 953.

bovenverdieping aanzienlijk aan ruimte won. Ondanks het feit, dat het huis door deze wijzigingen zijn oorspronkelijk karakter grotendeels heeft verloren, vormde een en ander voor de bewoners een grote verbetering — vooral, wanneer men bedenkt, dat b.v. op de zolders aan iedere zijde als slaapplaatsen bedsteden in gebruik waren, die een lengte bezaten van circa 1.50 m.

De verzorging in het huis, waarin het in vroeger tijden blijkbaar meermalen geanimeerd toeging, is zeer goed. Thans genieten vele bejaarde mensen, ook uit de omliggende gemeenten, in „Avondrust” een *rustige* oude dag.

S.C.H. LEENHEER
W. GLASBERGEN

BLADVULLING

JAARTALLEN GEVONDEN BIJ DE RESTAURATIE VAN HET ZUID-TRANCEPT PIETERSKERK

Op den *druiper* of middenstuk der graden in het plafond :

 1733 (cijfers ± 10 cm).

Op de *betimmering* onder de loopbrug van de Oost naar de westzijde staat in kleuren :

1565 . (cijfers ± 30 cm).

Leiden, 3/12 '07.

J. WIND
Opz.

OVER DE VOEDING IN HET ARM-KINDERHUIS

(1724—1774, IN WELK JAAR HET MET HET WEESHUIS
WERD VERENIGD)

Een kind word wekelijks geschat te consumeeren, door elkander gereekent :

7½ £ Rogge brood, à 4 duiten per £	:	3	:	12
34 £ Huisbakken brood à 7 duiten	:	2	:	14
24 Lood Boter à 26 gl 't ¼ met d'onk.	:	5	:	7
½ £ Kaas à 14 gl pr 100 £	.	1	:	8's Daags
		7 dagen	:	13 : 2 f "-1-14

Een maaltijd peekelvlees word gecalculeert voor ieder kind uit de Kuip 1 £ 3½ à 34 sts 3-10

Hierbij worden wortelen geschaft, dewelke met de uien en gereedmaken komen voor ieder kind -6

Voor een pekelspek maaltijd word meede voor een kind een £ gereekend kost 3 stuivers hier bij wortelen of kool, het geen op het zelve uitkomt

Gerookt spek word voor 1 kind gekookt ½ £ à 49 sts gereekent kost 2¼ sts waar bij ¼ £ gerookt vlees à 5 sts pr £ komt 1 ¼st hier bij word ook wortelen of kool gegeten.

Van Kalfsvlees word voor ieder Kind gekookt 1¼ £ door elkaar tot 3 sts gereekent komt 3 sts is 12 penn. hetgeen met rijst en een wijnig groenten gereed gemaakt word, bedraagt voor een kind omtrent 6 penn.

Van schaapenvlees word voor ieder kind op 1 £ gereekent hetgeen door elkander kost 2 sts en 4 penn. per £ naer aftrek van vagten en vet, hier bij word rijst gekookt als boven dus meede 6 penn.

Een middagmaal van grutten met syroop en karnemelk komt voor ijder kind 8 penn.

van groen erwten met uien gekookt kost	
voor ijder Kind circa	7 penn
grauw erwten met rundervet voor ijder	
Kind	10 penn.

Rijst dewelke t'hans hoog in prijs is met	
siroop & karnemelk ider kind	14 penn
geerst komt als boven	14 penn
aardappelen met vet	8 penn
kool met vet gestooft	5 penn
snij en witte boonen met vet, boter	12 penn
groote boonen op gelijke wijze	13 penn
Een avond maaltijd, kaarnmelk en grutten	7 penn
zoetemelk met rijst	14 penn
aan Bier kost ijder Kind circa per week	12 penn
Een middagmaaltid van witte boonen met	
boter & azijn komt voor ider kind	13 penn

Weeshuisarchief T 111 VIII

BLADVULLING

WAARSCHOUWING

De Vrouwe Regentessen van dit Godshuis laaten alle de Meisjes op het Ernstigste waarschouwen dat niemand en zal vermogen Andere kleederen te draagen, dan die welke door het huys gegeven worden. Inzonderheid geen andere rokken of ook geen schoermantels ook als het Droog weer is geen falies of Regenkleeden om te doen zullende de geene welke dit gebod overtreden na bevind van zaaken strengelijk gestraft worden.

Geresolveert bij de Vrouwe
Regentesse van het H.G.
of te Armen Weeshuis in
Leiden op den 8 January
1776 en den 12D op de eet-
zaalen afgelezen

MEER EN DUIJN TE LISSE

In de registers van acten voor schepenen van Alkmaars verleden komt een stuk van 15 April 1806 voor, waarin een zekere **WILLEM VAN DER STEL** verschijnt, die verklaart zich tijdelijk te Alkmaar te bevinden. Hij had, naar zijn zeggen, kennis genomen van het testament van zijn te Kampen gestorven moeder, mevrouw **CATHARINA VAN DER STEL—KEIJSER**, daar de 26ste September 1798 „opgericht” en in verband daarmee verklaarde hij af te zien van alle vorderingen wegens opbrengst van verkocht hout, van timmerwerk, van huur of wat dan ook, als hem zouden mogen toekomen. **WILLEM VAN DER STEL** was nl. voor het Hof van Holland een proces begonnen om zijn aandeel uit bovengenoemden hoofde, naar zijn zeggen verschuldigd in verband met het recht van bezit, dat zijn moeder gecompeteerd had sedert de dood van zijn vader **SIMON VAN DER STEL** van „*de buitenplaats Meer en Duijn gelegen onder Lisse en leenroerig aen den Huize van Raephorst*”. En hij beloofde bovendien aan zijn beide zusters **MARIA JACOBA** en **CATHARINA ANTHONIA VAN DER STEL**, noch haar, noch haar nazaten in of buiten rechten ter zake van de boedel zijner moeder meer lastig te zullen vallen. Zes dagen tevoren had **WILLEM VAN DER STEL** voor hetzelfde college van schepenen zijn zoon **SIMON ADRIAAN**, die te Amsterdam woonde, gemachtigd hem te vertegenwoordigen bij de boedelverdeling van zijn moeder en bovendien om van de executeur-testamentair, **HENDRIK KOCK** te Kampen, inventarisatie te eisen met rekening en verantwoording. Op 13 Juni 1806 gaf hij genoemde zoon te Alkmaar volmacht voor schout en schepenen van Alkemade zijn derde deel van het van zijn moeder geërfde eiland Abenisse onder de heerlijkheid Alkemade in de Haarlemmermeer te verbinden ¹.

Een buitenplaats „Meer en Duijn” onder Lisse? De chromotopografische kaart vermeldt te Lisse ten Oosten van de Straatweg tussen de Lisserbeek en de Noord-grens der gemeente een polder van dezelfde naam, die wel naar het

¹) In de betekenis van: als onderpand voor zijn schulden te stellen.

buiten gekozen is. En verder wordt ter plaatse deze naam nog levendig gehouden door een eenvoudige woning, waar men in moderne spelling „Meer en Duin” op geschilderd heeft. Inderdaad is, zoals ons medelid, de heer W. J. J. C. **BIJLEVELD** te Oegstgeest mij berichtte, de buitenplaats, waarvan hierboven sprake was, geheel verdwenen: eerst kwam „*Meerenburg*”, tussen de Straatweg en het Meer ten N.-O. van Lisse ; nog verderop naar Hillegom lag „*Meerduin*”, zoals het, toen al vrij vervallen, op geestgrond en laag duin gebouwde, buitengoed in zijn jeugd genoemd werd, schuin tegenover „*Wildlust*”, doch iets ten Zuiden daarvan. De afbraak zal, naar de herinnering van de heer **BIJLEVELD**, wel kort vóór het jaar 1900 hebben plaats gevonden.

Al moge „Meer en Duijn” zelf dan niet meer bestaan, de herinnering aan het oude landgoed is dus ter plaatse nog niet volkomen uitgestorven. Tegenwoordig bestaat te Lisse ook nog een Meer- en Duinstraat en het leek daarom van enig belang naar de historie van het buiten een nader onderzoek in te stellen.

Voor dit onderzoek dan deed de acte, voor schepenen van Alkmaar op 15 April 1806 verleden, al aanstonds een belangrijk hulpmiddel aan de hand, immers daarin staat vermeld, dat „Meer en Duijn” een leengoed was van den huize van Raephorst .

Wat de Leidse poorter **CLAES WILLEMSZ.**¹⁾ er toe gebracht mag hebben op 27 Januari 1505 zijn eigendom te Lisse, bestaande uit „eenen woninghe mytter huijsynghe, boemen ende poethinghe” op te dragen aan jonker **AELBRECHT VAN DEN RAEPHORST** om het van die edelman in leen terug te ontvangen, zal wel altijd een raadsel blijven. In de desbetreffende acte constateert de leenheer slechts, dat zijn toekomstige vazal gehandeld heeft „uut sijnen ghoeden ghunsten te mijwaerts dragende”, maar het lijkt waarschijnlijker, dat niet zozeer pure sympathieën voor de jonker in casu gesproken zullen hebben als wel mogelijke financiële zorgen van **CLAES WILLEMSZ.** Opmerkelijk is intussen wel, dat **CLAES WILLEMSZ.** naast het nieuw geschapen leen nog andere gronden ter plaatse in eigendom behield ; misschien was zijn schuld aan **VAN DEN RAEPHORST** dus niet overweldigend groot en diende het om crediet te vermeerderen.

1) Leenregister D. Alg. Rijksarchief, blz. 18.

In elk geval staat door deze acte vast, dat reeds in de aanvangsjaren der 16de eeuw ter plaatse een hoekje in de Hollandse „Wildernis” was, waar een *huis* tussen *opgaand hout* te vinden was, met tevens, wat men in latere tijd algemeen een *plantage* zou gaan noemen. En het heeft er alle schijn van, dat het hier steeds een „buitenhuis” gebleven is, want als het volgende verlei door de leenheer — thans was dat jonkheer **HENDRIK VAN RAEPHORST** ¹⁾ — gepasseerd werd „ten Huijse van den Raephorst upten sesten dach Novembris” 1552 was het **WILLEM JANSZ.**, een poorter van Haarlem, die de belening verkreeg op naam van de erven van zijn schoonvader, **PIETER SALING**. Een en ander komt hierop neer, dat **CLAES WILLEMSZ.** de hofstede te Lisse aan **SALING** had verkocht.

WILLEM JANSZ. richtte het verzoek om investituur tot de leenheer, omdat hij met de oudste dochter, **MARITIEN SALING**, was gehuwd.

Na enige jaren verkochten de erven **SALING** het onverdeelde bezit. Koper werd een Haarlems poorter, nl. **HENRICH VAN WAMELEN ALLERTSZ.**, te wiens name de belening op 23 Augustus 1554 plaats vond ²⁾.

VAN WAMELEN behoorde tot een aanzienlijk geslacht, dat ook te Alkmaar vertakkingen bezat en dat twee, naar elkaar toegewende berenklauwen als wapen voerde. Te Haarlem is hij burgemeester geweest en hij bezat blijkbaar slechts één dochter, **KATHERIJNE** geheten, die als de echtgenote van **MR. HEREBERT STALPAERT VAN DER WIELE** na haar vaders dood belening liet verzoeken en op 2 April 1578 verkreeg.

Wie de nieuwe bezitter was, is wel genoegzaam bekend. Hij behoorde tot het befaamde geslacht van hoge ambtenaren uit Haarlem, dat tot de adel gerekend werd en ook hij heeft belangrijke functies bekleed, want hij bracht het tot rentmeester-generaal van Kennemerland. Ook was hij hoogheerraad van Rijnland ³⁾. Het is wel als zeker aan te nemen, dat hij het bezit onder Lisse als zomerverblijf gebruikt heeft, want de omschrijving (van het leengoed) luidt : „die woningh en

¹⁾ **S. VAN LEEUWEN** „Batavia Illustrata”, blz. 1171.

²⁾ Leenregister alsvoren blz. 20.

³⁾ Leenregister van Raephorst, Alg. Rijksarchief, 's-Gravenhage, litt C, blz. 17.

landen met huijs schuij, berch en geboompte en zijnen toebehooren . . . groot zijnde omtrent 5 merghen”.

In 1616 is KATHERIJNE VAN WAMELEN gestorven en op 6 Mei van het volgende jaar heeft haar zoon Jhr CORNELIS STALPAERT VAN DER WIELE voor belening gezorgd te eigen behoefte en tevens voor zijn zuster ANNA, de echtgenote van Jhr CORNELIS DE NOBELAER. Laatstgenoemd echtpaar kreeg ten slotte de bezitting en het is goed mogelijk, dat ook DE NOBELAER en zijn vrouw, die doorgaans in Den Haag hun domicilie hadden, het latere „Meer en Duijn” als hun buitenplaats hebben gehad. — Te hunner herinnering is in de Grote of St Jacobskerk in Den Haag een epitaf aangebracht ¹⁾ .

Tal van jaren is dit echtpaar in het bezit gebleven van dit „groot leen” van den huize van Raephorst en op 10 Mei 1660 volgde CORNELIS DE NOBELAER, heer van Cabauw, hun zoon, in het bezit op.

De nieuwe gerechtigde was kinderloos en hij maakte bij testament van 21 Juli 1680 zijn weduwe de levenslange lijftocht van het leen te Lisse, onder bepaling, dat zijn neef Jhr JUSTUS DE NOBELAER, heer van Burght, van Grijsoirde, etc. en na diens overlijden de Haarlemmer Jhr DIEDERIK RAMP daarin zou opvolgen.

Het laatste is geschied ²⁾ maar Jhr DIEDERIK RAMP, heer van Steenhuizen, bleek niet een begenadigde van de fortuin te zijn, want zijn boedel raakte door schulden belast. Na de dood van RAMP VAN STEENHUIZEN en zijn vrouw GEERTRUIJD SPEYAERT VAN WOERDEN (zij hadden vier kinderen, die ongetrouwd gestorven zijn) is hun boedel op 11 November 1711 insolvent verklaard en hebben de vereffenaars het huis te Lisse overgedragen aan WILLEM ADRIAAN VAN DER STEL, heer van Oud- en Nieuw-Vossemeer en oud-schepen van de stad Amsterdam, de zoon van SIMON, buitengewoon raad van Nederlands-Indië en bekend vooral om zijn functie als gouverneur van Kaap de Goede Hoop ³⁾.

¹⁾ Mr P. C. BLOYS VAN TRESLONG PRINS „Gedenkwaardigheden” Zd.-Holland, 11 A, blz. 8 sub. 4 ; A. F. O. VAN SASSE VAN 1 JSSELT „Beschrijving v.h. Kerstmisgilde te Haarlem”, 's-Gravenhage 1905, blz. 16/17 en „Taxandria”, 1900, blz. 72 en 129.

²⁾ Repertorium der Raephorsterleen fol. 320.

³⁾ JOH. E. ELIAS „De Vroedschap van Amsterdam”, 1, blz. 461.

WILLEM ADRIAANVAN DER STEL was een voornaam en rijk man, die zich te Lisse blijkbaar zeer heeft thuisgevoeld, want hij ligt er ook begraven, tezamen met zijn echtgenote, **MARIA DE HASE**. In de kerk van Lisse ligt, ingewrongen tussen een paar pilasters, opgebouwd uit tegen het kunstwerk vloekend modern materiaal, een voortreffelijk gebeeldhouwde zerk voor het echtpaar, waarvan ik hierbij een afbeelding geef. In het midden van deze, in sterk reliëf uitgehakte wit-marmeren steen, die meer een monument te noemen is dan een gewone grafsteen, is een tombe-vormige cartouche geplaatst tegen een achtergrond van door twee engelen opgehouden drape-rieën. Bovenuit vliegt de Faam, onderaan zijn gezeten de Historie en de Wijsheid, terwijl de cartouche rust op een en face gesteld en omkranst doodshoofd. Boven de cartouche rijst een arend op, die zich klemmt aan de band, waaraan de schilden (het tweede wapenschild, dat van de vrouw, is ovaal van vorm) zijn gehangen en terzijde waarvan zich de Mercurius-staf bevindt als symbool van de handelsstand, waartoe **VAN DER STEL** heeft behoord. Het wapen van de man voert, evenals dat van de vrouw, als hartschildje het wapen van Oud- en Nieuw-Vossemeer, terwijl de inscriptie van de „tombe” ten slotte luidt :

MARIA DE HASE
 GEMALINNE VAN DE
 H^R WILHEM ADRIAEN
 VAN DER STEL
 OBIIT PRIMO JULY
 A^O MDCCXXIII. ÆTATIS 55
 ENDE DEN VOORN. H^R OBIIT
 VI NOV : A^O 1733. ÆTATIS 70.

De zerk is in 't kort beschreven in het Leidsch Jaarboekje XXXIII van 1941, blz. 173 en in de „Gedenkwaardigheden” van Zuid-Holland, waar het echter telkenmale aan de schrijvers ontgaan is, dat de hartschilden op de beide wapens de heerlijkheid Oud- en Nieuw-Vossemeer aanduiden moeten ¹⁾.

¹⁾ Zie voor de juiste beschrijving van het wapen (Oud-) Vossemeer : Mr W. J. BARON D'ABLAING VAN GIESSENBURG „Nederlandsche Gemeentewapens”, 's-Gravenhage 1862, Zeeland, pl. 4 n°. 60 maar vooral : A. J. VAN DER AA „Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden”, XI, Gorinchem 1848, blz. 880.

MONUMENT VAN DER STEL-DE HASE, in de Ned. Herv. Kerk te Lisse

WILLEM ADRIAAN VAN DER STEL kocht het Raephorster leen evenwel niet voor zichzelf, maar ten behoeve van een nog minderjarige zoon en naamgenoot, die op 29 Maart 1713 belening verkregen heeft. De jonge WILLEM ADRIAAN is echter niet oud geworden en na zijn vroegtijdige dood — ook een ander broertje stierf nog jong ¹⁾ — was het zijn enig overgebleven broeder SIMON, die inmiddels ook 's vaders heerlijkheden geërfd had en te Amsterdam commissaris van de grote accijns was geworden, welke in het bezit van het Lisser goed is opgevolgd op de 4de November 1734.

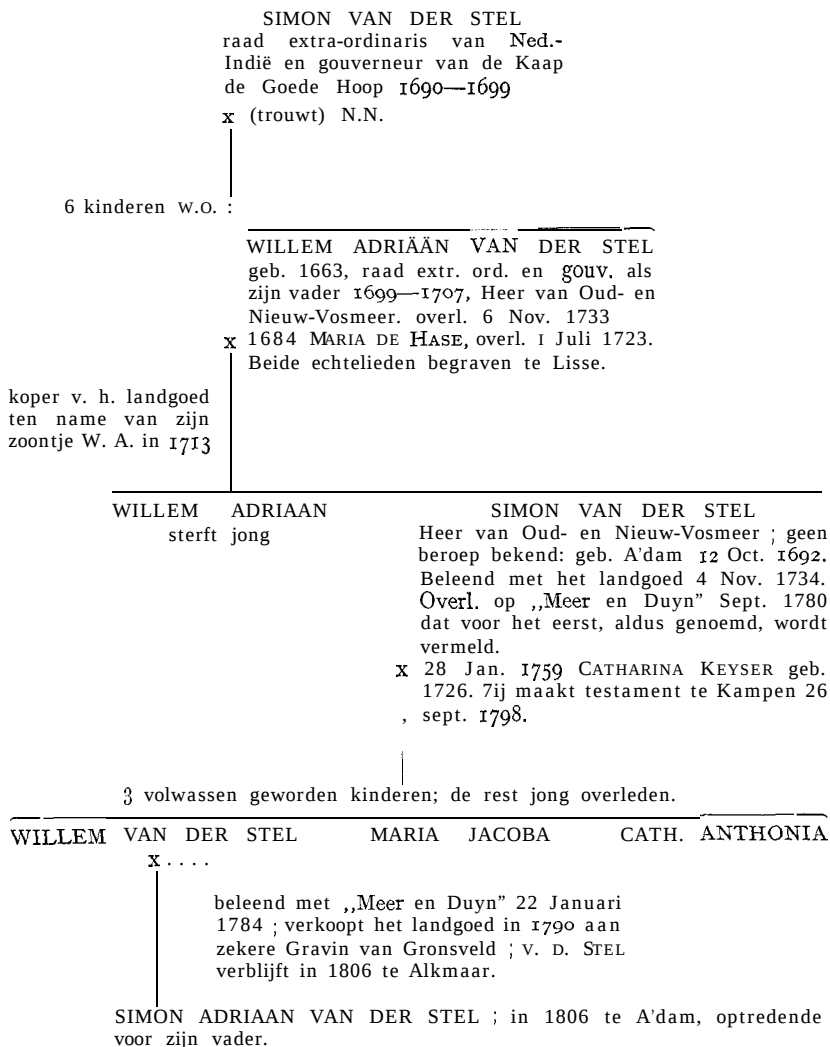
Wij zijn thans aangeland bij de SIMON VAN DER STEL, in het begin van dit artikel reeds genoemd. Hij was, zoals JOH. E. ELIAS in zijn „Amsterdamsche Vroedschap” t.a.p. blz. 461 mededeelt, op 12 October 1692 in de Amsterdamse Nieuwe Kerk gedoopt. Hij woonde te Amsterdam en hield in 1742 drie dienstboden, bezat een buitenplaats (waarover hier wordt gehandeld), een koets met twee paarden en een overdekt zeiljacht, en dit alles vermocht hij te bekostigen uit een jaarlijks inkomen van f 5 à f 6000, waarop hij was geschat ! Te Amsterdam was hij in de Engelse kerk eerst op 28 Januari 1759 gehuwd ter wettiging van zijn zoon WILLEM, die hij had bij CATHARINA KEIJSER. Zij was geboren in 1726. De echtelieden verschilden dus wel wat in jaren, zegge vier en dertig ! Zij was een dochter van FRANS KEYSER MIJNDERTSZ., droog-scheerder op de Prinsengracht en van JOHANNA FONTEIJN. In stand liepen de echtelieden dus ook nog al uiteen.

Die buitenplaats, waar ELIAS melding van maakt, is „Meer en Duijn” geweest, want toen SIMON VAN DER STEL in September 1780 hoogbejaard stierf, maakten De Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken (blz. 782) uitdrukkelijk melding van zijn overlijden op „Meer en Duijn”. Hiermede staat wel vast, dat het buiten zijn naam aan de VAN DER STEL'S te danken heeft. De naam was zeer goed gekozen. Het lag onmiddellijk aan de Haarlemmermeer en tegelijk aan de rand van de binnenduinen.

Na de dood van SIMON VAN DER STEL werd op 22 Januari 1784 zijn, ook in het begin van dit opstel genoemde, zoon

¹⁾ Er waren uit dit huwelijk voorts behalve een tweede SIMON VAN DER STEL, ged. Gr. Kerk 's-Gravenhage 28 Febr. 1685 nog drie dochters, CORNELIA, gehuwd met MARCUS VAN WEERT, JACOBA CATHARINA en MARIA VAN DER STEL (MS. -genealogie Van der Stel, Univ. Bibliotheek te Amsterdam).

De redactie voegt hieraan het volgende overzichtje toe:

WILLEM, die destijds te Heukelom — waarschijnlijk wel bij de familie ¹⁾ — woonde en die volgens de leenacte de leeftijd bezat van circa 30 jaren, met Meer en Duijn beleend. Blijkbaar — ook in de aanhef dezes zagen wij het al, dat zijn financiële toestand wel iets te wensen overliet — was deze opvolger heel wat minder goed gesitueerd dan zijn directe voorouders, want reeds in het volgende jaar werd „Meer en Duijn” door hem bezwaard. Klaarblijkelijk is het ten slotte voor WILLEM VAN DER STEL moeilijk geworden het goed langer aan te houden, want nog weer vier jaren later zien wij een nieuwe bezitster optreden. Toen werd het nl. op de 31ste Augustus 1790 overgeschreven op jonkvrouw CAROLINA SIDONIA LOUISA FREDERICA gravin van GRONSVELD.

De twee zusters van WILLEM VAN DER STEL waren klaarblijkelijk bij de ouderlijke boedelverdeling buiten „Meer en Duijn” gelaten.

Op haar beurt heeft de koopster slechts een kort genot gehad van het goed te Lisse, want zij droeg het reeds na verloop van ruim drie jaren over aan Prof. Dr LAMBERTUS BICKER. De nieuwe eigenaar was enig zoon van ARNOLDUS BICKER en van HENDRINA VAN SCHILFGAARDE en hij werd te Rotterdam op 11 April 1732 geboren, twee dagen later gedoopt. Hij studeerde te Leiden in de medicijnen, waar hij op 8 Augustus 1757 promoveerde, waarna hij naar Rotterdam als geneesheer terugkeerde. Van de oprichting af tot aan zijn dood was hij eerste secretaris van het Bataafsch Genootschap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte in zijn geboortestad en hij werd 18 Juni 1787 op voordracht van Burgemeesteren door de Raad aldaar bekleed met het professoraat-honorair in de medicijnen en in de physica. Zijn grote praktijk verhinderde niet, dat hij een werkzaam aandeel kon nemen in de bevordering van de genees- en natuurkundige wetenschappen en hij deed dan ook verschillende verhandelingen het licht zien, terwijl zijn naam in de bekende „courant” dier dagen, de (Nieuwe) Nederlandsche Jaarboeken, bij herhaling genoemd wordt.

Op 62-jarige leeftijd dus, legde hij in April 1794 de praktijk neer en hij vestigde zich voorgoed op het huis „Meer en Duijn”

¹⁾ Zie J. A. BARBAS „Uit het Land van Arkel, Beschrijving van Heukelom”, Nijmegen 1892; zie ook ELIAS „Vroedschap” 1.

te Lisse, welk ruim buitenverblijf reeds vele jaren door hem des zomers in huur werd bewoond. Aan deze verhuizing werd op de navolgende wijze ruchtbaarheid gegeven door de Rotterdamsche Courant van „Saterdag” 19 April 1794 :

„Naardien de ondergeteekende is gaan wonen te Lisse, op „de Buitenplaats „Meer en Duijn”, worden de genen die aan „hem of sijne familie willen schrijven versogt hunne brieven „aldaar te adresseeren of te Rotterdam onder het adres „van den heer F. **BICKER CAARTEN**, zullende zich blijven „leenen tot consultatiën en het doen van inentingën.

L. **BICKER**
te Lisse.”

Prof. **BICKER**, die op 26 Februari 1764 gehuwd was met **JOANNA GEERTRUIDA CAARTEN**, overleed toch nog in zijn geboorteplaats op 14 September 1801 en werd daar in de Grote Kerk begraven op de 18de d.a.v. in het graf hoogkoor 23.

Hiermede tot de beginjaren der XIXe eeuw teruggekomen, wordt het tijd van het „feodale” Meer en Duijn afscheid te nemen, immers onder de nieuwe staatsrechtelijke verhoudingen werd het leenverband verbroken geacht. — Gaarne had ik deze bijdrage nog vergezeld willen doen gaan van een afbeelding van het oude huis, maar hoewel ik op tal van plaatsen daarnaar gezocht en geïnformeerd heb, bleven al mijn pogingen zonder resultaat. Mogelijk, dat een lezer, naar aanleiding van deze bijdrage, in de toekomst daarin nog eens slagen zal !

Alkmaar, Juni 1950

J. **BELONJE**.

NASCHRIFT

Wellicht zal het de lezer van bovenstaande regelen van de naastige speurder Mr **BELONJE** interesseren hoe het dit landgoed, onder normale burgerrechtelijke omstandigheden, verder is gegaan.

In het rechterl. arch. van Lisse (Alg. Rijksarch.) komt het transport voor d.d. 15 Juni 1801, waarbij de heer **LAMBERTUS BICKER** afscheid van zijn geliefd bezit nam en zo ligt het voor de hand, dat zijn sterfplaats ten slotte zijn woonplaats Rotter-

dam was. Op genoemde dag verkocht hij de hofstede genaamd Meer en Duin met deszelfs stallingen, koetshuis, tuinmanswoning, koepel aan de Heerenweg (de grote weg over Sassenheim, Lisse, Hillegom, enz.), bossen, plantagiën, tuinen en omrasterde duinen aan de overzijde van zijn hofstede, aan de heer JACOB ELIAS SMISSAERT te Amsterdam. De oppervlakte van de hofstede zelf was ruim 5 ha., die van de duinen 6 ha. De koopsom, die BICKER kon bedingen, was f 23500.—, een niet gering bedrag voor en in deze, zwaar op de ingezetenen drukkende tijd. Wanneer men in aanmerking neemt, dat de grond van de hofstede, als uitstekende cultuurgrond, in 1812 f 2000 en in 1838 f 3500.— gold en de duinen veel minder, dan volgt hieruit, dat de hoofdwaaarde in het gebouw en het hout heeft gelegen.

Van Meer en Duin onder SMISSAERT is verder niets gebleken; ook niet waarom deze er toe kwam één en ander van de hand te doen ; in Haarlem werd door ondergetekende de akte, verledenvoornotariss WILLEM ARNOLDUS HASELAAR d.d. 1 Febr. 1812, gevonden, waarin een CHRISTIAAN STUMPHIUS, makelaar te Beverwijk, als eigenaar van Meer en Duin wordt genoemd. Deze verkrijging betekkende, dat spoedig de doods klok over de oude buitenplaats zou worden geluid. In genoemde Haarlemse akte zien we nl. dat Stumphius de grond van de hofstede aan zekere HENDRIK NIEUWENHUIS, wonende „op de voormalige hofstede Meer en Duin” in eigendom overdroeg voor f 2000.—. Vrij zeker zal men in de koper de tuinman van de eigenaren van Meer en Duin in haar betere dagen mogen zien. NIEUWENHUIS koopt dan van STUMPHIUS de binnengrond van de hofstede, — in tegenstelling tot de duinen aan de buiten- of zeezijde van de grote weg aldus genoemd -, groot 5½ ha met daarop staande het tuinmanshuis, de paardenstal, het koetshuis en de schuur, zoals een en ander thans (1812) nog aanwezig is. Verder de vruchtbomen, de schuttingen en spaljeringen, de rasteringen en de stenen muur langs de Heerenweg en het houten hek in de rasters staande ; verder de bruggen of overlopen die nodig zijn om van het ene stuk op het andere te komen en in het bijzonder ook de brug, die leidt naar het warmoes- of tiendenland. Verder krijgt NIEUWENHUIS de g olmenbomen, die om en bij het tuinmanshuis staan. Mede de rechten van verkoper op de vaart, van achter de gekochte grond tot de Haarlemmer-

meer, met bepaling, dat de eigenaar van de achterliggende gronden (de heer STUMPHIUS) daar ook de vrije vaart door houdt.

Voorts, zo luidt het, is in de koop niets hoegenaamd ook begrepen, van hetgeen zich verder nog op gewezen hofstede bevindt en in het bijzonder niet „de heerenhuizinge, zoverre die nog niet geamoveerd is, ook niet de koepel aan de Heerenweg, generlei veldgewas, Engelsch plantsoen, hagen en verder houtgewas, hoezeer ook thans nog aanwezig zijnde ; desgelijks niet de hekken om de menagerie en wateringen, noch de ijzeren of houten hekken”. Uitdrukkelijk houdt verkoper de vrijheid die publiek of uit de hand te verkopen. Uiterlijk 1 April moet de koper NIEUWENHUIS de door hem gekochte grond van deze gewassen hebben ontdaan.

De koper NIEUWENHUIS moet verkoper tot 1 April laten het gebruik van de paardenstal en van het koetshuis; de knecht de tuinmanswoning, die deze gedeeltelijk in gebruik heeft, moeten laten houden en aan de verkoper tot 1 Dec. e.k. moeten laten „het plein voor de Heeren Huizinge, zoals hetzelfde thans zich bevindt en honderd roeden gronds ter wederzijde van de Heeren Huizinge, mitsgaders gelijke honderd roeden achter dezelve Heeren Huizinge, alsoo in het geheel derhalve, behalven het voorplein, 300 roeden”. De koper moet gedogen dat alles door verkoper of diens rechtverkrijgenden wordt afgevoerd met paard en wagen of per vaartuig naar achteren over de Meer.

Hierna is de heerenhuizinge Meer en Duin de weg van al het aardse gegaan. Wanneer op 9 Januari 1823 de zoon van de reeds bejaarde koper van 1812, JOHANNES HENDRIK(SZOO)N NIEUWENHUIS is overleden en 15 jaren later diens vrouw GEERTRUIDA HENRICA DEEN (18 Juni 1838), achten de beide kinderen het geraden het gemeenschappelijk goed te delen. Aan de zoon Jan, tuinier te Lisse, werd toebedeeld het woonhuis (de oude tuinmanswoning van het landgoed), verdeeld in 3 afzonderlijke woningen, wagenhuis, schuur en 5 ha tuinen weiland ; de dochter Anna, gehuwd met FREDERIK BEUKERS, van beroep dagloner (in het schoonvaderlijk bedrijf), kreeg het woonhuis, erf en tuin met enige grond, van welk huis wordt gezegd, dat het na overlijden van der condividenten vader voor rekening van wijlen hun moeder geheel nieuw is gebouwd. Ononderbroken zijn sedert 1812 leden van

de familie **NIEUWENHUIS**, naderhand in de vorm N.V. Gebroeders N., hier als tuiniers, later bollenkwekers genoemd, werkzaam geweest. Naast de genoemde twee gebouwen in de akte van 1838 maken de kadastrale kaarten geen melding van het oude herenhuis, zodat vast staat dat de afbraak in de loop van 1812 heeft plaats gehad,

Genoemde **STUMPHIUS** bepaalde zijn betreurde werkzaamheid niet tot dit object. In hetzelfde jaar bericht hij in de bladen de verkoop op afbraak van het fraaie Zoetenhoven onder Zoeterwoude aan de Hoge Rijndijk buiten de Hogevoerdse poort, met zijn vleugelgebouwen, overtuin enz.

Ondergetekende acht zich verplicht zijn hartelijke dank te betuigen aan de heer F. A. **NUNNINK**, landmeter bij het kadaster te Leiden, die door zijn hulpvaardigheid het heeft mogelijk gemaakt, dat ook de ondergang van „Meer en Duin” kon worden medegedeeld.

De door de geachte schrijver in het begin van zijn beschouwing genoemde verdwijning van een huis „kort vóór 1900” kan dan slechts op de vervallen tuinmanswoning of het bouwsel, dat tussen 1823 en 1838 is verzezen, betrekking hebben gehad.

R. v. ROIJEN

RESOLUTIE

De Meesteren Regenten van 't Armkinderhuis binnen Leiden vernooimen hebbende dat op den laatstvoorleden 8sten Maart zich sommige Kinderen, in de Godshuizen gealimenteert wordende niet hebben ontsien, omme, misbruikende de goedheid en permissie hun te dien tijd toegestaan en gegeven, op straat enige insolentie te pleegen, met de Burgers en ingezetenen tot het draagen van oranje Linten te willen Noodzaaken, als andersints in hunne vreedzaame vreugdebedrijven te beletten.

Zoois 't, dat de Meesteren Regenten voornt, op spetiële ordre en last van de Ed^e gt agtb H.H. Burgemeesteren deezer Stad goet gevonden hebben te ordonneeren : Dat alle Kinderen, in dit Huis gealimenteert wordende, op den 15den aanstaande. Wanneer zijne Hoogheid de Heer Erfstadhouder deeze Stad met zijne hooge teegenwoordigheid zal vereeren, zich zoo in, als buitens Huis, in alle Stilte en ordentelijkheid zullen hebben te gedraagen ; en zich te wagten van imand, hoe ook genaamt, op straat om eenige teeken en ofte oranje Linten aan te spreken, ofte molesteeeren, ofte andere baldadigheeden te pleegen, in teegendeel, dat zij de Burgers en ingezeeten en deezer Stad, uit wiens goede gaaven zij opgebracht en gealimenteert worden, met alle behoorlijke beleeftheid en inschikkelijkheid zullen hebben te ontmoeten, en te behandelen en te zorgen, dat zij voordat de Klokke elf uren zal zijn geslagen binnen het Huis zijn.

Wijders, dat zij zich ook zullen onthouden van het draagen van Oranje Cocarden, Linten, ofte andere teeken en van Oranië ; hetzij binnen ofte buiten het Huis, ten dien dage, ofte voorts.

Ende, ten einde aan deeze ernstige Resolutie, en dus meede aan de ernstige meening van de Ed. Gt Agtbr H.H. Burgemeesteren deezer Stad zoude worden voldaan, zoo statueeren de Meesteren Regenten voornt bij deezen, dat alle de geen en, welke zullen bevonden worden teegens iets van het geen in

bovengemelde deeze Resolutie is bevat te zullen hebben misdaan ofte gepecseert, met naar bevind van zaaken, ten voorbeelde van anderen zullen worden gestraft.

Aldus gedaan bij de Meesteren Regenten voornoemt op den 11den April 1766.

En ten zelven dage, des middags, onder het eeten der kinderen, present de Meesteren Regenten voornt, Publijk voorgelezen, bij mij

get. E. v. D. LANGENDIJK

Meester aan 't zelve huis ¹⁾

¹⁾ Inventaris van het Weeshuis-archief, nr T. 111, VIII.

RI JNSTROOM

Nog meer dan de binnenstad heeft het buiten Leidens singelrand gelegen terrein zich gedurende de laatste drie eeuwen ingrijpend gewijzigd. De grootse stadsuitbreidingen van **1611**, 1644 en 1659 gingen gepaard met de aanleg van brede singelwegen aansluitend op de reeds bestaande singels aan de zuidelijke stadsrand en daarmee een zo fraai en afgerond geheel vormend als wel in geen enkele andere Hollandse stad wordt aangetroffen. Voor de toenmalige tijd breed van aanleg, aan weerskanten beplant met statige hoog opgaande linden, een prachtig uitzicht biedend op de uitgestrekte weilanden rondom, vormden de singels van oudsher aantrekkelijk ke , ,vermakelijk ke" wandelwegen, waarvan dan ook druk gebruik werd gemaakt. Om „bedelaars" en „karossen" te weren, waren de singels bij de ingangen met tolbomen afgesloten.

In het rampjaar 1672, toen voor insluiting der stad werd gevreesd, moesten alle bomen op de singels worden geveld om daarvan palissaden te maken tot versterking der wallen. Na afwending van het gevaar prijkten ze mettertijd weer in hun oude luister. Buiten het stadsgebied hadden de stedelingen op de landerijen langs de singelsloten van ouds tuinen aangelegd in de trant der tegenwoordige volkstuintjes onzer grote steden, allengs uitgroeïend tot z.g. speeltuinen en bestemd voor rust en verpozing der burgers met hun gezin na volbrachte arbeid. Aanvankelijk klein van opzet breidden ze zich in omvang en aantal weldra uit, waartoe de dichte behuizing en het gebrek aan tuingrond in de binnenstad niet weinig bijdroeg. Tegen het einde der 17de eeuw was de ganse stad omzoomd door een gordel van speeltuinen, alleen afgewisseld door enkele wasserijen ; woonhuizen waren er toen nog niet.

Geleidelijk werden ook achterwaarts gelegen terreinen voor tuinen in beslag genomen en om deze te bereiken moesten smalle toegangen worden gemaakt, z.g. lanen, uitkomende

hetzij rechtstreeks op de singels of op de hoofdtoegangen tot de stad. Aldus ontstonden b.v. de Witte Rozenlaan bij de Wittesingel, de Aloëlaan bij de Maresingel, de Wittelaan (thans Leliestraat) en de Roodelaan (thans Pioenstraat) bij de Herenstraat en vele andere, thans alle verruimd tot brede woonstraten. Andere lanen, b.v. de Rode Rozenlaan bij de Herensingel, de Ypelaan „achter het grote bolwerk” bij de Wittesingel, het laantje van Achten uitkomende in de Rode of Rolaan buiten de Koepoort, de Blauwe of Derdelaan bestonden de Herenstraat e.a. zijn daarentegen in de loop der tijden verdwenen.

De speeltuinen bevatten aanvankelijk slechts een enkel tuinhuisje, doch allengs werden de opstallen van voornamere allure. Er verrezen fraaie landhuizen met koepelkamers, theekoepels, vijvers, oranjerieën, schuithuizen, enz. ; de tijd van de grote buitens, zoals ze bij tientallen rondom de stad hebben gestaan, was toen aangebroken.

Helaas was al die pracht en heerlijkheid niet van blijvende aard. Het tekort aan bouwgrond binnen de singels, alsmede de wens om zich aan hoge stadslasten te onttrekken, noopten tot woningbouw langs de singelsloten op vreemd grondgebied. De gemeidelijke speeltuinen, de deftige landhuizen moesten plaats maken voor eentonige gesloten huizenrijen ; met de uitbreiding der stad hield de opruiming van tuinen en buitenplaatsen gelijke tred.

Wandelend langs de singels zal men thans geen spoor meer ontdekken van de vroegere speeltuinen ; alleen een deel van perceel Maresingel 74 kan wellicht nog als fragment van een vroegere theekoepel worden aangeduid.

De buitenplaatsen Zuiderzicht en Berkhout aan de Zoeterwoudse singel hebben zich nog het langst kunnen handhaven, doch waren ten slotte ook ten dode opgeschreven.

Buiten de singelrand zijn het de buitens Bloemlust aan de Morsweg en Groenoord aan de Haarlemmerweg, die nog aan vroegere tijden herinneren.

Aan de Hoge Rijndijk met name aan de Noordzijde (aan de Zuidkant lag het open gemeentelijk Raamland) stonden nog in het begin dezer eeuw tal van fraaie landhuizen, o.a. Rijnstroom, Giardini, Delftzicht e.a., die, voor zover gelegen op Leids gebied, nu alle zijn verdwenen. Van de verderop onder

Zoeterwoude gelegen buitens zijn nog enkele aanwezig, o.a. Hoekstein, Buitenzorg, 't Zonnehof.

Aan het vroegere Rijnstroom heeft steller dezes de levendigste herinneringen, omdat hij in zijn jeugd aldaar vaak mocht vertoeven. In de veronderstelling dat met name onder de oudere leden van „Oud-Leiden”, die dit landgoed nog in zijn volle glorie hebben gekend, eveneens belangstelling bestaat voor het oude Rijnstroom, dat zich voorheen tussen Hoge Rijndijk en Utrechtse Jaagpad over een *lengte* van ca. 200 m tot de Roomburgerwetering uitstreckte en waaraan de nabije Rijnstroomstraat haar naam ontleent, heeft hij getracht een en ander op te sporen omtrent de geschiedenis dezer buitenplaats, vooral wat betreft de reeks der opeenvolgende eigenaren of bewoners. De op het gemeente-archief voorhanden notariële protocolboeken der verkopen in de gemeente Zoeterwoude verschaften voor dit onderzoek waardevolle gegevens. Voor de koopcontracten na 1811 moesten ook kadastrale registers worden geraadpleegd. Ziehier het resultaat dezer nasporingen :

De oudst bekende waarbrief is van 4 Januari 1687. Het goed wordt omschreven als een speeltuin met twee speelhuizen gelegen tussen Hoge Rijndijk en de Trekweg op Utrecht. Oostwaarts strekt het zich nog niet uit tot de Roomburgerwetering. Verkoopster is **ANNA DE BRUYN**, wed. burgemeester **FLORIS VAN ZANEN**. **VAN ZANEN** behoorde tot de Leidse regenten-aristocratie. Hij was herhaaldelijk schepen, burgemeester, ordinaris thesaurier en vervulde tal van andere kleine ambten naast de leiding van zijn particulier bedrijf. Hij stierf tijdens zijn derde burgemeesterschap in 1676.

Koper is **Sr. GALENIUS DE SCHREGEL** en de koopsom bedraagt f 1.650.—.

Op 8 Maart 1692 verkoopt de eigenaar de helft van het toen nog naamloze landgoed aan de familie Bilderbeek ; de andere helft behoudt hijzelf.

Op 22 October 1696 wordt de tuin door de verkopers, t.w. de voogden over **ANNA** en **MARIA VAN BILDERBEEK** voor de ene helft en de voogden over **FRANCOYS DE SCHREGEL GALENIUSZn.** voor de andere helft voor f 1.060.— verkocht aan **LUCAS DE LEMEER**.

Op 4 Juli 1699 gaat het bezit over aan **GEERTRUYD AKERBOOM**, wed. **LUCAS DE LEMEER**. Deze laat een nieuw huis

bouwen met oranjerie, speeltuin, tuinmanshuis, stalling enz. Het landgoed is dan groot 1 morgen 225 roe en wordt „Rijnstroom” gedoopt.

Op 1 November **1721** verkopen haar erven Rijnstroom aan **PAULUS KERVEL** voor *f* 5.400.—.

Op 27 Februari **1779** gaat het bezit van **BERTHA GEERTRUID FRANKEN**, wed. **PIETER VREEDE** voor *f* 6.080.— over aan haar zoon **PIETER VREEDE Jr PIETER VREEDE** (1750—1837), aanvankelijk textielfabrikant te Leiden, later te Tilburg, was te Leiden als leider der heftige Unitarissen een belangrijke politieke figuur in het eerste tijdperk der Bataafse Republiek en stond in de tijd tussen de beide staatsgrepen van het jaar 1798 aan het hoofd der regering. (De relatie tussen **PAULUS KERVEL** en **PIETER VREEDE Sr** is helaas onbekend.)

Op 3 December 1787 verkoopt **PIETER VREEDE Jr** zijn bezit voor *f* 12.000.— aan Mr **GEORGE REYNHARD VAN MARLE**, die het op 12 Juli 1788 voor *f* 9.500.— afstaat aan **JERONIMUS MATTHEUS BAZELS**.

Op 20 Januari 1802 verkoopt diens weduwe **MARGARETHA VAN ZEEBERG Rijnstroom** voor *f* 7.000.— aan de echtelieden **OTTO LEWE** en **ANNA ADRIAANSE GERLACIUS**, die door grond-aankoop oostwaarts tot de Roomburgerwetering het bezit uitbreiden tot 2 morgen 65 roe. **LEWE** was luit.-kol. der infanterie, later lid van het Staatsbewind ; naderhand woonde hij te Haarlem.

Op 16 November 1808 gaat het landgoed voor *f* 12.000.— van het echtpaar **LEWE** over aan **VROUWE JOHANNA PAULINE DU PON** wed. Mr **DOMINICUS JAN VAN DEVENTER**.

Op 7 Maart 1817 verkoopt haar zuster en gemachtigde **ELISABETH DU PON** de bezitting aan **VROUWE CONSTANTIA ELISABETH RAU**, wed. Mr **SAMUEL LUCHTMANS**, in leven hoofd van de familiezaak **LUCHTMANS**, boek- en universiteitsdrukkers, na zijn dood voortgezet door **J. BRILL** en in 1850 ontbonden. Zij woonde aan het Rapenburg bij de Kloksteeg. Haar eigendom onder Zoeterwoude vergrootte zij op 20 April **1817** door aankoop van het belendende zomerverblijf „Zomerlust” en deed het daarna op 13 November 1824 voor *f* 5.600.— over aan **JACOB IMAN CORNELIS DE VRIES**, particulier.

Op 15 Maart 1826 komt het landgoed voor *f* 7.750.— in handen van de bekende Leidse notaris **PIETER VAN HEMEREN**, die het reeds op 10 Juni 1829 voor eenzelfde bedrag verkoopt

aan de dekenfabrikant **JACOBUS SCHELTEMA** JZN., geh. m. **HENRIETTE WILHELMINA WALEN**.

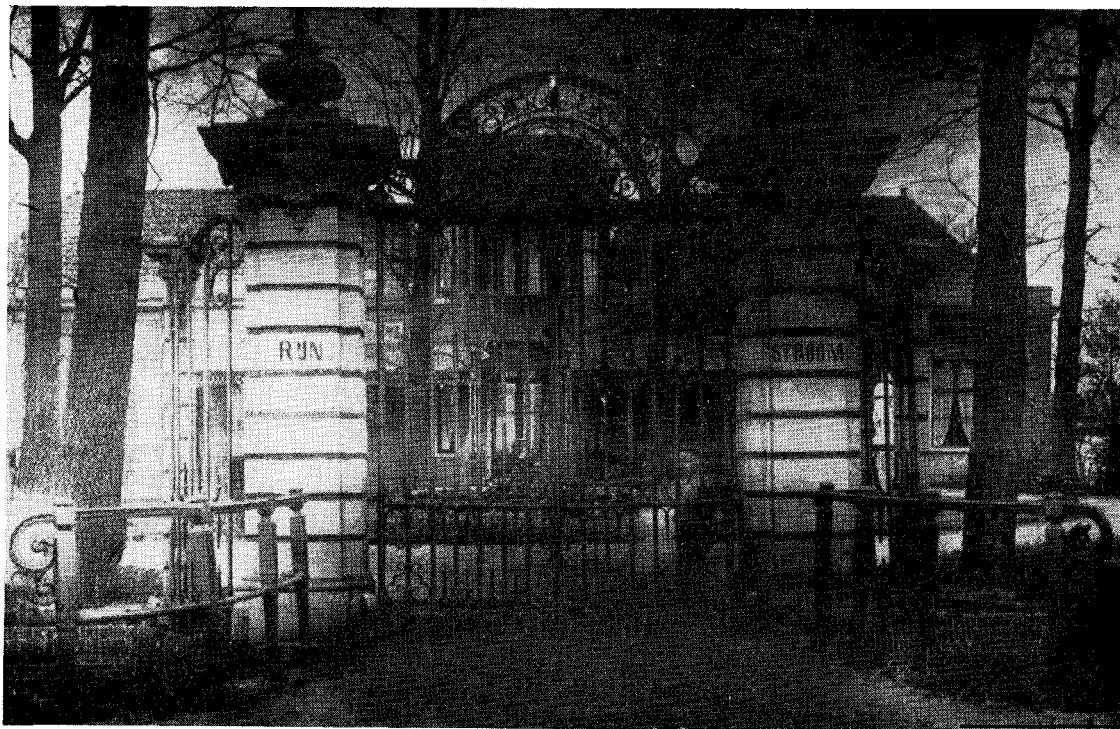
Op 11 November 1834 is **BAREND BLOK** de nieuwe eigenaar. Diens weduwe **MARIA JOHANNA CELOSSE** verkoopt Rijnstroom op 8 October 1838 aan de katoenhandelaar **JOHANNES HERMANUS VAN WENSEN** (1777—1854), geh. m. **ADELGUNDE HENRIETTE MATHILDIS DRIESSEN** (1785—1869). Met deze eigenaren blijft Rijnstroom voor langere tijd in hetzelfde geslacht. Hun zoon, de katoenfabrikant **JOHANNES IGNATIUS VAN WENSEN**¹⁾ (1810—1886), geh. m. **MARIA LOUISE ANTOINETTE STRAETER** (1814—1893), bewoonde aanvankelijk het grote buiten Rhijnhof aan het Haagse Schouw. Later betrok hij, althans des zomers, Rijnstroom en bleef dit bewonen tot de dag van zijn overlijden, op de vooravond zijner gouden bruiloft !

Na het heengaan zijner echtgenote in 1893 werd de buitenplaats, die toen 2.0364 ha groot was, verkaveld en publiek verkocht. Op de afgekavelde stroken werden al spoedig huises gebouwd, waarmede de finale aftakeling van Rijnstroom werd ingeluid. Het woonhuis c.a. kwam in handen van Gebrs. **VAN ULDEN**, pachters der gemeentereiniging. De opstallen bestonden toen volgens de koopacte behalve uit het woonhuis, uit een koetshuis met stalling voor twee paarden, tuinmanswoning, volière, beelden, fontein, enz. De familie **VAN ULDEN** bleef het huis bewonen tot 1915 toen de provincie het nodig had voor de aanleg van het Rijn-Schiekanaal. De as van het ontworpen kanaal was juist over het midden van het woonhuis getraceerd. Het moest met alle opstallen worden afgebroken, waarmede niets meer van Rijnstroom restte.

Stoffelijke herinneringen aan Rijnstroom zijn er bijkans niet. Het smeedijzeren toegangshek aan de Hoge Rijndijk, prachtig staaltje van smeedkunst in **LOUIS XIV**-stijl, werd in 1911 door de gemeente Leiden voor f 300.— aangekocht en in 1913 herplaatst vóór het vroegere Militair Invalidenhuis aan de Hoge Rijndijk (thans Imenexco), nadat tevoren de opschriftletters **H. V. W. (HERMAN VAN WENSEN)** vervangen waren door de letters **M.I.R.**

Van Rijnstroom zelf bestaan geen afbeeldingen. Alleen zijn er foto's van het hek in gesloten toestand, waarop de om-

¹⁾ Zie **L.J.** 1943 blz. 84, 98.

TOEGANG V.M. RUITESPLAATS „RIJNSTROOM” HOGE RIJNDIJK
(Later verplaatst als toegang tot v.m. Invalidenhuis)

TUINBEELDEN VAN DE BUITENPLAATS „RIJNSTROOM” AAN DE HOGE RIJNDIJK
ONDER ZCETERWOUDE

Waarschijnlijk afkomstig van een buiten onder Sassenheim (volgens catalogus Prentverzameling
Gemeente-archief, 1ste Suppl., 1920, nr 10034).

trek van het huis in zijn lang gerekte lage vorm vaag zichtbaar is. Alleen het middenvak was hoger opgetrokken en bevatte een uitgebouwde koepelkamer.

Ook zijn er foto's van de twee fraaie zandstenen tuinbeelden, die de ingang flankeerden en vermoedelijk afkomstig waren van een voorheen onder Sassenheim gelegen buitenplaats. Het is onbekend waar deze beelden zijn terecht gekomen.

Sic transit

DR.

EEN TOESPELING OP DE NAAM VOORSCHOTEN

CASUEEL VOORVAL

Wanneer ik laatst van Leiden kwam,
Gevaren naar den Leidschen Dam,
En dat wij digt bij 't schouwtje waren,
Waarin ons paard moest overvaren, ¹⁾
Zoo vraagde een jufvrouw in de schuit :
Hoe heet dat dorp, daar voor ons uit ?
Dat dorp dat heet, zei schipper BOUWEN,
Gelijk dat ding heet, dat de vrouwen
En vrijsters, naar het oud gebruik,
In Holland dragen voor haar' buik.
Terwijl dat iedereen vast lachte,
Om 't antwoord, dat men minst verwachte,
Voer hem een statig predikant
Dus in den baard : 't Is zond' en schand,
Dat gij met eerelijke vrouwen
Dus ongeschikt den spot durft houwen.
Maar BOUWEN straks met 't hoedje of,
Zei : Dominé ! met uw verlof,
'k Had zoo holbollig niet gesproken,
Zoo ik van ver maar had geroken,
Dat er maar iets was aan miszeid,
Of dat zich uw eerwaardigheid
Zoo ligt aan vrouwen buik zou stooten,
Het dorp vooruit dat heet Voorschoten.

(Koddige en Ernstige opschriften op luifels, wagens, glazen,
uithangborden en andere tafereelen, Amsterdam. 1830).

¹⁾ Dit is bij de voormalige Delftsche Schouw aan de Vliet (nabij Allemansgeest), waar thans nog staat het v.m. 17de-eeuwse Commissarishuis, met boven de deur de wapens van Leiden en Delft. Tot dit punt was het jaagpad rechts van de Vliet, daarna links, zodat het jaagpaard moest worden overgezet. Uit het Commissarishuis kwam het prachtige goudleerbehang, hetwelk thans is aangebracht in de Staalmeesterskamer van de Lakenhal.

EEN LEIDS STUDENTENDISPUUT IN DE VORIGE EEUW

In de vorige eeuw, toen de omringende maatschappij nog niet sterk haar stempel drukte op het studentenleven, en de studie in het algemeen nog minder zwaar was, kon men zich onbezorgder en veel intensiever aan het studentenleven wijden dan nu het geval is. In het bijzonder namen de studentendisputen toen een veel belangrijker plaats in dan nu. Deze hielden talrijke vergaderingen, waarop vele werkzaamheden verricht werden, terwijl de leden 's zomers tezamen een reisje maakten, waarbij veelal Kleef het einddoel vormde ¹⁾. Wekelijks eist het dispuut de tijd, de werkkraft en de belangstelling van elk zijner leden op. Een dergelijk intensief dispuutleven zou nu bij gebrek aan tijd volkomen ondenkbaar zijn, maar een tijdelijke terugkeer van deze situatie was tijdens de bezetting waar te nemen, toen soms een dispuut het enige doel was, waarop de activiteit gericht kon worden. Een goed voorbeeld van deze positie van de studentendisputen in de vorige eeuw levert de geschiedenis van het oudste thans nog bestaande algemene (dus niet slechts voor de beoefenaars van één bepaalde studierichting openstaande) Corpsdispuut, Exercendo, op.

Exercendo werd op 25 Maart 1844 opgericht, dus reeds enkele jaren na de oprichting van het Leidse Studentencorps. Hoewel helaas niet alle notulenboeken bewaard zijn, zijn wij toch vrij goed ingelicht over de eerste 50 jaar, omdat daarnaast een groot aantal jaarverslagen nog in het archief zijn. Deze jaarverslagen waren aanvankelijk in zeer bloemrijke taal gesteld, maar hielden weinig meer in dan loftuigen op Exercendo. Sinds 1865 krijgen de jaarverslagen een zakelijker, maar tegelijkertijd een minder optimistische inhoud, nadat in genoemd jaar de jaarverslaggever had opgemerkt : „Het is U

¹⁾ Men zie b.v. de beschrijving van een dispuutreisje door **KLIKSPAAN** in zijn Studententypen, in de schets De student buiten de academiestad, blz. 171—175.

bekend, hoe onder onze oude wet het jaarlijksche verslag van den abactis dikwijls een middel was, om leden en hospitanten een rad voor de oogen te draayen”.

De werkzaamheden op een gewone vergadering bestonden uit : eerste proza, recensie der op de vorige vergadering gehouden verhandeling, eerste dichtstuk, verhandeling, eerste oratio subitania (improvisatie over een onderwerp van eigen keuze), tweede dichtstuk met critiek, en na de pauze : improvisatie (over een opgegeven onderwerp), tweede oratio, derde dichtstuk, tweede proza, vierde dichtstuk. Hierna waren nog vrijwillige bijdragen mogelijk. Op schoolse wijze werden op elke vergadering de beurten verdeeld. De dichtstukken moesten uit het hoofd worden geciteerd ; herhaaldelijk worden boeten uitgedeeld omdat de delinquent het vers niet van buiten kende. Als een lid een toegezegde oratio subitania niet houdt, vervalt hij in een boete van f 1.— ; voor de gewone verhandeling is het tarief f 2.—. Wegens „perturbatie” tijdens de vergadering of wegblijven zonder kennisgeving worden boeten van f 1.— uitgedeeld. Angstvallig ziet men dan ook de leden trouw opkomen en afschrijven bij verhindering. Voor de fiscus is dan ook een belangrijke taak weggelegd ; hij wordt vóór de abactis genoemd (wetswijziging in de vergadering van 4 Maart **1861**). De voorgedragen gedichten waren naar onze smaak doorgaans zeer slecht ; de verhandelingen betroffen vaak historische onderwerpen. Onder het voorgelezen proza valt op het grote percentage studentenliteratuur: **HILDEBRAND (NIC. BEETS)**, **JONATHAN (HASEBROEK)**, **KLIK-SPAAN (KNEPPELHOUT)** en **PIET PAALTJENS (FR. HAVER-SCHMIDT)**. In de pauze gingen de leden waarschijnlijk even weg ; er werden nl. vele boeten opgelegd aan leden, die te laat weer binnenkwamen. Na het zakelijke gedeelte van de vergadering verschijnt het poculum, waarbij de leden in gloedvolle bewoordingen toasten uitbrengen op de praeses, op Exercendo, op de leden, op de zusters van de leden. Een curieuze toast wil ik hier releveren : op de vergadering van 9 Mei 1855 brengt een lid een toast uit op „de geallieerden in den Krim en uit de wensch, die misschien wel tot de pia vota behooren zal, dat de Russen vreesselijk gekortwiekt zullen worden !” Aan het einde der vergadering zijn de leden in een zeer uitgelaten stemming, „maar dit valt buiten mijn bestek”, zoals een notulenschrijver in wijze zelfbeperking

opmerkt. In de vergadering van **11** December **1861** levert b.v. het lid **WIERSMA** „eene klagt in bij de leden van Exercendo, dat bij gelegenheid van het laatste nabroodje er voor **f** 8.— schade aan zijn huisheer is toegebracht door het baldadig gedrag van eenige leden.” Er wordt besloten deze schade onderling te dragen; het wordt echter 30 Januari 1862 voor de schuld betaald is. Enige keren (22 Mei 1856, 29 October **1861**) wordt tevergeefs getracht een grotere soberheid in te voeren, hetzij door het poculeren te beperken, hetzij door daarbij „geene fijne wijn” te schenken, hetzij door te bepalen, dat „het vleezige gedeelte van het nabroodje slechts uit twee vleezen (zal) mogen bestaan”. Ondanks de zeer lange agenda is de vergadering toch niet veel later dan middernacht afgelopen ; dit was mogelijk, doordat de vergadering des middags om half zes begon (er werd reeds om 4 uur gegeten). Op vrijwel elke vergadering krijgen hospitanten gelegenheid te tonen, dat zij het lidmaatschap van Exercendo waard zijn ; doch slechts weinigen worden als lid aangenomen.

Samen met een ander destijds bestaand dispuut, Declamatorium, worden soms uitvoeringen gegeven in de schouwburg voor liefdadige doeleinden. Zo schenken, in Februari 1856 beide disputen samen **f** 265.— aan de Hervormde, **f** 105.— aan de R.K. wezen en armen. Aangelokt door deze royale giften, vestigt één der commissarissen van de Kweekschool van de Marine te Leiden, Dr **RUTGERS VAN DER LOEFF**, de aandacht van beide disputen op het slechte eten voor de kwekelingen, en stelt voor, dat de disputen samen een uitvoering zullen geven. In de vergadering van g April 1856 wordt dit voorstel besproken. Een der leden vindt het een „bezoopen idee” en wenst, dat dit genotuleerd wordt, maar wil wel medewerken, zo de uitvoering gevolgd wordt door een souper. De andere leden zijn enthousiaster. In een brief van **17** Juni bedankt de Minister van Marine Exercendo voor een schenking van **f** 312.—.

De dies werd meestal niet te Leiden gevierd, maar aan het Warmonderhek (waar toentertijd een uitspanning was) of in het Hof van Holland te Noordwijk Binnen. Als middel van vervoer werd „de groote tentwagen van Stallinga” gehuurd. 's Zomers maakt het dispuut een reisje ten einde zich van overvloedige kasgelden te ontdoen. Vaak voert dit reisje langs de Rijn, terwijl enige malen Kleef als naaste reisdoel genoemd

wordt. Een reisjournaal uit 1863 is in het archief bewaard gebleven. De overeenstemming met het verhaal van **KLIK-SPAAN** is opvallend. Blijkbaar bestond er voor een dispuutreisje een traditionele route. Per rijtuig of diligence („het Woerdsche wagentje”) ging men naar Woerden (de spoorlijn Leiden-Woerden was nog niet aangelegd), en vandaar per trein naar Elten. In Kleef waren de traditionele pleisterplaatsen hotel Maywald en Robbers (in de laatste oorlog zijn beiden verwoest).

Aanvankelijk meent het dispuut nog niet op eigen benen te kunnen staan en biedt het beschermheerschap aan aan de bekende Neerlandicus Prof. M. **DE VRIES**. Een commissie van 2 leden wordt ter vergadering van 1 Nov. 1853 aangewezen om aan Prof. **DE VRIES** de brief te overhandigen, waarin het verzoek vervat is. Prof. **DE VRIES** stemt toe en op **16 Nov. 1853**, op de honderdste vergadering van Exercendo, verschijnt hij voor het eerst. Gedurende enige jaren woont hij dan met enthousiasme de vergaderingen van het dispuut bij. De leden zijn zo getroffen door dit bewijs van belangstelling, dat zij Prof. **DE VRIES** op 10 October **1855** de toestemming vragen om een portret van hem te laten maken, opdat de leden te allen tijde een konterfeitsel van hun beschermheer voor zich kunnen zien. Prof. **DE VRIES** stemt **14** dagen later (24 October 1855) toe, maar de uitvoering van het plan laat nog even op zich wachten. Op 23 Nov. 1855 schrijft Prof. **DE VRIES** : „Ik gevoel mij dezer dagen zoo slap en onwèl, dat ik zeker morgen weinig geschiktheid zou hebben om voor een geacht kunstenaar in postuur te zitten.” Het blijkt, dat het in de bedoeling van het dispuut ligt om het maken van het portret tot een winstgevende zaak te maken. Men geeft bij verscheidene boekwinkels gelegenheid tot het intekenen op lijsten, en verzekert zich van de afname van **11** portretten voor **f 22.—** door het Groningse dispuut Belgicis Literis Sacrum (Prof. **DE VRIES** was tijdens zijn professoraat te Groningen beschermheer van dit dispuut geweest). De rest van de oplaag zal telkens aan de nieuwe leden worden verkocht. De optimistische verwachtingen van het dispuut worden echter niet bewaarheid. Na enige jaren verflauwt de belangstelling van Prof. **DE VRIES**, „boven ieders denken en spreken geoccupeerd met het Woordenboek”. De nieuwe leden kennen hun beschermheer niet meer, en gevoelen niet meer de behoefte een portret van hem

te bezitten. In 1864 is de situatie aldus, dat een groot aantal portretten van Prof. **DE VRIES** nog onverkocht in het archief ligt, waar tegenover een restant schuld aan de steendrukker voor het maken der portretten ad f 50.— staat. Een commissie wordt ingesteld om in deze materie van advies te dienen. Haar verslag eindigt met de woorden : „maar het is eene andere vraag of wij die f 50.— zullen betalen, of dat wij ook zullen doen als onze voorgangers en het betalen hiervan aan het nageslacht zullen overlaten”. Op de vergadering van 5 November 1858 beraden de leden zich over het „onbegrijpelijk flauw gedrag” van Prof. **DE VRIES**. Er wordt een commissie ingesteld om „den hoogleeraar **DE VRIES** naar de redenen zijner langdurige afwezigheid officieel” te ondervragen. Twee vergaderingen later, op 12 November 1858, brengt de commissie verslag uit. Prof. **DE VRIES** beloofde weer te komen, had door tijdgebrek de vergaderingen moeten verzuimen, „zelfs het Nederlandsch Woordenboek, het doel van zijn leven, lag daar, zonder dat er bijna eene hand aan wierd geslagen”. Het dispuut is over dit antwoord voldaan. Weer twee vergaderingen later, op 22 November 1858, wordt besloten, dat de abactis „namens het dispuut aan de commissie ter redactie van den Almanak zal verzoeken in de Varia geene onaangenaamheden te plaatsen op Prof. **DE VRIES** als beschermheer van Exercendo”. Inderdaad verschijnt Prof. **DE VRIES** vier vergaderingen later, op 9 December 1858, en spreekt de leden toe. Lang duurt de hernieuwde belangstelling echter niet. In het volgende jaar verschijnt Prof. **DE VRIES** slechts éénmaal ter vergadering (7 November 1859). Is dit de reden, waarom op 19 November 1859 „men besluit om de rekening voor het portret van onzen geachten Beschermheer nog in petto te houden” ? In de vergadering van 11 October 1861 wordt voorgesteld weer een deputatie naar Prof. **DE VRIES** te zenden, maar dit wordt afgestemd : men wil hem niet dwingen, nu hij uit zich zelf geen belangstelling toont. Voor de financiële kant van de zaak moet echter een oplossing gevonden worden. Men zal voortaan de nieuwe leden dwingen een portret van de hun onbekende beschermheer te kopen. In het vervolg zien wij dan ook herhaaldelijk, dat de nieuwe leden een portret van de beschermheer kopen „op instigatie van de oude leden” (25 Oct. 1861 ; 18 Nov. 1862), dat zij „allen als uit éénen mond” verklaren, dat zij

veel prijs stellen op dit portret (28 Oct. 1863), of dat zij „de wensch uitdrukken een portret van den Beschermheer te mogen ontvangen tegen betaling van f 1.—” (**14 Nov. 1863**). Op de vergadering van 29 Oct. 1862 wordt besloten Prof. **DE VRIES** voortaan geen convocatiefbriefje meer te sturen. Op de vergadering van 1 Dec. 1863 vraagt het lid d'AULNIS „het woord en verhaalt, hoe hij bij een bezoek bij Prof. **DE VRIES**, van hem de verklaring heeft gekregen, „dat hij tegenwoordig geene sympathie meer koesterde voor Exercendo, omdat de leden van dat dispuut zich niet toelegden op de studie van het Oud-Hollandsch”. Om de waarde van dit argument te beoordeelen, moet men er rekening mee houden, dat Exercendo een algemeen dispuut was, en dus niet slechts open stond voor Neerlandici ! De laatste phase van deze geschiedenis wordt gevormd door het onderdanige verzoek van de steendrukker op **16** December 1863 om de acht jaar oude schuld van f 50.— te voldoen ; de abactis zal in oude notulenboeken onderzoeken, of deze vordering gegrond is en verslag uitbrengen. Dit verslag, op 30 Januari 1864 uitgebracht, begint aldus : „M.H. Er was een tijd, toen de leden van Exercendo beter harmonieerden met hunnen Beschermheer, toen deze zijne plichten tegenover het dispuut beter begreep, dikwijls in de vergadering kwam, vrijwillige bijdragen deed, de kas van het dispuut door zijne giften stijfde en zijne wenschen uitstortte voor het heil van Exercendo”. Van de beschermheer werd dus niet alleen intellectuele bijstand verwacht.

In het jaar 1856 heerst in studentenkringen grote opwinding over het incident **BRASSEUR** aan de Hogeschool te Gent. In de almanak van het Taalminnend Studenten Genootschap 't Zal wel gaan" te Gent van 1857 wordt hieromtrent een uitvoerig relaas gegeven (blz. **31-41** en blz. 51). In het kort komt deze rel hierop neer, dat Prof. **BRASSEUR**, hoogleraar in het natuurrecht te Gent, tijdens zijn college volgens enige studenten iets zou hebben gezegd, dat in strijd was met de R.-K. leer. Deze studenten brachten de zaak aanhangig bij de rector-magnificus. De grote meerderheid der studenten schaarde zich echter onder leiding van **JULIUS VUULSTEKE**, de later zo bekend geworden voorman der Vlaamse beweging, achter Prof. **BRASSEUR** en kwam op voor de vrijheid van het onderwijs. De ruzie breidde zich uit tot een tussen de clericalen en anti-clericalen. De eersten probeerden Prof. **BRASSEUR** te doen

(Foto Gem. Archief)

Het door zijn dankbare leerlingen aan Prof. **DE VRIES**, beschermheer van
Exercendo, aangeboden lithografische portret

Foto St Lucas Society

JULIUS VUYLSTEKE, de bekende voorman der Vlaamse Beweging, naar een lithografisch portret van W. Steelink ter gelegenheid van het Ned. Taalcongres (uit de Amsterdamer, Weekblad voor Nederland,, 1887)

Foto Jonker

De laars van Exercendo, die met Piet Paaltjens in verband wordt gebracht. De pantoffel schijnt een later toevoegsel.

ontslaan en stelden vragen in het Belgische parlement. **De** studenten te Luik en Brussel steunden echter hun Gentse collega's. De gemoederen kwamen na enige tijd weer tot bedaren en **BRASSEUR** bleef hoogleraar. Het verslag in de Gentse almanak besluit dan aldus : „Die opschudding bij de studerende jeugd had zich tot België niet bepaald : de titel van Eerelid dien het Leidsche Studenten Genootschap Exercendo aan den Voorzitter van het komiteit, den heer J. **VUYLSTEKE**, aanbod, kwam het bewijs opleveren, dat ook in Noord-Nederland de betwisting met belang gevolgd werd”.

Inderdaad heeft Exercendo intens meegeleefd met deze gebeurtenissen. „De bewondering voor het gedrag der Gentsche studenten is zoo groot en levendig dat het poculum noodig geacht werd om aan ieders geestdrift lucht te geven. Men dronk met tierende opgewondenheid op de Gentsche broeders en op hun hoofd JULIUS VUYLSTEKE” (notulen vergadering 12 Maart **1856**). Na een vurig debat over de vraag, of Exercendo alleen een adhaesiebetuiging behoort te sturen, of samen met Declamatorium, of dat dit de taak is van het gehele Leidse Studentencorps, wordt ten slotte met algemene stemmen besloten **VUYLSTEKE** „als hoofd der beweging in de zaak **BRASSEUR**” het erelidmaatschap van Exercendo aan te bieden. Een commissie van drie leden wordt aangewezen om een concept voor een brief aan **VUYLSTEKE** te ontwerpen. In de volgende vergadering, reeds twee dagen later, op **14** Maart 1856, wordt het concept met kleine wijzigingen goedgekeurd. Dit concept is in het archief bewaard gebleven. Exercendo begrijpt „hoeveel zedelijke moed en verlicht oordeel er toe vereischt wordt” om hier zijn stem te verheffen, maar ook, hoe noodzakelijk dit is, „wanneer het vrijheid van onderwijs en vrijheid van geweten geldt”. In een brief van 24 Maart dankt **VUYLSTEKE** voor de „blijken van sympathie en achting” van „eenige warme en regtdenkende Noord-Nederlandsche studiebroeders”.

De betrekkingen tussen Exercendo en **VUYLSTEKE** zullen van langere duur blijken te zijn. Reeds tijdens zijn studententijd weert **VUYLSTEKE** zich op het gebied, waarop hij later een voorman zal zijn : de strijd voor de Nederlandse taal in België. Het reeds genoemde Gentse studentengenootschap „t Zal wel gaan”, waarvan **VUYLSTEKE** schatbewaarder was, en dat zich ten doel stelt „de beoefening der Nederlandsche

letterkunde en de bevordering der Vlaamsche zaak", geeft elk jaar een almanak uit. In een brief van 3 Mei 1856, in meeslepende stijl geschreven, vraagt **VUYLSTEKE** ook de medewerking der Exercendo-leden voor het leveren van bijdragen. „Immers de Vlaamsche zaak is eene Nederlandsche zaak : *wij* zijn hier de strijdenden ; onze krachten zijn zwak in vergelijking van de taak die ons opgelegd is : ~~we~~ mogt eene hand uit Noord-Nederland toegestoken worden, de last zou ligter en de voortgang sneller zijn." De medewerking der Leidse studenten wordt ingeroepen : „want elk boek hier te lande in de Moedertaal uitgegeven, is eene winst, elke medewerking uit Holland hecht er eene breede betekenis aan". Inderdaad zien wij in de Gentse almanak van 1857 enige bijdragen van Exercendo-leden en andere Leidse studenten.

Nog een derde bekende figuur heeft, zij het niet als beschermheer of erelid, een rol gespeeld in Exercendo : **FRANÇOIS HAVERSCHMIDT**, alias **PIET PAALTJENS**, de schrijver van Snikken en Grimlachjes. Volgens de overlevering heeft het van hem afkomstige gedicht „Donkersteeg nr 12" betrekking op Exercendo. In dit gedicht wordt verhaald, hoe een vergulde houten laars, die als uithangbord van een schoenenwinkel in de Donkersteeg dienst deed, door studenten wordt meegenomen naar hun kamer

„En met algemeene stemmen
Kiest tot presidentenhamer
Haar het hooggeleerd dispuut."

Het gedicht vervolgt dan aldus, dat de laars op bevel van de politie weer naar de Donkersteeg teruggebracht wordt. Pas in het einde van de vorige eeuw ontwaakt opnieuw het besef, dat de laars eigenlijk bij Exercendo thuis hoort. De notulen van 28 Oct. 1898 meldden het „treurig bericht des heers **VAN PANHUYS** dat de gelukkige bezitter van **PIET PAALTJENS'** vergulden laars, als naar gewoonte om 7 uur 's avonds uit bed verzezen, besloten had genoemde laars niet af te staan aan 't dispuut dat eens de intellectuele bakermat was van genoemden dichter, maar liever hem doelloos liet bungelen in den Donkersteeg." De pogingen worden evenwel niet opgegeven, want reeds op de vergadering van 21 Nov. 1898 was ook „aanwezig de Laars, door een verraderlijke dienstmaagd, die daartoe door de twee bovengenoemde heeren verleid was, aan

‘t gezelschap voor een nacht te leen gegeven”. Het laatste, wat omtrent het herkrijgen van de laars te vinden is, staat in de notulen van de vergadering van 7 December 1900 : „Ter vergadering werd voor ‘t eerst met warme vreugde opgemerkt het roode kussen met goud afgezet waarop voortaan de schoonste herinnering van het gezelschap Exercendo zal worden rondgedragen ; het symbool zelf ontbrak helaas weer, maar zal nu, zegt men, spoedig voor goed in ons midden zijn.”

Aangenomen zal moeten worden, dat Exercendo er inderdaad omstreeks die tijd in geslaagd is de laars, die thans de trots van Exercendo uitmaakt, en bij taptoe’s en cortégés nog steeds door Leidens straten gedragen wordt, door aankoop weer terug te krijgen in zijn bezit. Uit de notulen blijkt dit niet, maar enige oud-leden van Exercendo, die ik om inlichtingen vroeg, konden zich herinneren, dat de gouden laars omstreeks 1900 al bij de vergaderingen aanwezig was. Tussen de tijd, dat **Fr. HAVERSCHMIDT** voor Exercendo hospiteerde (25 Febr. 1858) en 1898 wordt nimmer van de laars gesproken, doch wel van een hamer (vergaderingen van 5 Maart 1860 en 22 Maart 1865), van een vaandel (jaarverslag 1895—1896 en 1899—1900) en van een plan voor een nieuw vaandel (jaarverslag 1900—1901), waarbij wordt toegewenst, „dat ‘t zich als eerste mag verheffen onder die andere niet te noemen vlaggetjes”.

De banden tussen **PIET PAALTJENS** en Exercendo zijn niet zo nauw geweest, als wel eens verondersteld is. **HAVERSCHMIDT** hospiteerde pas voor Exercendo, toen hij zijn academische loopbaan reeds vrijwel voltooid had. Er blijkt niet, dat hij na zijn hospitium (25 Febr. 1858) — waarbij overigens bleek, dat zijn gedachten meer verwijlden bij Frisia (**HAVERSCHMIDT** kwam uit Leeuwarden) en het „concurrerend” dispuut Declamatorium — nog eenmaal een vergadering van Exercendo heeft bijgewoond. Ik moet hier wel de afschuwelijke veronderstelling opperen, dat **HAVERSCHMIDT** wellicht nimmer als lid is aangenomen. Wanneer op de vergadering van 7 Oct. 1865 enige gedichten van **PIET PAALTJENS** worden voorgedragen ter vervulling van een beurt, blijkt ook in het geheel niet, dat een bijzondere snaar bij de leden begint te trillen. Blijkbaar betekent zijn naam dan voor Exercendo niet meer dan die van iedere andere Studentendichter. Dit alles neemt niet weg, dat Piet Paaltjens ook zonder een (langdurig) lidmaatschap van

Exercendo op de hoogte kan zijn geweest van de historie van de laars, en, daardoor geïnspireerd, het genoemde gedicht heeft gemaakt. Al zou dan de band tussen Exercendo en PIET PAALTJENS minder hecht blijken te zijn geweest, die tussen Exercendo en de laars zou bij deze veronderstelling gered zijn.

In het voorgaande is uiteraard niet een poging tot geregelde geschiedschrijving van Exercendo gewaagd. Slechts enkele opvallende gebeurtenissen werden gereleveerd, en de betrekkingen tussen Exercendo en enige bekende persoonlijkheden naar voren gebracht. Uit alles, wat ons door notulen of anderszins bekend is, rijst voor ons het beeld op van het leven van een student in zijn dispuut gedurende de vorige eeuw : zelfgenoegzaam en met weinig belangstelling voor wat zich buiten het universitaire leven afspeelt, maar daardoor ook : vervuld van een enthousiasme en aanhankelijkheid voor „zijn” dispuut, die wij tegenwoordig node missen — tot schade voor het dispuutleven.

W. J. SLAGTER

WANDELING DOOR HET HEILIGE GEEST- OF ARMEWEES- EN KINDERHUIS

Wij beginnen onze wandeling in het hoofdgebouw, waar we de sierlijke hoofdtrap opgaan. Links van deze is de vroegere kamer van Vrouwen Regentessen. Deze kamer behoort thans tot de woonvertrekken van de „Vader en Moeder”. Aan haar oorspronkelijke bestemming herinnert de fraaie zwartmarmeren schoorsteen. Het grauwtje in het middenvak stelt de „Milddadigheid” voor : een vrouw die velerlei kostbaarheden uitstort uit een korf of een vaas. Het stuk is in 1779 gemaakt door **MARTINUS** Jos. GEERAERTS, van Antwerpen, die er 21 ducaten voor ontving. Het „basreliëf” wordt van boven en aan de kanten omgeven door de geslachtswapens der toenmalige Regentessen, gekoppeld met die harer echtgenoten. (Zie Weeshuisarchief-Stukken, Afd. G. Portef. 11, omslag 111.)

Op de eerste verdieping in het trapportaal en langs de muren op de overloop hangen naamlijsten der bestuurders van 1491 af, evenals de „Grond- en Standteekening van het H. Geest of Armenweeshuis binnen Leyden”, door M. VAN BEERENDREGT, Mr Timmerman 1781. Voorts wordt de bovengang versierd door een fraai-gesneden bank met het wapen van Leiden en het symbool van de Heilige Geest, door enkele familiewapens geflankeerd. Deze bank staat tussen het vertrek dat de dames Regentessen tot vergaderkamer dient en de deur met de koperen klopper, de Regentenkamer. Dit is een ruim vertrek in „Louis XVI”-stijl met drie vensters die een vrij uitzicht geven op de Burcht. De kamer is in 1902 gerestaureerd Toen zijn de Regentenstukken, schilderijen en bokalen die in 1872 aan het pas opgerichte „Stedelijk Museum” in de Lakenhal in bruikleen afgestaan waren, weer terug gekomen. De kast voor glas- en tinnewerk, zilver en porselein is bij gelegenheid van de herstelling van de zaal nieuw bijgemaakt.

„Bij het binnentreden treft aanstonds,” zo zegt Dr BEETS,¹⁾

¹⁾ Het Heilige Geest- of Armeweeshuis te Leiden door Dr A. BEETS, 1912.

, „boven de schoorsteen, de pleistergroep in hoog reliëf, het oog.” Het is een voorstelling van de „Milddadigheid”, die sterk aan de voorstelling van diezelfde deugd herinnert op het grauwtje in de Regentessenkamer ; boven de deur is van dezelfde hand een dergelijke groep, welke de „Liefde” of de „Barmhartigheid” (Charitas) verbeeldt. (Zie Notulen van Regenten, 14 October 1776.) De vervaardiger van deze „boetseerzels” is bekend : ze zijn van een „zeer kundige Italiaanschen Pleisterwerker of Stukeerder, wiens naam was **WERDA**”. Ter rechterzijde van de schoorsteen hangt de beeltenis van Mr **THEODORUS VAN REVERHORST** (overl. 1758), die onder andere stichtingen ook het Leidse Armeweeshuis bedacht „met de somma van vijfhonderd guldens” en nog daaren-boven aan dit weeshuis legateerde zijn geschilderd „Portrait”. Dat alles vermeldt het onderschrift dat „volgens last” van de schenker „hier bij is gevoegd”. De Regentenkamer dankt aan al die ingenomenheid met zichzelf in elk geval een niet onverdienstelijk schilderij en een zeer decoratieve wandversiering.

Een klein stukje dat er onder hangt is een der vier „van der Sluijsjes”, schilderstukjes van **JACOB VAN DER SLUIJS (1660-1732)**, die in het Weeshuis zijn opvoeding had gehad), welke door hemzelf of door zijn vrienden aan het gesticht zijn geschenken of werden gelegateerd. Twee andere hangen aan de tegenovergestelde wand en het vierde onder het grote stuk van **COCLERS**. (Zie over **JACOB VAN DER SLUIJS** : E. **PELINCK** in Leids Jaarboekje 1948.)

Het gesticht bezit vier Regentenstukken. Het oudste is door **ABRAHAM VAN DEN TEMPEL** in 1669 geschilderd en stelt voor de vier Regenten : S. **VAN KERCKESANT**, 1. **CUNEUS**, P. D. **VAN BUYTEVEST** en 1. **VAN DIENINGE**, heyligegeestmeesters, benevens de rentmeester van het gesticht. Daarop volgt in ouderdom het stuk van **HIERONYMUS VAN DER MEY**. Het is een voorstelling van de Regenten van het Armekinderhuis, gezeten aan een tafel met boeken, oorkonden enz., volgens **VAN MIERIS** in 1739 geschilderd. Dan komt het schilderij van 1. R. **NIELS**, gedateerd 1760, waarop vijf Regenten en twee beambten. (Let op de neuzen ! Alle zeven van één model !) Het vierde regentenstuk van ± 1774 is geschilderd door J. B. **COCLERS**, van Maastricht. Het stelt de Regenten van het Armeweeshuis en het Armekinderhuis voor na de ineensmel-

ting van de beide huizen. Het zijn dezelfde personen als die, wier namen op de hoofdgevel staan ingehakt.

Aan de wanden hangen voorts enkele fotografieën, naar tekeningen in waterverf, die in de „Kaartboeken” van 1593 en 1607 voorkomen en een denkbeeld geven van de maaltijden en van de klederdracht der wezen uit die tijd.

In de Regentenkamer hangt ook het door de kunstschilder **JAN BOON** geschilderde portret van Dr A. **BEETS**, die 37 jaar Regent en vele jaren voorzitter is geweest.

Twee jaar geleden zijn enige schilderijen weer in het Weeshuis terug gekomen uit de Lakenhal, waar ze in bruikleen waren geweest, waarvan er drie in de Regentenkamer een plaats hebben gevonden (naast de deur rechts) nl. de portretten van **DANIEL HEINSIUS** en **CLAUDIUS SALMASIUS** en een paneel van **VAN DE POEL** : Pottenschuren. Twee zijn er op de bovengang gehangen : de portretten van **MAXIMILIAAN LE MAIRE** en van zijn dochter **ANNA**.

In de kast voor glaswerk vindt men o.a. de 21 bekers, borden, wijnglazen die zoals hierboven reeds is vermeld, in 1902 weer uit de Lakenhal zijn terug gekomen. Zij werden vroeger bij de maaltijden en op gedenkdagen door de Regenten gebruikt, evenals het zware tafelzilver met het symbool van het Weeshuis (de duif) of getekend met de letters A.K.H. (Armkindershuis). Men dronk (en de voorzitter ging daarin voor met de door afbeelding of opschrift daartoe bestemde beker) op de Vriendschap (Amicitia), op de Goede Harmonie, op Hansjen in de kelder, wanneer een echtgenote van een der regenten in hoogst belangwekkende omstandigheden verkeerde, enz.

Verder vindt men in het Huis nog veel tinnewerk (o.a. beneden in de gang een rek met mooie borden), doch het meeste is opgeborgen op het archief.

Na ons bezoek aan de Regentenkamer vervolgen we onze wandeling op de overloop naar het kantoortje van de directeur, waar we nog een ouderwetse hoge lessenaar vinden. We gaan een trapje op en komen in de slaapzaal van de schooljongens en die van de werkljongens (let op het zeer antieke deurtje links van een bergplaats).

Overal ziet men de zolderingen met oude moer- en kinderbalken met consoles.

Wij gaan terug naar de bovengang, dan een trapje op en

komen zo op de gang die naar het Archief leidt ; dan door de zijgang naar de slaapzaal van de meisjes, van de schoolmeisjes en de kleintjes. En eindelijk langs de ruime trap weer naar beneden en door de „kleine stoof” naar de kerkzaal.

We gaan door de meisjeszalen, door de kinderkamer en terug door de gang, waar we in de ruime keuken weer mooi tin aantreffen ; dan naar de jongenszalen (waarvan een is gemoderniseerd en de 17de Januari 1949 weer in gebruik werd genomen) en ten slotte naar de gymnastiekzaal, waar zowel jongens als meisjes gymnastiekles ontvangen.

De kinderkamer werd in de loop van het vorige jaar gerestaureerd en voor de kinderen gezellig ingericht. Hiervoor werd o.a. een bazaar gehouden, die een groot succes is geweest doordat van alle zijden veel medewerking werd ondervonden en doordat alle inwonenden van 't Huys er aan hebben meegewerkt. Als we weer op de binnenplaats, tevens jongens-speelplaats, zijn gekomen, werpen we nog een blik achterwaarts op de deftige voordeur en de gevel met de wapens die dateert uit 1774 en daarna op het poortgebouw vóór ons met boven de poort al weer een afbeelding van de Heilige Geest. En hiermede is onze wandeling ten einde gekomen.

F. A. LE POOLE

HOE IK LEIDEN ZAG IN 1880

Leiden had nog maar een kleine oppervlakte, begrensd door het water van de zeven singels; het aantal inwoners was iets minder dan de helft van nu, mogelijk veertigduizend, dus ook dicht bevolkt.

Het was er rustig; ik geloof niet, dat de grote massa er haast had, zelfs de paardentram was er naar ik meen nog niet ¹⁾).

Het Rijnlandspeil was hoger, zodat het af en toe voorkwam, dat het water op enkele grachten over de wal spoelde, wat waarschijnlijk de groei van het gras aan de waterkant stimuleerde, want b.v. bij de school van mej. JESSE aan de Bloemarkt, was een driehoekig grasveldje, waar goudpelletjes en andere kippen lustig liepen rond te scharrelen. Het zullen er wel een dozijn geweest zijn; zij behoorden aan de heer STRAATSBURG van de smederij over de school. De Oude Singel naar de Zoutkeet, de Oude Rijn en meer grachten bezaten van die graskanten met kippen. In de huizen, waar de kippen thuis behoorden, was aan de straatkant een heel klein poortje gemetseld, zodat de kippen, wanneer er gevaar dreigde of er een regenbui kwam, naar binnen konden vluchten. Wie geen kippen hield en geen gras op straat begeerde, liet het wieden. Af en toe verschenen er enige oude vrouwtjes zo vier of vijf, gewapend met een aardappelmesje om het gras te lijf te gaan en een koffiekommetje om bij hun werkgever te laten vullen, en zo onder gezellige kout werd de straat weer netjes.

Het was een tijd waarin het paard de mens vele diensten bewees.

Er waren nog veel trekschuiten in gebruik. De jagerspaarden voor de schuiten die door de Vliet gingen, hadden een open stal met ruif, hoek Wittesingel, Jan van Goyenkade. Daar werden de paarden gebracht als er geen werk voor hen was. Zij stonden er waarschijnlijk los, want ik sprak eens iemand, die twee van die paarden samen een Singeltje zag

¹⁾ De exploitatie van de Leidse paardentram begon 22 December 1879.
(Red.)

wandelen. Een kennis van ons liep in de schemer tegen zo'n wandelend paard aan, trok aan zijn hoed en zei pardon, maar toen hoorde hij klos klos achter zich en bemerkte dat het een paard was dat onverstoorbaar verder liep.

Als ik naar school ging, kwam ik dikwijls een groot bruin paard tegen; de bestuurder liep er naast. Dat paard heette in de volksmond „Mie van de Waag”. Het trok 4 à 5 afschuwelijk ratelende karren, zo iets als lorries achter zich aan, beladen met grote balen wol of ander materiaal voor de fabrieken. Stapvoets werden die karren met haar lading van de fabriek naar de Waag gebracht, en weer terug naar de fabriek. Ik woonde op de Mare bij de Oude Vest. Naast ons was een grutterszaak van de firma **VAN SCHRAVENDIJK** ; af en toe stapte daar een paard met geleide de winkel binnen, soms gaf het een poot als begroeting bij zijn aankomst. Het werd dan naar het achterhuis gevoerd, en liep daar geblinddoekt rond in een soort molen.

Na afloop van zijn werk gaf hij dikwijls weer een poot. Mij werd eens gevraagd, of ik ook een poot wilde hebben, maar daar voelde ik niets voor. Het paard was zo groot en ik zo klein.

Aan het einde van de Mare of bij de Maresingel was een paardenwed. De juiste plaats weet ik niet meer, maar als achtergrond zag ik de netten van de nettenfabriek van de Firma **JAEGER** aan de stellingen te drogen hangen. Op zomeravonden kon men daar de stalhouderspaarden, zo 5 à 6, kop aan staart gebonden, met een koetsier op het voorste paard, door die poel zien wandelen, om voetjes te wassen zoals wij het noemden. Het beslaan van de paarden vond veel op straat plaats en ook zag ik vlak bij school wel eens, dat de paarden van de stalhouderij op straat geknipt of geschoren werden. Zij kregen dan een klem op de neus om stil te staan, en stonden dan met hoog opgericht hoofd en angstige ogen.

's Middags was het een fleurig gezicht de mooie équipages door de stad te zien rijden en voor de goed verzorgde huizen te zien staan. Op de Oude Singel zag ik er altijd enige met mooie hoogbenige slanke paarden, b.v. rode met witte voeten en witte vlek op het voorhoofd, met een trotse houding, helaas dikwijls door de opzetteugel. Alles glom en blonk : de paarden, de rijtuigen zonder krasje of spatje, en de koetsier en palfrenier in hun keurige livrei, de hoge laarzen met de lichte kappen en glimmende knopen ; de koetsiers en palfreniers hadden

speciale gezichten, zo iets als de lakeien bij het Hof. De doktoren reden toen bijna allen in een coupeetje ; een heel enkele medicus wandelde nog met een stevige wandelstok, soms met gouden knop.

Dartele paarden kon men zien, wanneer, zoals nogal eens voorkwam, een boerenbruiloft uit Warmond of omgeving, naar café de Burcht reed, om daar feest te vieren. Zo ongeveer zo à 30 tilbury's en enige brikjes voor de oude lui met mooie paarden op de strakke teugel gereden. Het paard van het bruidspaar dikwijls met mooi wit tuig. Van de eerste 6 of 4 wagentjes de zwepen met bloemen versierd. Het bruidje met het gouden oorijzer, kanten muts, waarboven een wit kapothoedje met kleine, witte bloemetjes. Het bruidje en de 4 of 5 volgende boerinetjes hadden spoormandjes op haar schoot, waaruit zij met kwistige hand bruidsuikers strooiden, zelfs op de toen al drukke Mare.

De diensten, die het schaap ons bezorgde, door ieder jaar zijn winterjas door de mensen te laten afknippen en uiteindelijk zich geheel te laten villen, demonstreerden zich in de diverse fabrieken van wollen dekens en wollen garens, lakens, enz.

Op de Oude Singel, schuin over de Comedie, zag men, hoe voor de fabriek van de Firma **SCHELTEMA**, de wollen dekens op een kruiwagen naar het water werden gereden ; zij waren dan nog niet afgedeelde maar hadden de lengte van de ketting. Bij een vlotje werd de kruiwagen bij het water gebracht, en twee mannen schoven die lange baan in het water. Men zag dan een heel eind die deken in het water drijven. Na een poosje werd alles weer door de beide mannen met die stokken (mogelijk met haken) uit het water opgetrokken, en met gelijke slagen weer op de kruiwagen gelegd. De routine had hun zeker geleerd dat zo gelijk te doen. Dan werd de zware kruiwagen weer in de fabriek gereden na moeizaam van het vlotje getild te zijn. Deze bewerking is nodig om de volaarde, waarmee de wol zacht gemaakt wordt, uit te spoelen. Aan de achterkant van de fabriek, aan de gedempte gracht, zag ik wel eens, als er een deur open stond, iemand met iets als een wafelijzer maar dan heel groot, en vlammen uitblazend, langs gespannen dekens trekken. Men zei mij, dat dat dekens strijken heette ; door de vlammen werden te lange haartjes afgebrand.

Ik heb ook nog wel eens dekens op de Raamlanden zien

hangen. Die Raamlanden waren achter de Maresingel bij de Haarlemmervaart en ook aan de Hoge Rijndijk. Op bepaalde afstanden stonden wit-houten ramen opgesteld, van boven met menie bestreken, zoals de ramen die bij bouwwerken worden opgesteld. Op die Raamlanden mochten op bepaalde tijden van het jaar vliegers worden opgelaten. Men zag dan vaders met grote en kleine jongens uittrekken met grote boogvliegers van allerlei vorm, beplakt als grote gezichten, of in de vorm van mensen, ook dikwijls met rood, wit en blauw beplakt. Wanneer zij goed geconstrueerd waren, konden zij ongelofelijk hoog staan en door de wind afdrijven. Dan zag men de familie in grote agitatie over het land hollen, om de vlieger van fabrieksschoorstenen, kerktorens enz. af te houden.

De Raamlanden deden 's winters dienst als algemene ijsbaan ; vele oude Leidenaars hebben op dat veldijs hun eerste proeven op schaatsen afgelegd.

In een steeg achter de Mare zag ik dikwijls uit een zolder-raam grote gekleurde strengen wol op lange staken te drogen hangen. Dat was waarschijnlijk een kleine ververij ; vooral meekrap en indigo werden veel verwerkt. De kinderen, die toen nog op de fabrieken werkten — de Leerplichtwet bestond nog niet — hadden dikwijls een blauwe tint aan de handen en ook wel aan de gezichtjes. Aan die kinderen zag men, dat vele fabrieksarbeiders van Franse of Waalse origine waren. Klein en tenger van bouw, ovale gezichten, donkerbruine ogen, glad zwart haar, kleine slanke handen en voeten, heel anders dan kinderen uit andere stadsgedeelten als de fabriekscentra : blonde kinderen met brede gezichten, blauwe ogen en zwaardere bouw. Op enkele grachten, zoals Utrechtse veer, Herengracht, bij de wolpakhuizen, zag men het vellen ploten. De schapevellen werden op een paar planken op schragen uitgespreid, en twee mannen sloegen dan regelmatig in vlug tempo met twee stokken op de vellen om de huid soepel te krijgen.

In het voorjaar met de grote lammermarkt kon men zich pas goed voorstellen dat Leiden een stad was, waar wol verwerkt werd. Donderdagsavonds was het dan een interessant gezicht, die duizenden lammeren op het land aan de **Rijns**-burgerweg, waar nu het station is, te zien rond springen van plezier, blatende over het malse gras en de vrijheid, na een paar dagen in een schuit opgesloten te zijn geweest. Het was

dan een grappig gezicht op die landen koppels lammeren met een rode, blauwe, zwarte of gele streep op de rug te zien rondhollen.

Hondenkarren zag men ook nog veel, dikwijls met 3 honden bespannen, bodenwagens uit de dorpen en Rijsburger jongens van **14** à **16** jaar met groentekarren, waarbij zij op zangerige toon hun wortelen, rapen en savoyekool te koop aanboden. In de winter zag men nog af en toe de ganzenkaravanen van bijna een straat lengte, alle verkeer versperrende. Al waggelende en kwakende ging die karavaan verder, begeleid door een of twee herders met herdersstaf en een paar honden. Men had de ganzen voor haar reis van stad tot stad over vloeibaar teer laten lopen, zodat de poten niet gewond zouden worden. En op de Aalmarkt het palinghuisje, waar armdikke paling verkocht werd en soms de Marker vissers met hun botter met spiering.

Er was hier en daar nog zo iets landelijks in de stad. Als wij gingen wandelen in het Plantsoen, gingen wij gewoonlijk over de Doezastraat, toen nog veel Koepoortsgracht genoemd, langs de grote ruïne, nu Van der Werffpark. Het was een grote kale vlakte, zonder de gebouwen, Van der Werff enz.; er werd bij enkele gelegenheden parade gehouden. Ik zie nog de huzaren in hun kleurige uniform met de mooie paarden over het terrein draven en galopperen. Van de Doezastraat ging men naar de Vestwal, nu Jan van Houtkade. Voor het kruithuis, dat toen nog in gebruik was, stond een schildwacht, die nauwlettend toekeek of iedere man die passeerde, zijn sigaar wel achter de hand hield, zodat er geen vonken konden rondvliegen. Langs het grootste deel van de Vestwal liep een lijn- of touwbaan. Daar liepen achter het hek enige mannen met een bundel vlas om hun middel en plozen en draaiden dat tot touw. Als zij een eindje touw hadden, bevestigden zij het aan een paal en liepen dan steeds achteruit tot het einde van de baan, waar het touw weer om een paal of spil liep, en dan gingen zij weer terug, steeds achteruitlopende. In alle kalmte werden daar heel wat afstandsmarsen gelopen.

Bij de ingang van het Plantsoen, die toen nog heel smal was, stond de mooie molen de Oranjeboom. Achter het Plantsoen liep nog de Binnenvestgracht, naar ik meen, met een houten hek van het plantsoen afgescheiden. Er waren toen nog geen huizen, het was enigszins bosachtig met veel bomen en in het

voorjaar hoog pijpkruid. Ik herinner mij ook nog een bergje met een koepeltje. Toen ik nog op de bewaarschool bij Juffrouw **HARDENBERG** op het Rapenburg was, was het een buitengewoon feest als wij daar met ons klasje onder leiding van de onderwijzeres op en af mochten hollen. Ik herinner mij niet, dat er veel bloemen in het Plantsoen waren. Wel was er een fleurige tuin om de molen heen. Daar was ook nog geen fontein. De oude fontein op de Vismarkt spoot op 1 Mei en dan reden de studenten in open landauers rond over de Visbrug en Korenbeurs en gooiden met een kolenschop gloeiende centen op straat die dan door over elkaar duikelende kinderen werden opgeraapt.

Ook herinner ik mij nog, hoe op een mooie zomeravond, **31** Augustus, tijdens een concert van de Grenadiers in Zomerczorg iemand aan alle tafeltjes, zo ongeveer de oudste in het oor kwam fluisteren, dat er een prinses was geboren. Toen het zowat rondgezegd was, nam de kapelmeester, denkelijk **DUNKLER**, zijn met zilver beslagen dirigeerstok op en liet het Wien Neerlands bloed (het Wilhelmus was toen niet in gebruik) spelen. Alles even rustig en deftig zoals het in Zomerczorg betaamde, met zijn mooi onderhouden tuin waar de kellers haast onhoorbaar liepen, en waar voor ons als kinderen de grote attractie was, dat in de pauze in de biljartzaal het biljart met wit papier of servet werd bedekt, en daar dan bolussen of jodenkoeken verkocht werden. Er stond dan een hele file kinderen, gewapend met een stuiver of dubbeltje, nogal rustig hun beurt af te wachten voor hun inkoop (voorproefje van de latere distributie). Wij gingen dan bij schoolkameraadjes aan het tafeltje het opsmullen. Ik denk dat door het vooruitzicht van die tractatie wij zo rustig waren op zo'n concert, ondanks onze jeugd.

Hiermede eindig ik, want ik zou nog wel zoveel vellen vol kunnen schrijven over het aspect van Leiden in die tijd.

C. KORSSE

DE LEIDSE MONUMENTEN 1)

DE VERANDERING IN HET STADSBEELD GEDURENDE HET
JAAR 1950

Hoewel Leiden zich in het afgelopen jaar in verscheidene tot uitvoering gekomen restauraties en verbeteringen van het stadsbeeld mocht verheugen, ging toch nog één monument, schoon van betrekkelijk geringe betekenis, verloren.

De romp van de v.m. korenmolen „*De Stier*” moest wegens bouwvalligheid geheel worden gesloopt. Terwijl de meeste stenen walmolens eerst in de 18de eeuw werden gebouwd, was „*De Stier*” reeds in 1687 opgetrokken. Hij behoorde met zijn hoge, slanke, in rode baksteen opgetrokken torenachtige romp tot de merkwaardigste stenen walmolens van ons land. In 1924 werd het windmaalbedrijf stopgezet, waarna verval spoedig optrad. In 1935/36 werden de gevaarlijk geworden stelling en schoren, alsmede de kap en wieken verwijderd, zodat een peperbus overbleef.

De beide lijstgevels Herengracht 48 en 50, welke niet als monument waren aangemerkt, doch uitstekend in het stadsbeeld pasten, moesten wegens bouwvalligheid tot de 1e verdiepingvloer worden gesloopt. Aangezien de eigenares, de N.V. Leidse Textielfabriek Gebr. VAN WIJK & Co, geen behoefte heeft aan woonruimte, werden de panden niet herbouwd, hetgeen een lelijk gat in de grachtwand tengevolge heeft.

De fraaie vroeg-rgde-eeuwse gebogen puideuren met omlijsting, hoek *Hogewoerd* 153 en *Rijnstraat*, eveneens toebehorende aan vorengenoemde eigenares, werden in de oude trant hersteld. In het pand werd een bedrijfstak gevestigd, waarbij aan het uiterlijk gelukkig niets werd veranderd.

Omstreeks het einde van het jaar 1949 vond een minder geslaagde restauratie plaats aan de binnenpoort van het St. Jacobshofje, *Doezastraat* 25.

1) Vijftiende vervolg.

Het fraaie pand *Rapenburg* 4 werd gerestaureerd, de Lodewijk-XV stoep hersteld en enkele stoeppalen vernieuwd. Inwendig werden wanden en plafonds van vestibule en gang schoongemaakt en de rijke Rococo stuc-versieringen hersteld.

Het tympanon van de pilastergevel *Rapenburg* 6 werd hersteld en tegelijk met de zandstenen gevelversieringen op-nieuw geverfd.

De gevel *Rapenburg* 26 werd met behoud van de latere Empire-raamomlijstingen aan een beperkte restauratie onderworpen.

De gevel *Rapenburg* 34, eigendom van de Raad van Arbeid en onderdeel van de voorname driedelige gevels *Rapenburg* 34, 36 en 38 ¹⁾, werd volledig ontleisterd en hersteld. Na verwijdering van de pleisterlaag vertoonde zich een gevel van ongemeen fraaie steen, grotendeels nog met het oorspronkelijke voegwerk. Het is te hopen, dat thans nog de stoep wordt hersteld en 3 misplaatste ventilatieroosters zullen worden verwijderd. Reeds thans betekent deze gevel een belangrijke aanwinst voor het *Rapenburg*.

Met overheidssteun werd hersteld de gevel van het monumentale pand *Rapenburg* 43, onderdeel van de onder één kap gebouwde huizen *Rapenburg* 41, 43 en 45 ²⁾.

Een tweetal driedelige boogvensters in de zijgevel van het *Academiegebouw*, zijde Nonnensteeg, werd vernieuwd en daarin werden glas-in-loodramen aangebracht, voorstellende het in de Academie verankerde Recht der Vrijheid en de Getrouwheid aan die Vrijheid ³⁾.

Het bovendeel van de trapgevel *Hogewoerd* 138 ⁴⁾, eigendom van de heer P. VAN ES, werd met overheidssubsidie gerestaureerd.

Het bovendeel van de pilastergevel *Nieuwstraat* 49, eigendom van de heer H. BUURMAN werd hersteld. Deze gevel, welke een verminkte top heeft en een ontsierende onderpui, dateert uit 1650. Hij heeft bekendheid verworven door een

¹⁾ 1ste helft 17de eeuw.

²⁾ 2de helft 17de eeuw.

³⁾ Deze glas-in-loodramen zijn ontworpen door de glazenier **LOUIS BOERMEESTER** te Amsterdam. Zij werden 25 November overgedragen aan Curatoren in een plechtigheid, waarbij de herdenkingsrede werd uitgesproken door Prof. Dr. **J. J. L. DRYVENDAK**.

⁴⁾ 2de helft 17de eeuw.

vrouwenbeeltenis met het onderschrift : „’t Wijfshoof’t” en de afbeelding van een hand boven in de gevel. Het pand wordt veelal aangeduid als : „Manshand Boven”.

De verminkte trapgevel *Nieuwe Rijn* 101, eigendom van de heer D. SMIT, werd voor eigen rekening op bekwame wijze gerestaureerd ¹⁾.

De restauratie van het bovendee van de gevel *Breestraat* 56, eigendom van de Erven COCKUYT, is, met overheidssteun, vrijwel voltooid. Een poging, ook het verdere gedeelte van de gevel in de restauratie te betrekken, kon in verband met de hoge kosten niet tot een resultaat leiden.

Omstreeks half Juni werd een gedeelte van de gepleisterde lijstgevel *Oude Singel* 112, afgebikt, waarbij een bijzonder fraaie baksteen tevoorschijn kwam. Om financiële redenen kon de gevel helaas niet in schoon metselwerk worden hersteld. Hij werd bijgepleisterd, doch nog niet bijgeverfd, waardoor het resultaat vrij onooglijk is.

Het bovenstuk van de lijstgevel *Nieuwe Rijn* 37, eigendom van de heer A. DE VRIND, werd voor eigen rekening ontleisterd, gerestaureerd en opnieuw gevoegd. Een drietal fraai-gesmede sierankers werd tevens hersteld.

De kap met pannen dakbedekking boven de panden *Breestraat* 25/27 (leeszaal Reuvens) werd in de oude vorm vernieuwd.

De gevel van het winkelhuis *Steenschuur* 1, welke geheel was wit geschilderd, werd met behulp van de zandstraal ontdaan van zijn ontsierende bekleding. Tevens werden de houtwerken in passende kleur overgeverfd.

De gebeeldhouwde eiken Lodewijk-XV voordeur van het pand *Breestraat* 24 werd hersteld en geconsolideerd.

Door de Vereniging „Oud-Leiden” werden pogingen aangewend tot herplaatsing van de vroegere luiken aan de z.g. Diaconiehuysjes, *Pieterskerkhof* 9-15. Ofschoon hiervoor een subsidie in het vooruitzicht werd gesteld, kon het voornemen uit financiële overwegingen niet worden verwezenlijkt. Dit soort luikjes, welke zich vroeger ook hebben bevonden aan de gelijksoortige huysjes rondom de Hooglandse Kerk, wordt alleen nog maar aangetroffen aan één voormalig huysje (thans bergplaats), nl. Moriaansteeg 3.

¹⁾ Zie hieromtrent L.J. 1948 blz. 149.

Op verzoek en met financiële bijdrage van de Vereniging „Oud-Leiden” werd een verdwenen maskersluitsteen in een der strekken van het pand Mare 74, eigendom van de heren A. H. **VAN BRERO** en P. J. J. **VERSCHOOR**, wederom aangebracht. Uit de collectie van het Stedelijk Museum „De Lakenhal” werd zodanig steentje beschikbaar gesteld. Tevens werden de bruin-gesausde zandstenen gevelversieringen en trapgeveldekplaten in zandsteenkleur overgeleverd.

Het poortje *Kraaierstraat* 4-6, achteruitgang van het woonhuis Hogewoerd 121 (het vroegere kaaspakhuis van wijlen de heer J. W. **VAN WINGEN**), thans eigendom van de dames **VAN WINGEN**, werd op verzoek en met financiële bijdrage van de Vereniging „Oud-Leiden” volledig gerestaureerd.

De gevelstenen „Datt Friest”, aan het einde van de *Oude Vest*, nabij het Havenplein, werden onder toezicht van de Vereniging „Oud-Leiden” gerestaureerd en, met medewerking van de eigenaar, de heer E. J. **VELDHUYZEN**, opnieuw gepolychromeerd. De Vereniging verleende ook hierin subsidie.

De gevelstenen „Adam en Eva met de appelboom en de slang”, welke zich bevinden in het huis *Rijnsburgerweg* 21, werden in opdracht van de eigenaar, de heer F. H. **NIEUWENHUIZEN SEGGAAR** van de dikke verflagen ontdaan. Bij deze gelegenheid werd het oorspronkelijke opschrift aangetroffen, luidende: „,Ontkennē/ende mis/saecken dat/openbaer/is/omdat men/niet en kan/begrijpen/dat verbo/rgen is”. ¹⁾

Op verzoek van de heer L. **VERKOREN** herstelde de steenhouwer G. **PIKET** de gevelsteen „De Fransche kroon”, in de zijmuur van de distilleerderij van die naam, *Langegracht* 61.

Van het poortje *Galgewater* 8, grenzend aan de R.K. Vakschool voor meisjes, werd de geprofileerde toegomlijsting hersteld.

Op 17 April werd in de toren van de *Oosterkerk*, waaruit in 1942 de oude klok werd geroofd, wederom een luidklok geplaatst, gegoten door de Fa. **VAN BERGEN** in Heiligerlee ²⁾.

¹⁾ Zie L.J. 1940 blz. 210 e.v. De stenen zijn afkomstig uit Koudekerk en gedateerd 1614.

²⁾ De klok is gestemd in g, heeft een diameter van 102 cm en een gewicht van 725 kg. Het randschrift luidt :

A SOLIS ORTV VSQVE AD OCCASVM LAVDABILE
NOMEN DOMINI PS CXIII : 111 A.D. MCML.

Vertaling : Van den opgang der zon af tot haar ondergang zij de naam des Heren geloofd. Ps. 113 : 3. In het jaar onzes Heren 1950.

Omstreeks half Mei kwamen bij een verbouwing achter het gebouw van de Amsterdamse Bank, *Rapenburg* 39, in de tuin de verdere resten van de walmuur van de voormalige Roomgracht aan het daglicht ¹⁾).

Bij funderingswerkzaamheden ten behoeve van de bouw van een nieuw boekenmagazijn aan de Universiteitsbibliotheek, achter het Jean-Pesijnshofje, kwamen ter hoogte van de achtervleugel van het Rijksprentenkabinet oude put- en funderingsresten tevoorschijn. De funderingsmuren waren ten dele opgetrokken van kloostermoppen en ten dele van oude handvorm-Rijnsteen. Het vermoeden, hier restanten van het keukengebouw van de vroegere „Commanderij” (zie L. J. 1947) te hebben aangetroffen, kon bij het onderzoek niet worden bevestigd.

Bij verbouwing van de winkelpui *Botermarkt* 23 kwamen uit de fundering enkele kloostermoppen en oude vloertegels tevoorschijn. Zij werden naar het Sted. Museum „De Lakenhal” overgebracht. Gelijksortige stenen kwamen in groten getale tevoorschijn bij het afbreken van een keermuur langs de Burchtheuvel, achter het pand *Nieuwe Rijn* 13. Zij werden door de gemeente voor restauratiedoeleinden aangekocht. Bij graafwerk op de binnenplaats achter de Waalse kerk, *Breestraat* 64, bij de uitvoering der verbouwingswerkzaamheden aan de Stadsgehoorzaal, kwamen eveneens kloostermoppen tevoorschijn. De laatste zijn wellicht restanten van het, in 1890 afgebroken ijkkantoor, hetwelk van kloostermoppen was opgetrokken.

Tijdens verbouwing van de winkelruimte *Nieuwe Rijn* 30 werd een bijzonder grote rechthoekige regenwaterput blootgelegd, afgedekt met een tongewelf en inwendig bekleed met wit-verglaasde- en gekleurde oude tegels. Enkele fraaie exemplaren werden door het Sted. Museum „De Lakenhal” verworven. De afmetingen van de put bedroegen : inwendig lang 5.50 m, breed 4.00 m en hoog 3.00 m.

In de afgelopen zomer werd het vroegere buiten „Vreewijk”, *Vreewijkstraat* 8, laatst bewoond door Prof. Dr. H. M. VAN NES, gerestaureerd en ingericht tot tehuis voor ouden van dagen van de N.H. Gemeente. Het karakteristieke torentje, dat wegens vermeende bouwvalligheid zou worden verwijderd, kon gelukkig behouden blijven.

¹⁾ Zie ook L.J. 1950, blz. 152.

Een gedeelte van de Oude Singel, tussen de Scheistraat en de Mare, werd van een nieuwe bestrating voorzien, waarbij de oude keien werden verwijderd en een trottoir langs de huizen werd aangelegd. Hierbij zouden de nog aanwezige stoepen met stoeppalen verdwijnen. In overleg met de Dienst der Gemeentewerken kon de nog vrij gave reeks stoepen voor de percelen no 58-68 behouden blijven.

Het uiterlijk van de, na de oorlog op verscheidene punten van de stad uitgevoerde, walmuurvernieuwingen liet veel te wensen over. De oorzaak was gelegen in de omstandigheid, dat wegens materiaalgebrek oude stenen moesten worden benut, welke moeilijk waren schoon te krijgen. Het is voor de minnaars van onze oude grachten, welke niet alleen door haar weerspiegeling het stadsbeeld verrijken, maar daaraan ook de „schaal” verlenen, een verheugenis te constateren, dat, gezien de thans in uitvoering zijnde herstellingen, blijkbaar niet alleen het voornemen bestaat het ongedempte stukje Leendaal te behouden, doch dat daarvoor nu ook nieuwe stenen worden gebruikt.

Er is het afgelopen jaar in Leiden veel oud stedschoon behouden en veel hersteld, maar er zijn ook op dit gebied voor „Oud-Leiden” in het verschiet nog vele belangen te behartigen.

Leiden, December 1950.

A. BICKER CAARTEN
G. VAN DER MARK

LIJST VAN WERKEN

**BETREKKING HEBBENDE OP LEIDEN EN OMGEVING,
VERKREGEN IN 1950 DOOR HET GEMEENTE-ARCHIEF.
JAARVERSLAGEN, CATALOGI, DAG- EN WEEKBLADEN,
PERIODIEKEN, PROGRAMMA'S EN COURANTENARTIKE-
LEN ZIJN O.H.A. NIET OPGENOMEN**

J. H. BEKOUW, Bannelingen en Vluchtelingen uit Ronse (Renaix). Deel 11. Naarden, 1949.

De Coöperatieve Boerenleenbank te Leiden, 1910—1950. (1950.)

Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps. Ter gelegenheid van het 375-jarig bestaan van de Universiteit te Leiden, 1575—1950. Leiden, 1950.

De Lange Mare Dempen? Uitgave van het bestuur van de Vereniging „Oud-Leiden”. Leiden, 1950.

MARIA ROOSEBOOM, Bijdrage tot de geschiedenis der instrumentmakerskunst in de noordelijke Nederlanden tot omstreeks 1840. Mededeling no. 74 uit het Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen te Leiden, 1950.

L. C. J. ROOZEN, Het Leidse Stadhuis. Leiden, 1950.

A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij N.V., Leiden (1851—1951). Leiden, 1950.

A. M. VLAMING, Geschiedenis der Parochie van St. Pancratius te Sassenheim. 1950.

N.V. Kon. Ned. Fabriek van Wollen Dekens v/h J. C. Zaalberg en Zoon, Leiden (1770—1950). 1950.

Dankbetuiging van de N.V. Kon. Ned. Fabriek van Wollen Dekens v/h J. C. Zaalberg en Zoon n.a.v. het 180-jarig bestaan. Leiden, 1950.

INHOUD

	blz.
Een woord vooraf	5
Vereniging „Oud-Leiden”	7
Musea, monumenten enz. te Leiden	10
Jaarverslag der Vereniging „Oud-Leiden” over 1950.	13
Lijst van geschenken, aangeboden aan de Vereniging „Oud-Leiden” in 1950	17
Rekening en verantwoording over 1950 van de Vereni- ging „Oud-Leiden”	18
Overzicht van de financiën van de Commissie „Het Leidsche Woonhuis” over het jaar 1950	20
De Lange Mare dempen ?	21
Korte Kroniek van Leiden e.o. van 1950	27
In Memoriam J. D. de Kort, door E. ROLLEMA . . .	47
In Memoriam Th. B. J. Wilmer, door L. C. J. ROOZEN	48
In Memoriam J. C. van Manen, door C. HOVENS GRÉVE	50
In Memoriam G. E. E. Kuyntjes, door Mr W. DE CLERQ	52
In Memoriam N. C. F. van Ginkel, door Ir M. C. DE J O N G	54
De Visbrugte Leiden, door Mr S. J. FOCKEMA ANDREAE	56
De wapenzuilen op de Visbrug, door E. PELINCK . .	66
Het witte kerkje van Noordwijkerhout, door J. J. F. W. VANAGT	68
Salomon de Bray en het huis te Warmond, door Prof. Dr E. H. TER KUILE	71
De gravenramen van Willem Thybout en andere merk- waardigheden van de Leidse Doelens, door E. PELINCK	77
Het Armhuys van Rijnsburg, 'door S. C. H. LEENHEER en W. GLASBERGEN	94
Bladvulling	107

	blz.
Over de voeding in het armkinderhuis, door F. A. LE POOLE	108
Bladvulling, medegedeeld door F. A. LE POOLE . . .	109
Meer en Duyn te Lisse, door Mr J. BELONJE	110
Naschrift, door Mr R. VAN ROIJEN	118
Resolutie, medegedeeld door F. A. LE POOLE . . .	122
Rijnstroom, door Ir G. L. DRIESSEN	124
Een toespeling op de naam Voorschoten, medegedeeld door A. BICKER CAARTEN	130
Een Leids studentendispuut in de vorige eeuw, door Mr W. J. SLAGTER	131
Wandeling door het Heilige Geest- of Armeweese- en Kinderhuis, door F. A. LE POOLE	141
Hoe ik Leiden zag in 1880, door C. KORSSE	145
De Leidse Monumenten, door A. BICKER CAARTEN en G. VAN DER MARK	151
Lijst van werken, betrekking hebbende op Leiden e.o.	157